

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА**

На правах рукопису

Надвиничний Сергій Анатолійович

УДК 332.122:338.43

**НАУКОВІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ
(на прикладі Тернопільської області)**

Спеціальність 08.10.01 – Розміщення продуктивних сил
і регіональна економіка

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
економічних наук**

**Науковий керівник
Качан Євген Петрович,
кандидат економічних наук,
професор**

Тернопіль – 2004

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА	11
1.1. Теоретичні підходи до територіальної організації сільськогосподарського виробництва у ринкових умовах.....	11
1.2. Методологія просторового виміру системи ознак розвитку і оцінки розміщення сільського господарства в АПК.....	30
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження регіональної економіки сільськогосподарських регіонів.....	51
Висновки до першого розділу.....	71
РОЗДІЛ 2. СТАН І ДИНАМІКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У СИСТЕМІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ПОДІЛЛЯ.....	73
2.1. Сільськогосподарські ресурси Поділля: стан та динаміка використання природно - ресурсного потенціалу.....	73
2.2. Продуктивні сили сільськогосподарського виробництва: стан та динаміка інноваційного розвитку.....	91
2.3. Ринок сільськогосподарської продукції і продовольства: соціальні пріоритети продовольчої безпеки Поділля.....	108
Висновки до другого розділу.....	119
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПЦІЯ ТА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ...	121
3.1. Концепція розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва	121
3.2. Удосконалення розміщення сільськогосподарського виробництва та перспективи його розвитку.....	155
3.3. Стратегія розвитку і розміщення галузей тваринницько-продуктового комплексу.....	174
Висновки до третього розділу.....	186
ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	195
ДОДАТКИ.....	208

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АТ, ТОВ – корпоративні акціоновані товариства в сільському господарстві перехідного періоду;
- КСП – колективне сільськогосподарське підприємство, колективне господарство, колгосп;
- ДГН – особисті підсобні господарства населення, які приймають активну участь в сільськогосподарському виробництві;
- СФГ – селянське фермерське господарство, форма організації малого та середнього бізнесу;
- ГТЗ – господарство товарного землеробства;
- ГТТ – господарство товарного тваринництва;
- МТФ – молочнотоварне формування.

ВСТУП

Актуальність теми. Трансформаційні процеси, що відбулися в Україні, вимагають нових підходів щодо формування наукових основ господарювання в ринкових умовах. Найбільш важливими є питання соціально-економічного розвитку села, захисту природного середовища та збереження національного багатства України, зокрема сільськогосподарських угідь (природного капіталу), ресурсів праці (кадрового капіталу) та ефективності фізичного (відтворювального) капіталу. На початку XXI століття в регіонах України загострилися проблеми продовольчої безпеки, забезпечення населення продукцією тваринництва, деструкції землекористування, деградації земель через перенасичення технічними культурами, енергетичного забезпечення виробництва, збуту продукції тощо. Особливого значення набуває вироблення наукових основ підприємництва для різних форм господарювання в умовах приватної власності на землю та її ринкового обігу.

Детальний аналіз нових господарських процесів, явищ, тенденцій і закономірностей свідчить про необхідність перегляду багатьох фундаментальних положень економічної теорії, що були донедавна аксіоматичними. Аналіз ситуації на Поділлі свідчить, що проблема подальшого розвитку і розміщення продуктивних сил сільськогосподарського виробництва залишається актуальною. Вона перейшла зі сфери можливих передбачень у сферу неприємних для нації кризових реалій.

Значний внесок у дослідження проблем розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва зробили українські вчені, зокрема: В. Г. Андрійчук, Б. М. Данилишин, М. І. Долішній, С. І. Дорогунцов, Є. П. Качан, А. С. Лисецький, В. Я. Месель-Веселяк, Я. Б. Олійник, О. М. Онищенко, О. М. Паламарчук, Д. К. Прейгер, П. Т. Саблук, В. М. Трегобчук, М. М. Федоров, Л. Г. Чернюк, В. В. Юрчишин та інші. Питання розміщення продуктивних сил галузей агропромислового і

продовольчого комплексів України з точки зору проблем їхнього розвитку й розміщення в нових економічних умовах досліджені досить ґрунтовно. Проте динамічність процесів є такою, що ряд важливих питань, зокрема регіонального розвитку сільськогосподарського виробництва, вимагають нового наукового переосмислення. Нові наукові засади необхідно розробити для різних форм територіальної організації виробництва, галузевого і секторного розвитку. Всі ці та інші аргументи слугували підставою для вибору теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота пов'язана з науковою тематикою досліджень, що ведуться в Тернопільській академії народного господарства, є невід'ємною часткою науково-дослідних робіт кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил, зокрема з темою “Еколого-економічні і демографічні проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил аграрно-індустріального регіону” (№ державної реєстрації 0101U002368). Роль автора у виконанні дослідних робіт пов'язана з виробленням наукових основ територіальної організації і моделювання еколого-економічних передумов поглиблення спеціалізації сільського господарства регіону в умовах становлення ринкових відносин.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є удосконалення наукових засад оптимізації розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва з урахуванням еколого-економічної ситуації у регіоні Поділля, зокрема за принципом єдності й комплексності трьох критеріїв оптимальності: зайнятості селян, використання ресурсів і мінімального антропогенного навантаження на довкілля.

Сутність головної ідеї полягає в тому, щоб на основі визначення теоретичної сутності формування спеціалізованих товарно-сировинних зон і спеціалізації сільськогосподарського виробництва виробити методичні підходи до удосконалення схеми розміщення галузей рослинництва і тваринництва, оптимізації галузевої спеціалізації сільського господарства за умов структурної трансформації регіональної економіки, оцінити вплив нової

системи господарювання на економіку регіонів, формування місцевого бюджету і реалізацію стратегії соціально-економічного розвитку регіонів.

Для досягнення поставленої мети у роботі визначено та розв'язано такі найважливіші наукові завдання:

- удосконалення системи ознак, показників і критеріїв оптимального розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва з урахуванням нових моделей господарювання, форм власності на ресурси і процесів їхнього розподілу;

- обґрунтування компонентної структури моделі економічної бази сільського господарства в галузевих комплексах рослинництва і тваринництва;

- оцінка адекватності процесів розвитку сільськогосподарського виробництва еталонній моделі розвитку з урахуванням еколого-економічних обмежень у регіонах;

- визначення стану, чинників і закономірностей розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва, зокрема у густозаселеному регіоні Поділля, за критерієм екологічного та соціально-економічного розвитку регіонів;

- вироблення стратегії розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва на перспективу з урахуванням демографічних, соціально-економічних та екологічних чинників, удосконалення територіальної організації та її оптимізація.

Об'єктом дослідження є процеси суспільного відтворення чинників виробництва, зокрема сільськогосподарських ресурсів і кадрового капіталу в нових ринкових умовах, формування оптимальної спеціалізації сільських адміністративних районів і господарських систем в умовах трансформації економіки.

Предметом дослідження є методологія сталого розвитку і розміщення продуктивних сил сільськогосподарського виробництва, сукупність теоретичних, методичних та економічних аспектів формування оптимальної спеціалізації сільських адміністративних районів і господарських систем.

Методи дослідження. Теоретичною і методологічною основою дослідження є сучасна економічна теорія, що визначає теоретичні основи, засади та закономірності економічного розвитку, інформатизації і моделювання економічних процесів, оптимізації і конструювання, прогнозування й вироблення стратегії розвитку регіонів, загальні моделі взаємодії суспільства і природи.

Для оцінки стану і динаміки процесів трансформації сільського господарства використано балансовий метод. Інерційний прогноз розвитку нинішньої ситуації в галузях рослинництва і тваринництва на даний час здійснено із застосуванням методу екстраполяції за моделями експоненціального зростання. Оптимізація стратегії розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва базується на імітаційних моделях “економічної бази”, вперше запропонованих автором дисертації. Для реалізації мети та вирішення завдань, поставлених у роботі, були застосовані також картографічний, монографічний, абстрактно-логічний, економіко-математичний, розрахунково-аналітичний та інші методи.

Наукова новизна одержаних результатів. На основі чітко визначеного плану досліджень сформульовано наукові основи удосконалення розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва в регіонах України, зокрема отримано такі нові наукові результати.

ЗАПРОПОНОВАНО ВПЕРШЕ:

- наукові основи комплексної оцінки еколого-економічного розвитку сільськогосподарського виробництва у регіоні Поділля, локалізації районів соціального напруження, розвитку домогосподарств населення з урахуванням рівня доходів рентного походження і продовольчого забезпечення населення, що на відміну від суто статистичної оцінки є комплексною, інтегральною;

- теоретичні основи економіко-екологічного розвитку сільськогосподарського виробництва у густозаселеному регіоні Поділля з урахуванням процесів поглиблення спеціалізації та зміни концентрації виробництва, залученого капіталу та інвестиційно-інноваційних пріоритетів розвитку, що на

відміну від традиційної моделі вироблення стратегії соціально-економічного розвитку регіонів передбачають принципи єдності та комплексності трьох критеріїв розвитку та інтегральних схем обласного рівня.

НАБУЛО ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ:

- схеми розміщення продуктивних сил сільського господарства регіонів, що ґрунтуються на оцінках попиту на продовольство та його пропозиції на галузевих ринках і розрахунках експортного потенціалу регіонів і компонентної структури моделі економічної бази сільського господарства в галузевих комплексах рослинництва і тваринництва;

- наукові основи прогнозування і програмування розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва з урахуванням його структурних трансформацій із визначенням соціально-економічних пріоритетів, що, на відміну від сучасних класичних прогнозів, спираються на багатокритеріальні підходи та моделі.

УДОСКОНАЛЕНО:

- наукові основи формування господарського механізму перерозподілу доходів рентного походження, який на противагу традиційному ринковому, має важелі узгодженого інституційного регулювання та територіальної організації управління сільськогосподарським виробництвом у нових умовах господарювання, зокрема з вирішення важливих питань секторного, галузевого та регіонального розвитку, оптимізації зв'язків між секторами, районами і галузями;

- систему економічних ознак і показників розвитку продуктивних сил галузей рослинництва і тваринництва, що на відміну від інших є одночасно компонентами моделі комплексного розвитку за критеріями: 1) оптимізації пропозиції і попиту на галузевих ринках продовольства; 2) оптимізації темпів розвитку галузей, що виробляють сільськогосподарські ресурси, обмеження продуктивних сил, зокрема: землі, праці, капіталу та інших засобів виробництва;

- методику порівняльної рейтингової оцінки соціально-економічного розвитку адміністративних районів, котра на відміну від затвердженої Кабінетом Міністрів України у 2004 р. з мінімумом та максимумом показників, використовує усереднену стандартну евклідову відстань.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертаційної роботи, що стосуються вироблення заходів щодо посилення державного регулювання розвитку сільського господарства та відпрацювання соціально-економічної стратегії розвитку АПК регіону, використані Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції України при виробленні проекту Державної програми соціального та економічного розвитку України на 2005 рік (довідка № 24-23/94 від 02 липня 2004 р.).

Матеріали дисертаційної роботи, що стосуються оцінки характеру та особливостей сучасного стану і динаміки національного АПК використані в Головному управлінні економіки Тернопільської обласної державної адміністрації при виробленні Стратегії соціально-економічного розвитку області на перспективу до 2010 року (довідка № 01-2-607 від 01 вересня 2003 р.).

Методологічні та методичні розробки здобувача щодо економічного моделювання АПК використані у ТОВ “Агрофірма “Нива” Підволочиського району Тернопільської області (довідка № 148/256 від 02 вересня 2003 р.).

Результати дисертаційного дослідження використані також при складанні робочої програми, проведенні лекцій, практичних занять, підготовці методичних розробок з дисципліни “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” в Тернопільській академії народного господарства (довідка № 126-10/259 від 02 вересня 2003 р.).

Практична цінність результатів дослідження полягає у тому, що вони містять обґрунтування наукових засад соціально-економічного розвитку регіонів та інструментарій для аналізу стану і динаміки сільського господарства в продовольчому й агропромисловому комплексах у ринкових умовах і є базою для формування концепції та прийняття стратегічних рішень в аграрній політиці. Оптимізаційні розрахунки і програми розвитку можуть

бути використані для системного аналізу, оцінки стану і прогнозування розвитку сільськогосподарського виробництва в системі державного управління на рівні області.

Особистий внесок здобувача. Викладені в дисертаційній роботі методологічні та методичні засади економічного моделювання розвитку агропромислового комплексу і результати реалізації аналітичних схем прикладних програм належать особисто здобувачеві.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на трьох науково-практичних конференціях, зокрема: "Управління людськими ресурсами: проблеми теорії і практики" (м. Київ, березень 2001 р.); "Технологія інноваційного пошуку в системі вищої освіти" (м. Тернопіль, 31 січня 2003 р.); "Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці" (м. Тернопіль, 13–14 травня 2004 р.).

Публікації. Сформульовані та обґрунтовані в дисертації наукові положення, висновки і пропозиції належать особисто авторові. За результатами дослідження опубліковано 8 одноосібних наукових праць, у тому числі 5 – у наукових фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій становить 2,6 др. арк.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Результати дослідження викладено на 220 сторінках комп'ютерного тексту, що охоплює 27 таблиць і 19 рисунків. Із загальної кількості таблиць та рисунків 4 займають всю площу сторінки. Список використаних джерел (227 найменувань) – на 13, додатки – 13 сторінках.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

1.1. Теоретичні підходи до територіальної організації сільськогосподарського виробництва у ринкових умовах

Трансформаційні процеси в економіці сільського господарства треба розглядати всебічно з урахуванням галузевої, секторної, регіональної, економічної, демографічної, соціальної, екологічної, технологічної політики, реальної оцінки явищ, тенденцій і закономірностей просторового розвитку продуктивних сил галузей на перспективу. Принципово важливою має бути оцінка досягнень першого етапу структурних реформ за критерієм соціально-економічних переваг і екологічних суспільних загроз детеріорації сільського природного середовища. Для прийняття стратегії соціально-економічного розвитку регіонів необхідним має стати диференційований підхід як з позицій територіальної організації сільськогосподарського виробництва, так і регіональної економіки, формування “податкового поля” і наповнення місцевих бюджетів. Відцентрова політика має свої переваги, коли йдеться про здобуття принципів самоврядування регіонів і регіоналізацію економіки. Централізація управління завжди залишається альтернативою регіоналізації і самоуправління.

Проте економічна політика і стратегія принципово загрожує економічній стабільності територій, які віддалені від ринків збуту продукції сільського господарства, деградації сіл, депопуляції сільського населення, деструкції господарської системи тощо. Перерозподіл сільськогосподарських ресурсів на користь фінансових олігархів має наслідки, які важко було передбачити. Іпотека землі може привести до катастрофи обезземелення селянства.

В сучасних умовах основною рушійною силою розвитку аграрного сектора АПК є земельна реформа, основним завданням котрої є перерозподіл земель з передачею їх у приватну та колективну власність, у користування

підприємствам, установам й організаціям з метою створення належних умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуукладної економіки, раціонального природокористування.

Проведення аграрної реформи, роздержавлення і приватизацію сільськогосподарських ресурсів спрямовано на підвищення ефективності галузі. Концентрація ресурсів великих сільськогосподарських підприємств поступається місцем процесам формування малого та середнього бізнесу. На користь малого підприємства наводять аргументи більш швидкої адаптації до потреб ринку. Вони здатні швидко організувати перебудову технологій, що дає змогу їм швидко реагувати на потреби і попит споживачів, на кон'юнктуру ринку. Але для розвитку малого агробізнесу необхідно передбачити виробництво малогабаритних механізмів невеликої потужності для переробки сільськогосподарської сировини на місцях її виробництва, створення засобів малої механізації й автоматичних пристроїв для первинної обробки сировини, упаковки готової продукції, що дасть змогу забезпечити фінансові накопичення.

Але до питань розукрупнення великих підприємств треба підходити з урахуванням конкретних умов та специфічних особливостей кожного регіону. Відмінною ознакою аграрної політики сучасного етапу є перехід на інтенсивні методи виробництва, для одержання віддачі від раніше створеного виробничого потенціалу. Такий підхід дає найкращі результати в умовах глибокої спеціалізації сільськогосподарського виробництва, що передбачає найбільш раціональне використання природних і економічних умов в кожному регіоні.

Розвиток і розміщення сільського господарства розглядається нами як форма процесу поглиблення суспільного поділу праці, що передбачає створення підприємств і галузей для виробництва однорідної продукції. Вона надає пріоритетного характеру розвитку однієї або кількох галузей з метою масового виробництва продукції одного виду на основі прогресивної технології з урахуванням природнокліматичних та економічних передумов,

сутність яких полягає у такому територіальному поділі праці, що здійснюється постійно і виникає в різних взаємозв'язаних формах. Вони являють собою діалектичну єдність і перебувають у постійному русі. Виходячи з цього, спеціалізація постійно розвивається та зумовлює об'єктивну закономірність розвитку будь-кого виробництва, сприяє підвищенню його ефективності, зростанню продуктивності праці та раціональному використанню природних ресурсів.

Спеціалізація відбиває якісний бік суспільного поділу праці і вказує, виробництво яких саме видів продукції є переважаючим на даній території. Це ефективна форма організації сільського господарства, яка дає змогу зосередити виробництво певних видів продукції на окремих територіях і підприємствах і одержати завдяки цьому кращі результати господарської діяльності [7, с.535]

Головною метою структурних трансформацій сільськогосподарського виробництва є здійснення ефективного та раціонального розвитку галузей рослинництва й тваринництва в кожному господарстві та регіоні в цілому з урахуванням їх природно-економічних умов та соціально-економічних особливостей. Вона відкриває найсприятливіші можливості для впровадження індустріальної технології, інтенсифікації виробництва, забезпечує стійкий розвиток сільського господарства, збільшення виробництва його продукції, зниження її собівартості та підвищення рентабельності галузі.

В сільськогосподарських підприємствах різних напрямів складається певна сукупність галузей, які відрізняються в кількісному та якісному відношенні. Кількісна сторона спеціалізації виступає у вигляді відносин, пропорцій, масштабів галузей. Обсяги виробництва в галузях, як і господарствах в цілому, визначається кількістю і якістю продукції. З якісної сторони спеціалізація характеризується поєднанням галузей – видом, складом за їх специфічними особливостями. Поєднання – процес комбінування галузей в господарстві. Звідси випливає, що не довільний вибір, а саме сукупність галузей, яка ґрунтується на виробничих зв'язках між ними, складає суть їх

поєднання [177,с.98].

Для детального дослідження проблеми територіальної організації і спеціалізації сільськогосподарського виробництва слід розглянути її організаційні форми: територіальну, регіональну, галузеву (внутрішньо - і міжгалузеву), господарську і внутрішньогосподарську. Під територіальною спеціалізацією розуміють переважаюче виробництво тих чи інших видів сільськогосподарської продукції на певній території [6, с.385].

Таке визначення не можна визнати достатнім. На переконання екологів необхідно встановити граничні параметри концентрації, навантаження виробництва на природне середовище [58-61]. На думку регіоналістів від економіки перевагу слід віддавати території, якщо йдеться про антропогенний тиск, але визначення території за спеціалізацією як сировинною зоною повинно визначатися рівнем профільованої продукції у загальній ринковій вартості продукції [106-116].

На наше переконання, необхідно виходити з відомих у розвинутих країнах статистичних підходів. Там вважають 50-ти відсотковий рівень товарної продукції критичним для вирішення питання спеціалізації фермерських господарств. Саме відокремивши сільське господарство від інших галузей господарського комплексу можна виділити господарську форму спеціалізації.

Метою територіальної організації та формування товарно-сировинних зон закупок сільськогосподарської продукції є підвищення ефективності регіональної системи у трьох вимірах: економічному, соціальному й екологічному. Результатом спеціалізації господарських систем і території є збільшення виробництва продуктів харчування для населення й сировини для легкої і харчової промисловості. Процес сільськогосподарської спеціалізації районів має мати перманентний характер, постійно поглиблюватися. Вона сприяє удосконаленню технологій і організації виробництва продукції, зростанню виробництва та покращення якості продукції, удосконаленню організації праці, створює умови для здійснення інноваційних процесів та веде

до зміни професійної структури працівників сільського господарства.

Спеціалізація як форма поділу праці в сільському господарстві значить переважне виробництво певних видів продукції в межах одного господарства, району, області [61, с. 131].

Аналізуючи територіальний поділ праці, ми бачимо, що чим він вищий, тим вужчою та глибшою стає спеціалізація як сільського господарства в цілому, так і окремих його галузей. Вплив науково-технічного прогресу на сільське господарство зумовлює його індустріалізацію, а окремі його галузі набувають форм індустріального виробництва (підприємства з виробництва свинини, яловичини, птахофабрики, рибгоспи), а деякі з них стають окремими галузями промисловості. Таким прикладом може бути комбікормова.

Досліджуючи процеси відособлення підприємств по виробництву певних видів продукції відповідно до їхніх природноекономічних умов можна виділити зональну спеціалізацію, яка визначає виробничий напрям сільськогосподарської спеціалізації кожної природноекономічної зони.

Шляхом застосування економічних важелів необхідно сприяти відродженню і поглибленню зональної спеціалізації в напрямі розвитку в зоні Полісся картоплярства, льонарства, хмелярства, ріпаківництва та виробництва продукції скотарства; в зоні Лісостепу відродження буряківництва та інтенсифікації м'ясомолочного тваринництва; в зона Лісостепу і Степу інтенсифікації виноградарства, садівництва, овочівництва та птахівництва.

Регіональна спеціалізація характеризує діяльність виробництва цілого регіону і визначає його місце й спрямованість розвитку у територіальному поділі праці [19, с. 86].

При її виділенні до уваги беруть формування регіональних господарських комплексів, які спеціалізуються на виробництві певних видів сільськогосподарської продукції, для якої тут існують найкращі ґрунтово-кліматичні й економічні умови. Виділяють спеціалізацію обласну, внутрішньообласну, внутрішньорайонну. Регіональна спеціалізація визначає виробничий напрям економічних районів і областей. При характеристиці

обласної розглядається місце області у суспільному поділі праці. Для обґрунтування спеціалізації та розміщення сільського господарства розробляється й запроваджується внутрішньообласна спеціалізація, яка ґрунтується на природноекономічних районах з урахуванням природнокліматичних і економічних умов виробництва [61, с.174].

Спеціалізація регіону вказує на його виробничу спрямованість і її завданням є створення та розвиток групи галузей певної орієнтації при наявності сприятливих умов. У внутрішньогалузевій вирішальним є зосередження в господарствах окремих виробничих фаз єдиної галузевої технології. Така форма спеціалізації найефективніша у галузях тваринництва. Спеціалізоване господарство виробляє продукт, який потребує переробки. Це господарство входить у систему міжгосподарської кооперації. Такий розподіл виробничого процесу суттєво сприяє підвищенню загального рівня концентрації виробництва з найбільш повним використанням наявних фондів та створення потокового високо інтенсивного виробництва на промисловій основі. Особливо високу ефективність така форма спеціалізації виробництва має в галузях тваринництва.

Формою суспільного поділу праці між господарствами та підприємствами в межах області й районів із виробництва товарної продукції сільського господарства є господарська спеціалізація. Вона дає змогу найповніше та ефективніше використовувати місцеві економічні й природнокліматичні умови. Галузеву структуру господарств визначають за питомою вагою окремих видів товарної продукції в усій товарній продукції господарства.

Спеціалізацію сільськогосподарських підприємств можна розділити на три типи. Перший тип – господарства, які мають одну основну галузь, від якої отримують 60–70 % грошових надходжень та з 3-4 додатковими галузями належать до глибоко спеціалізованих. Сільськогосподарські підприємства з двома основними галузями (одна з рослинництва, друга – тваринництва), кожна з яких забезпечує не менше 30 % грошових надходжень, і 3-4

додатковими належать до другого типу. А до третього типу відносяться господарства комбінованої спеціалізації з 3 основними галузями, кожна з яких забезпечує не менше 20 % грошових надходжень та з 3-4 додатковими галузями. [61. С. 176].

Суспільний поділ праці між окремими підрозділами одного підприємства з виробництва сільськогосподарської продукції сприяє виникненню внутрігосподарської спеціалізації. *Внутрігосподарська спеціалізація* являє собою подальший розвиток спеціалізації підприємства відокремленням виробництва окремих видів продукції або його технологічних стадій на окремих внутрігосподарських підрозділах [6, с.387].

Сільськогосподарське виробництво ведеться в основному на відкритій території, має справу з живими організмами і біологічними процесами. Ефективність такого виробництва залежить від природнокліматичних умов, його спеціалізації на випуску відповідного до зональних умов продукту, номенклатура якого впродовж тривалого часу не змінюється. Природні умови визначають основу поділу праці в сільському господарстві, його регіональну спеціалізацію, рівень розвитку якої є важливою умовою підвищення ефективності господарської діяльності” [19, с.202].

Розвиток сільськогосподарського виробництва ґрунтується не лише на агропромисловій, а й на територіальній інтеграції різних видів діяльності. В багатьох випадках власне територія зумовлює виробничий напрям сільського господарства регіону, її економічну ефективність. Існує складна система чинників, які за своїм впливом на цей процес неоднозначні й часто діють у протилежному напрямку. Під впливом одних вона розвивається в напрямку зменшення кількості галузей у господарстві, а під впливом інших є економічно доцільним розширення до певної межі кількість галузей. Це поліпшує використання виробничих ресурсів, а відповідно й ефективність виробництва сільськогосподарських підприємств.

Важливою умовою поглиблення спеціалізації сільськогосподарських підприємств та підвищення концентрації виробництва є розвиток

продуктивних сил, який дозволяє здійснювати виробництво продукції за інтенсивними технологіями. На її поглиблення великий вплив мають сприятливі **природнокліматичні чинники**. Вони включають у себе рельєф місцевості, клімат, ґрунтові умови. Основною причиною агровиробничої неоднорідності земель є *рельєф*, від якого залежить диференціація способів впливу на ґрунти. Його характер впливає на розміщення та форму сільськогосподарських угідь, ефективність використання сільськогосподарських машин і рівень механізації робіт, на характер меліоративних робіт, розміщення й врожайність сільськогосподарських культур, транспортну інфраструктуру сільських населених пунктів та доріг. У сільськогосподарській оцінці рельєфу найбільше значення мають нахил поверхні (крутизна схилу), що впливає на умови стоку вологи, зволоженість, інтенсивність змиву ґрунтів й утворення ярів.

Рельєф впливає на зміну та напрям спеціалізації. Наприклад, рослини і тварини, які пристосовані до гірських умов, дають гірші урожаї на рівнинних, різні культури на різних ґрунтах дають неоднакові врожаї. У цілому рельєф має значний вплив на формування спеціалізації сільського господарства регіону .

Клімат є основною передумовою територіальної організації сільського господарства і виробництва продовольства, тому що в основі землеробства лежить використання сонячної енергії, біохімічної енергії ґрунту, продуктивних сил природи та суспільства. Розміщення теплолюбних культур визначається об'єктивними чинниками впливу природнокліматичних умов. Доцільно дослідити температурний режим і ресурси тепла, тривалість вегетаційного періоду, запаси та рівень опадів у сезонах року, тривалість снігового періоду і товщину снігового покриву, напрям вітрів, характерний для даного регіону. Необхідно враховувати явища природи, які періодично наносять шкоду сільському господарству. До них відносять град, посуху, ожеледицю, зливи, заморозки тощо.

Враховуючи результати аналізу кліматичних показників окремих

регіонів у залежності від території можна виділити мікрокліматичні ареали, порівняти характер агрокліматичних умов району, що досліджується, з середніми по країні і зробити висновок, наскільки вони сприяють веденню сільського господарства. Для того щоб це зробити, необхідно пов'язати агрокліматичні характеристики з показниками господарської діяльності. Ця залежність простежується при аналізі врожайності сільськогосподарських культур. Умови зимування озимих культур пов'язані з тривалістю й товщиною снігового покриву, дією ожеледиць, а високе випаровування при невеликій кількості опадів погіршує умови росту культур і т.п. Агрокліматичні умови впливають на витрати виробництва, затрати праці, собівартість продукції, а в загальному на величину доходу та прибутку господарств, на їх рентабельність. Так при несприятливих умовах зимування культур різко зменшується врожайність, знижується товарність при високих затратах, прибуток і рентабельність, валовий збір, погіршується кормова база тваринництва, а також умови оплати праці та соціального розвитку господарства, зростає собівартість продукції.

При комплексній оцінці агрокліматичних умов, слід зазначити, що важливу роль відіграє *структура та якість сільськогосподарських угідь*. Важливими показниками, котрі значною мірою впливають на спеціалізацію сільського господарства є типи та родючість ґрунтів. При формуванні спеціалізації слід враховувати аналіз ґрунтових умов. При цьому розглядаються типи і види ґрунтів, їх механічний склад, агрохімічні та фізичні властивості, бал бонітету. Зокрема у районах, де у структурі земель переважають орні землі має переважати виробництво зерна, технічних (цукрових буряків, соняшника), овочевих та інших культур.

Помітний вплив на розміщення окремих культур мають гідрографічні умови. Вони стимулюють або обмежують можливості для обводнення, осушення, розведення водоплавної птиці, використання лук і пасовищ, а також до річок тяжіють сільські поселення. Усі ці умови при наявності джерел води, їх доступності, строки та інтенсивність паводків, забезпеченість території

водою, її якість, рівень ґрунтових вод враховуються при формуванні спеціалізації сільського господарства.

В економічних районах країни створилися індустріальні центри, навколо яких створені приміські сільськогосподарські зони, де розміщено виробництво молока й овочів. До них прилягають зони, що виробляють транспортабельнішу продукцію для власних потреб й експорту в інші регіони.

Наявність сприятливих природних умов у зонах, що віддалені від індустріальних центрів, сприяє розвитку в них спеціалізованого виробництва відповідно до потреб народного господарства. В межах таких зон господарства спеціалізуються на трьох-чотирьох галузях: виробництво зерна, цукрового буряка, льону, інших технічних культур, м'ясного тваринництва. Звужують спеціалізацію та зумовлює необхідність раціонального розміщення галузей у господарстві організаційно-технічні взаємозв'язки між основними та допоміжними галузями. Зокрема у зернових зонах розвивається свинарство, молочне скотарство та птахівництво. В лісостеповій зоні виробництво цукрового буряка успішно поєднується з вирощуванням зернових, молочним скотарством і свинарством. Оптимальне поєднання галузей дозволяє збільшити річну продуктивність машин, знижує собівартість одиниці їх роботи, ефективніше використовувати економічно активне населення.

Соціальні чинники територіальної організації сільськогосподарського виробництва – це інфраструктура, яка створює передумови для відтворення робочої сили. Необхідно враховувати соціально-історичні умови досліджуваної території, оскільки певні особливості успадкованого від минулого розміщення сільського господарства стають фактором розміщення та його спеціалізації тепер.

Не менш важливим чинником є розміщення населення, особливості розселення та рівень використання трудових ресурсів. Економічно активне населення є основною соціально-економічною передумовою розвитку сільського господарства в цілому. Забезпеченість трудовими ресурсами визначається їх кількістю та якістю, рівнем продуктивності праці, величиною

виробничого навантаження на одного працездатного. Аналіз статеві-вікової структури сільського населення дає змогу визначити середньорічну чисельність населення в працездатному віці. Ще одним аспектом аналізу трудових ресурсів села є рівень і структура їх зайнятості в окремих типах господарств. Праця в сільському господарстві має ряд особливостей, які відображають специфіку галузі (рис.1.1).

Рис.1.1. Особливості праці в сільському господарстві

Глибока спеціалізація веде до сезонності у використанні трудових ресурсів. Це у свою чергу впливає на роботу служб соціальної інфраструктури. Тому комплексний розвиток господарства у сільській місцевості є запорукою ефективного використання робочої сили впродовж року.

Кризова ситуація у соціальній сфері села почала формуватися в середині 80-х років. Низький рівень якості життя сприяв формуванню міграцій, знижував рівень їх економічної зацікавленості, сільське господарство не забезпечувало потреби села, збільшувалася кількість нерентабельних господарств, сільськогосподарські підприємства не могли фінансувати

розвиток соціальної сфери. Всі ці явища негативно впливають на ефективність розвитку сільськогосподарського виробництва, на формування його галузей спеціалізації.

Забезпеченість населення послугами соціальної інфраструктури впливає безпосередньо на економічну ефективність суспільного виробництва, адже покращення умов життя і відпочинку, підвищення кваліфікації робітників сприяє підвищенню продуктивності праці. Соціальна інфраструктура та правильно організоване виробництво дають хороший економічний ефект.

Економічні чинники мають вагоме значення для територіальної організації і спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Її поглибленню у регіонах сприяють конкуренція на ринку, попит і пропозиція, механізм ціноутворення та конкурентоспроможність, ринки збуту й економічна доцільність (прибуток), які надзвичайно тісно пов'язані між собою. Особливою ланкою економічних чинників є державна політика, яка включає паритет цін і формування різноманітних ринків, фінансово-кредитні відносини та забезпечення продовольчої безпеки тощо.

При ринкових відносинах відбувається взаємодія між попитом та пропозицією, що вимагає дослідження поведінки споживача та визначення обсягів ринку. При цьому необхідно врахувати три основних фактори: фізіологічні потреби у продуктах харчування, платоспроможність населення та товарна пропозиція виробників. Проаналізувавши вихідні дані можна підібрати реальні ціни, котрі дозволять зробити витрати мінімальними при заданому випуску продукції. При аналізі пропозиції, як одного з елементів ринкового механізму, слід визначити обсяг продукції, що пропонується ринку та ціновий механізм. Проте надзвичайно велике значення має тип ринку, на якому підприємство реалізує свою продукцію. Було виділено кілька моделей товарних ринків:

- досконала конкуренція – велика кількість продавців стандартної продукції;

- монополія – єдиний продавець унікальної продукції;
- олігополія – кілька продавців стандартної або різноманітної продукції;
- монополістична конкуренція – багато продавців диференційованої продукції.

Це так звані “чисті форми”, чи ідеалізовані моделі ринків, чи теоретичні конструкції, що допомагають сформувавши методологію й інструментарій для аналізу реальних ринків. [177, с.80]

Формування ринкових відносин тривалий процес, який вимагає відповідного ринкового середовища зі своєю структурою. У сфері сільськогосподарського виробництва воно надзвичайно необхідне та значний вплив на його формування має ціна зі своїми специфічними особливостями. Це ціла система, де беруть участь ряд чинників: земля, праця, капітал та підприємницька ініціатива. У сільському господарстві всі вони мають одну спільність – обмеженість. Адже земля має природно-територіальну обмеженість, родючість, залежність від природнокліматичних умов, що зумовлює специфіку та спеціалізацію сільськогосподарського виробництва. Також у її структуру доцільно включити доходи рентного походження, прибуток на капітал, доходи населення працездатного населення від продажу робочої сили на ринку праці. Виходячи з цього, дія законів ринку призвела б до того, що господарства, які працюють у поганих агрокліматичних умовах та на малородючих ґрунтах, повинні збанкрутувати. Проте при обмеженій кількості земельних угідь виникає потреба залучення не лише кращих, а й малопродуктивних ділянок землі. Ця обставина призвела до виникнення закону ренти. Виходячи з цього, ціна на сільськогосподарську продукцію формується з урахуванням витрат на її виробництво здійснених у найгірших умовах, а не з врахуванням середніх виробничих витрат, як в інших галузях.

Згідно з правилом маркетингу слід виробляти те, що продається, а не продавати те що виробляється. З цього випливає, що процесу виробництва має передувати прогноз ринкової ціни та місткості ринку. Тоді не ринкова ціна має

орієнтуватися на ціну виробництва, а навпаки витрати виробництва мають вкластися у ринкову ціну. Це зобов'язує розв'язувати проблему цінової еквівалентності разом із проблемою цінової доступності.

Під впливом конкуренції підприємства змушені відмовлятися від виробництва тих видів продукції, які економічно менш ефективні порівняно з рівнем ефективності виробництва цих самих видів продукції на інших підприємствах (регіонах) [6, с.380].

Конкурентоспроможність – це сукупність якісних та вартісних характеристик товару, яка забезпечує задоволення конкретної потреби. Вона визначається відношенням корисного ефекту до сумарних витрат, включаючи видатки, пов'язані з придбанням і експлуатацією товару, тобто з ціною споживання. На конкурентоспроможність товару впливають продуктивність праці, оподаткування, технологічні та технічні нововведення. Основними вимогами конкурентоспроможності є відповідність товару за його біологічними, технічними та комерційними вимогами ринку. Вивчення конкурентоспроможності товару необхідно проводити постійно і систематично (рис.1.2), у тісному взаємозв'язку з фазами його життєвого циклу [7, с.168].

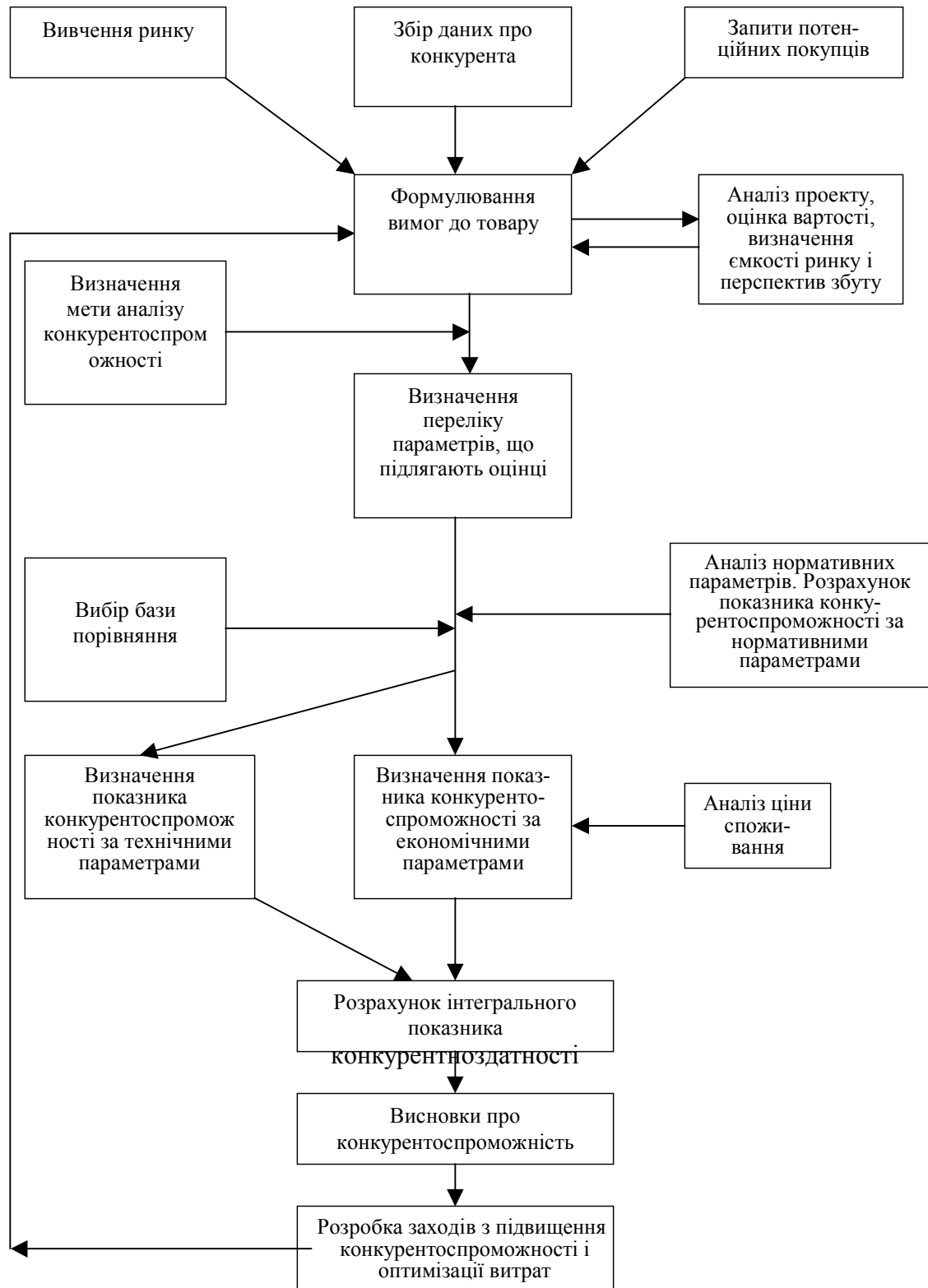

Рис.1.2. Теоретична схема оцінки конкурентоспроможності

У ринковій економіці основним стимулом для товаровиробника є прибуток і рента, тому проблема вибору для кожного господарства найбільш

доцільного виробничого напрямку (спеціалізації) набуває особливого значення, адже в нових умовах господарювання воно тільки тоді зможе успішно функціонувати. Цього можна досягти шляхом ведення високоефективного господарювання. Правильно вибрана спеціалізація дозволяє господарству раціональніше використовувати природні умови, матеріальні та грошові ресурси, досягнення науково-технічного прогресу, впроваджувати індустриальну технологію, наукову організацію виробництва і таким чином одержувати максимальну кількість високоякісної продукції при мінімальних затратах. Прибуток (дохід) може зростати за рахунок зростання цін, зниження виробничих витрат, удосконалення структури кінцевої продукції, підвищення її вартості. Але кінцеву ефективність виробництва визначає рентабельність. Це відношення прибутку (доходу) до виручки від реалізації продукції або відношення прибутку на одиницю продукції до її ціни. Сутність цього показника відповідає всім критеріям суспільної ефективності: зниженню собівартості продукції, зростанню обсягів її виробництва та реалізації, підвищенню рівня споживчої вартості продукту.

Диверсифікація сільськогосподарського виробництва часто диктується його сезонним характером, нерівномірним використанням робочої сили в галузі впродовж року. Тому, в період мінімальних обсягів сільськогосподарських робіт диверсифіковані підприємства займаються виробництвом тих видів продукції або наданням тих послуг, які не мають прямого відношення до сільського господарства. Це дає їм можливість цілий рік використовувати робочу силу і збільшувати прибутки, має важливе економічне і соціальне значення [183, с. 8-12].

Помітний вплив на формування спеціалізації сільського господарства регіону має транспортний чинник. Адже відстань і якість доріг до ринку збуту сільськогосподарської продукції, зростання вартості транспортних витрат, утруднений вивіз продукції в інші регіони впливають на економічну ефективність ведення господарства, на його розміщення та спеціалізацію. Економічна ефективність виробництва сільськогосподарської продукції буде

вища при мінімальних транспортних затратах. Лише тоді в регіоні буде перспективним розвиток тієї галузі, продукція якої використовується як сировина для місцевих переробних галузей.

Проте є ще ряд специфічних чинників, що впливають на формування спеціалізації. Це перш за все біологічні чинники, продовольча безпека.

Серед біологічних чинників доцільно зосередити свою увагу на двох основних: шкідників та хвороб сільськогосподарських культур. Так у сприятливих ґрунтово-кліматичних умовах Лісостепу для вирощування цукрових буряків немає можливості розширяти посівні площі більш ніж на двох полях у сівозміні, тому що це може призвести до неконтрольованого поширення довгоносика, бурякової гнилі та зниження врожайності коренів.

В умовах становлення ринкових відносин в Україні врахування **екологічного чинника** є нині дуже актуальним, і насамперед це стосується сільського господарства, де практично повністю освоєно земельний фонд. Високий рівень освоєння породжує негативні процеси природно-антропогенного характеру (ерозію, засолення, закислення, перезволоження, заболочення земель), що посилює шкідливий вплив господарської діяльності на природу.

Раціональне природокористування забезпечує сприятливі екологічні умови для життя і виробничої діяльності населення, розширене відтворення в природі та суспільному виробництві, запобігання негативних наслідків господарської діяльності, підтримання екологічної рівноваги, підвищення продуктивності та ефективності використання природних умов та ресурсів. Щоб забезпечити раціональне використання природних ресурсів необхідно з'ясувати оптимальні норми користування природними ресурсами, обґрунтувати найвигідніше розміщення галузей виробництва та визначити оптимальні територіальні пропорції розвитку народного господарства.

Регіональне природокористування розвивається в межах одиниць адміністративно-територіального поділу, а ареальне – в межах форм

територіального зосередження виробництва, розселення і природних ресурсів. Воно відображає вплив природних умов і ресурсів на особливості їх використання. Це дозволяє детальніше зробити глибокий аналіз виникнення екологічних проблем, розглянути їх специфіку, характер й основні чинники впливу сільськогосподарського виробництва на навколишнє природне середовище. Розглядаючи види та характер природокористування ми бачимо, що вплив господарської діяльності можна розділити на прямий і опосередкований. При прямому впливі природні ресурси вилучаються з природи (водовикористання, порушення земель тощо), а також цільове використання земельних ділянок, що прирівнюються до вилучення ресурсів. Безпосередня господарська діяльність найбільше впливає на природу. А при опосередкованому впливі змінюються якості природних ресурсів під впливом виробничої діяльності, що здійснюється без вилучення їх з природи (ерозія ґрунтів, засоленість тощо).

Нам важливо з'ясувати суть еколого-економічного ефекту, як ефекту економічного або соціального, вивчаючи результативність господарської діяльності в галузі природокористування. Цей ефект найповніше розкривається з позиції еколого-ресурсних потреб суспільства, зростання суспільної споживчої вартості природи.

Для ефективного, екологічно безпечного розвитку сільськогосподарського виробництва в умовах ринку необхідна розробка та виконання програм екологізації виробництва, особливо на рівні великих регіонів, що забезпечують цілісність процесів агропромислового розширеного відтворення, в тому числі екологічних аспектів. Головними завданнями екологізації є:

- дослідження та врахування екологічних особливостей і факторів розвитку сільськогосподарського виробництва регіону;
- використання сучасної сільськогосподарської техніки та видів меліорації відповідно до екологічних напрямів;
- запровадження передових технологій первинної переробки сільськогосподарської продукції;

– розвиток економічної, екологічної й соціальної інфраструктури відповідно до особливостей спеціалізації та розміщення сільсько-господарського виробництва;

– інвентаризація та екологічна паспортизація екологічно небезпечних об'єктів, видів діяльності, явищ, деградованих територій;

– координація екологічних заходів у регіоні на загальногосподарському рівні за територіальним принципом;

– визначення та обґрунтування ефективності екологічних заходів, екологічної ефективності функціонування сільського господарства регіону в цілому.

Беручи до уваги досвід країн ринкової економіки ми бачимо, що існують широкі можливості економічних важелів і підходів для вирішення екологічних проблем природокористування у вигляді плати за забруднення, встановлення нормативів і квот забруднення, екологічного страхування тощо.

У практиці природокористування важливе значення має визначення критеріїв і показників екологічної ефективності виробництва. Основні з них:

- 1) коефіцієнт екологічної ефективності;
- 2) структура та віддача капіталовкладень на відтворення природних ресурсів;
- 3) динаміка витрат на збереження окремих елементів навколишнього середовища;
- 4) динаміка стану земельних, лісових, водних та біологічних ресурсів;
- 5) динаміка показників антропогенного впливу на навколишнє середовище (забруднення, руйнування агроландшафтів тощо);
- 6) питома вага безвідходних та маловідходних технологій у загальному технологічному процесі;
- 7) темпи відтворення стану компонентів навколишнього середовища;

8) структура капітальних і поточних витрат на природоохоронні заходи.

1.2. Методологія просторового виміру системи ознак розвитку і оцінки розміщення сільського господарства в АПК

Стратегія розвитку АПК повинна включати три види моделей: модель територіальної організації (організаційна), аналітична модель регіональної економіки АПК і балансова модель ресурсів продовольства і сільськогосподарського виробництва.

Територіальна організація характеризує взаємодію процесів структуризації сільськогосподарських ресурсів на території за системою критеріїв ефективності виробництва та забезпечення населення продовольчими товарами. Вона відображає горизонтально інтегровані галузеві зв'язки між підприємствами різних галузей народного господарства. Концепція розвитку сільськогосподарського виробництва регіону повинна вирішити ключові питання форм і методів господарювання з урахуванням ефективності концентрації й спеціалізації виробництва, вирішення транспортної задачі тощо.

Інтенсифікація тваринництва пов'язується з оновленням генофонду худоби та птахів, вирішення форм утримання, типу годівлі, формами кормовиробництва, системами зооветеринарного догляду і захисту, організації обслуговування і підтримання мікроклімату в приміщеннях тощо. Системного характеру виробничій системі АПК надає відтворювальний процес у тваринництві.

Агропромисловий комплекс – це замкнута система формувань по відтворенню поголів'я худоби, вирощування ремонтного молодняка, відгодівлі худоби на м'ясо, переробки худоби у забійних цехах, утилізації відходів. Сутність відтворювального процесу розкривається у продуктових потоках, показаних у фізичних вимірниках.

Систему утворює рух продуктових потоків, зокрема поголів'я худоби та

птахів. Ланками ланцюга відтворення є виробництво, вирощування (утримання), переробка і споживання. Кількісні параметри ланцюга відтворення носять причинно-наслідковий характер з урахуванням циклічності та швидкості обороту поголів'я. Процес використання ресурсів худоби і птахів утворюють замкнуту модель відтворення.

Аналітична (економічна) модель розвитку АПК – це образ реальних економічних процесів, подій, актів. Вони спостерігаються, піддаються кількісній або вартісній оцінці, балансовому узагальненню. Економічна модель реального економічного процесу повинна відповідати певним вимогам.

Перше. Модель має бути “відкритою” по відношенню до числа учасників виробництва. У кожній галузі системи можуть на рівних умовах працювати підприємства різних форм власності, організації та інші формування. Ця вимога зумовлена задачею моніторингу всіх форм господарювання, проявів монополізму, виробництва продукції та залучення механізму конкуренції між виробниками на внутрісистемному ринку, а також реалізації можливості вибору варіантів ресурсного забезпечення.

Друге. Модель має бути достатньо консервативною в тому розумінні, щоб зміна елементів системи не змінювала її економічної сутності. Ця вимога диктується задачею уніфікації економічних відносин незалежно від сфери господарської діяльності.

Третє. Модель має відповідати вимогам аналізу структури матеріального виробництва як комплексу взаємопов'язаних галузей і продуктопотоків. Між деяким набором кінцевої продукції АПК і структурою матеріальних і трудових ресурсів має бути певний кількісний зв'язок.

Четверте. Кожний продукт із урахуванням якості, часу та місця виробництва повинен фіксуватися у фізичному або вартісному вимірі. Передбачається, що два рівні кількості одного і того ж продукту еквівалентні для кожного виробника та кожного споживача за виключенням розрізнених територіально й у часі. У складі продуктопотоків враховуються матеріальні блага, що відтворюються в даній системі, на відміну від ресурсів, які

надходять зі сторони.

П'яте. При формуванні моделі АПК важливе значення відводиться вирішенню питання про склад, класифікацію й агрегування ресурсів агропромислового комплексу. Наявні виробничі фонди, матеріальні оборотні кошти екзогенного походження та праця мають розглядатися як найбільш загальні, укрупнені блоки інформації, що можуть бути розагреговані до рівня окремих елементів.

Шосте. Агропромисловий комплекс розглядається як сукупність виробників і споживачів, модель економіки яких визначена наборами продукції і ресурсів. При цьому стратегія аналізу реалізується шляхом послідовного розгляду їх структури в продуктовому, технологічному й організаційно-господарському аспектах.

Найбільш адекватно таким вимогам відповідає модель “витрати – випуск”, яка модернізована нами з урахуванням окремого блоку ресурсного забезпечення системи. Вона за формою інформаційно-аналітичного забезпечення є моделлю “продукт, ресурс * продукт”, в якій поряд з технологічними ендогенними зв'язками мають місце зв'язки зовнішнього екзогенного характеру.

Основною властивістю моделі “продукт, ресурс * продукт” є її відкритість. Так, введення якого-небудь ресурсу не змінює основні класифікації рівним чином, як і виключення або розагрегування витрат на виробництво.

Економіко-математична модель формувань АПК – це формалізована аналітична модель, вона виражає економічні зв'язки через систему рівнянь і нерівностей. Метою застосування ЕММ є автоматизація розрахунків, оптимізація за критеріями, прогноз з урахуванням факторів ретроспективи, вирішення системи рівнянь відносно тієї або іншої групи змінних моделі.

Однією з ключових систем лінійних рівнянь у моделях є система балансів сільськогосподарської продукції і продовольства. Теоретично виділяємо 11 груп сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, які відповідають

уявленням про описані в літературі класичні системи лінійних рівнянь:

$$b_i - \sum_j^m a_{ij} b_j = y_i; \quad i, j = 1, 2, \dots, m \quad (1.1)$$

$$b_i - \sum_j^m a^*_{ij} b_j = y_i; \quad (1.2)$$

де $a^*_{ij} = (1 - a_{ij})^{-1}$ – показник питомих витрат на продукцію в усіх галузях АПК, функція всіх елементів (a_{ij}) виробничої системи. Система може бути вирішеною відносно структури (b) виробництва або обсягів (y) експортного потенціалу АПК регіону.

Статична балансова модель з ресурсами, що пропонується – це модель економіки формувань АПК в якій крім продуктових балансів (потоків) виділяємо потоки необхідних у виробництві ресурсів. Ресурсна частина моделі формалізується виходячи з наступного уявлення про характер і структуру витрат:

$$g_R - \sum_j^m g_{Rj} = 0 \quad (1.3)$$

Зв'язок з міжпродуктовим балансом полягає в тому, що витрати ресурсів розраховані виходячи з рівності:

$$g_R = r_{Rj} b_j. \quad (1.4)$$

Якщо тепер підставити значення (b) валової продукції, визначене коефіцієнтами повних витрат (a^*_{ij}), то одержимо:

$$g_R = \sum_j^m r^*_{Rj} y_j, \quad (1.5)$$

де $r^*_{Rj} = r_{Rj} (1 - a_{ij})^{-1}$ - показник повних витрат ресурсів на продукцію в усіх структурах системи, функція усіх елементів a_{ij} і r_{Rj} .

Динамічна балансова модель АПК з ресурсами формується на основі аналізу динаміки коефіцієнтів прямих витрат продукції (a_{ij}) і ресурсів (r_{Rj}) при цьому інформаційно-обчислювальна модель утворює ряд статичних станів, що описують динамічний процес.

Загальна стратегія факторного аналізу економічної ефективності

формувань АПК, що пропонується, базується на балансовому моделюванні системи економічних оцінок і зв'язків, формалізації факторного впливу або динаміки відтворювального процесу й системі показників економічної інформації.

Система показників економічної ефективності господарської діяльності формувань АПК реалізує ідею її багатовимірності на відміну від пропозицій використання синтетичних узагальнюючих інтегральних показників.

Проаналізовано два підходи до вирішення цього вузлового питання. Перший відображає думку однієї частини авторів і розвиває ідею функціонального підходу до вирішення системи ознак, характерною ознакою яких є синтез у ланцюгу взаємозв'язків виробництва та споживання продукції АПК із урахуванням локальних витрат і собівартості, прибутку та рентабельності продукції.

Продуктивна ідея авторів альтернативної думки полягає у тому, системи ознак пов'язуються з предметною ознакою відтворювального процесу, зокрема: формування цінності, ринкової вартості та виручки за факторними ознаками ресурсомісткості виробництва. Як базові виділяють декілька груп ознак місткості: капіталу, технологій, сільськогосподарських ресурсів, праці, енергії тощо. Кожна група може бути розагрегована до рівня елементів витрат, не порушуючи при цьому загальної синтетичної класифікації.

Логічний аналіз представлених варіантів формування системи вимірників показав, що аргументація системоутворюючих факторів носить локальний характер, прийнятний в рамках тієї аналітичної моделі, в якій вони використовуються. Перша система націлена на традиційну камеральну бухгалтерію та планування методом спроб і помилок, друга – на дослідження різних векторів ефективності виробництва в АПК.

Інтегральна система показників економічної ефективності виробництва об'єднує як предметні, так і функціональні ознаки і створює новий науковий підхід до вирішення проблеми моделювання АПК. Загальна стратегія аналізу економічної ефективності виробництва формувань АПК пов'язується з аналітичною структурою ознак системи, з рівнями узагальнення цих ознак, з матричними рядами систем показників в динаміці, технологічному або регіональному відношенні, а також із урахуванням формування вартісних результатів діяльності системи (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Структура цінового покриття первинних витрат і розподілу створеної вартості

Ознаки моделі	Ціна	Галузі сільськогосподарського виробництва			Ринок
		рослинництво	тваринництво	інфраструктура	
Продукція рослинництва і тваринництва, послуги на ринок		насіння, органічні добрива	корми рослинні та тваринні		Ринкова цінність (виручка)
Первинні ресурси з ринку товарів і послуг	Ціни ринку з ПДВ	Міндобрива Послуги тракторного парку, коней, інфраструктури	Корми покупні Послуги тракторного парку, коней, інфраструктури	Пальне і мастила, електрична енергія, пічне паливо, запасні частини, ремонтні матеріали	Первинні витрати
Природнокліматичні та сільськогосподарські ресурси		Рілля, сади, виноградники	Луки, пасовища, рілля	Інша територія	Рента
Ресурси капіталу	Частка ціни попиту	Машини, реманент, транспорт, споруди	Будівлі, споруди, продуктивна худоба, транспорт	Будівлі, обладнання, живе тягло, транспорт	Амортизація і прибуток
Ресурси кваліфікованої праці		Трактористи, машиністи	Доярки, оператори	Слюсарі, механіки	Оплата праці та доход підприємця

На відміну від локальних пропонуються кумулятивні оцінки ефекту враховуючи всі включені в модель галузі виробництва, а предметні класифікації додатково диференційовані в частині матеріаломісткості виробництва за ознакою відношення до внутрішнього відтворювального

процесу. При цьому системоутворюючим є зв'язок системи показників з матеріальним балансом, що реалізує передумову оцінки не тільки валової, але й кінцевої продукції. Перевагою такого методологічного рішення є регіоналізація системних рішень. Іншими словами, йдеться про перехід від категорій галузевої традиційної до регіональної економіки з урахуванням територіальної організації виробництва, транспортування, переробки, зберігання та споживання продукції сільськогосподарського виробництва.

Ринок є найдавнішою та найпоширенішою економічною категорією. Він існує всюди, де є товарне виробництво, є зв'язуючою ланкою між окремими товаровиробниками в умовах процесу суспільного поділу праці, зумовленого розвитком й удосконаленням продуктивних сил. Це чітко діючий специфічний механізм, який забезпечує постійний взаємозв'язок виробництва і споживання на основі попиту та пропозиції, визначення суспільної корисності продукту, її ціни, розвитку конкуренції між товаровиробниками.

Для кожної галузі матеріального виробництва притаманні як загальні закономірності, так і специфічні форми й умови функціонування ринку. Найкраще е проявляється в сільському господарстві, яке є складною та життєво важливою сферою, де розвиток ринкових відносин має закономірний характер у силу суспільного поділу праці, відособленості товаровиробників та їх спеціалізації на виробництві певних видів товарної продукції.

Базуючись на використанні природних факторів, перш за все землі, – головного, незамінного засобу виробництва, який не зазнає впливу часу, а також живих організмів – рослин і тварин. Сільське господарство є основним джерелом продуктів харчування та могутнім механізмом, який приводить у рух весь народногосподарський комплекс.

Аграрний сектор має цілу низку специфічних особливостей, що суттєво впливають на розвиток ринкових відносин у цій сфері економіки:

- 1) сільське господарство є чітко вираженим об'єктом досконалої конкуренції, який складається з багатьох різноманітних суб'єктів, що відрізняються величиною, формами власності тощо, з яких ні один не може

активно вплинути на умови ринку;

2) результати господарської діяльності в сільському господарстві визначаються малоконтролюючими природнокліматичними умовами;

3) ефективність і продуктивність сільськогосподарського виробництва визначається якістю землі, її родючістю, місцезнаходженням земельних ділянок, що зумовлює утворення диференційної ренти;

4) сільське господарство відрізняється сезонністю виробництва, порівняно високою капіталоємністю та повільним оборотом засобів, що вимагає великих інвестицій для забезпечення розширеного відтворення, здійснення особливого режиму кредитування і фінансування;

5) сільськогосподарське виробництво в залежності від природнокліматичних умов спеціалізується на виробництві закінчених видів продукції, яка є однорідною, малотранспортабельною, має малий термін зберігання. Це визначає характер розміщення ринків збуту сільськогосподарської продукції.

Сучасне функціонування **ринкової інфраструктури** має враховувати ці особливості. Ринкова інфраструктура включає ринки землі, товарів і послуг, капіталів і праці.

Земельний ринок – сфера товарного обміну, в якій земля виступає товаром. Він є регулятором перерозподілу земель і переходу прав власності від одного землевласника до іншого. Всі фактори виробництва, включаючи землю, мають функціонувати в єдиному ринковому середовищі [193, с.246]. Формування **ринку землі** передбачає перш за все наявність землі, як товару, тобто її пропозицію. Разом з тим функціонування ринку землі фактично можливе при наявності попиту, тобто покупців, яких можна розділити на дві категорії:

- несільськогосподарські користувачі (земля їм потрібна для будівництва споруд, для промислового виробництва та інших цілей, не пов'язаних з використанням родючості ґрунтів);

- сільськогосподарські користувачі (всі ті, хто використовує

родючість ґрунтів для виробництва сільськогосподарської продукції).

Формування цивілізованого земельного ринку має відбуватися еволюційним шляхом у міру формування його елементів: створення відповідної правової бази, наявності земель як об'єкта купівлі-продажу, появи соціально-економічної мотивації виходу на земельний ринок продавців земельних ділянок; створення необхідної ринкової інфраструктури; опрацювання організаційно-правового механізму; державного регулювання земельного ринку на різних рівнях управління [132, с.29].

Сільськогосподарський користувач оцінює вартість землі виходячи з родючості, розташування, яке визначає кліматичні умови та витрати на транспортування. А для несільськогосподарського користувача головним є тільки розташування ділянки з точки зору мінімізації транспортних витрат.

Основними цілями ринку землі є формування багатуокладної системи господарювання на основі рівності всіх форм власності на землю, розвиток інституту приватної власності на землю; поліпшення інвестиційного клімату в економіці, інвестиційної та кредитної привабливості підприємств; забезпечення ефективного та раціонального використання земельних ділянок.

Важливими складовими формування та функціонування ринку землі в Україні мають стати Земельний кодекс, вирішення питань кредитування АПК, створення земельних банків та бірж, сприятлива податкова політика.

Одною з проблем що стримують формування ринку землі є переконаність багатьох наших співвітчизників у тому, що земля має належати тим, хто її обробляє. Але в умовах, коли земля переважно використовується сільськогосподарськими підприємствами, що створені на базі колишніх колгоспів і радгоспів, де кількість працівників значно більша від оптимальної, кожен, хто виходить з цих формувань може отримати лише 2-5 га сільськогосподарських угідь колишнього господарства. Разом з тим, формування ринку землі стримують великі розміри земельних площ колишніх

колгоспів і радгоспів, незначні розміри та низька якість земель фермерських господарств, тобто фермери отримали найменш продуктивні землі; неефективна структура самих земельних угідь; слабка соціальна інфраструктура в сільській місцевості, особливо транспортна мережа, нераціональне розміщення переробних підприємств.

На території України існує регіональна відмінність пропозиції землі на ринку. Площа сільськогосподарських угідь (в т.ч. площа ріллі), що припадають на одного сільського жителя в Україні становлять 2,7 (2,1) га відповідно. По регіонах ці показники різко відрізняються та істотно впливають на формування ринкових цін на землю по регіонах (у Закарпатській області вони становлять 0,6 (0,3) га, а у Миколаївській області – 4,9 (3,9) га). Чим більшою буде пропозиція землі на ринку, тим ціна її буде нижчою, але при цьому необхідно враховувати також якісні показники землі та природні умови регіону. Отже, формування ціни землі на регіональних ринках буде відбуватися враховуючи пропозицію землі на ринку, попит та її якісні показники.

Одним із методів визначення ціни землі є вартість оренди. В усьому світі ціна оренди і ціна землі мають співвідношення 1:10. На відміну від ринкової ціни, кадастрова ціна землі на Україні приблизно на рівні ціни землі в Німеччині, тобто 4-5 тис. доларів за гектар. Отже, ринкова ж ціна землі буде формуватися попитом і пропозицією.

Прийняття Земельного кодексу додасть впевненості інвесторам, позитивно вплинути на формування земельного ринку, на продуктивність сільськогосподарського виробництва. Земельний кодекс України передбачає приватну власність на землю, тимчасову заборону фізичним і юридичним особам володіння земельною ділянкою площею більше 100 га. до 1 січня 2010 року, тимчасову заборону продавати та вносити в статутний фонд підприємств паю або земельної ділянки до 2005 року, а з 2005 року дозволяється продавати не більше 100 га сільгоспугідь на одну людину; виділення до 2 га земель для ведення присадибного господарства працівникам соціальної сфери та передачу

земельних паїв у спадщину, а також заборону іноземним фізичним та юридичним особам купівлі землі впродовж 20 років і володіння землею сільськогосподарського призначення, але надає право власності на землю, на якій розміщені належні їм підприємства. Земельні ж ділянки для ведення сільськогосподарського виробництва можуть надаватися іноземним особам на умовах оренди.

Формування земельного ринку в Україні сприятиме переходу землі до більш ефективних користувачів. Але при цьому він вимагає чіткого та компетентного контролю зі сторони держави, достатньо гнучких й ефективних економічних методів регулювання.

Існуюча нормативно-правова база в Україні у загальному забезпечує можливість легального ринкового обороту землі. За деякими твердженнями в Україні вже сформувався та функціонує земельний ринок. Але значним обмеженням земельного обороту є особливий режим володіння, користування і розпорядження землями цільового призначення, до яких у першу чергу відносяться сільськогосподарські угіддя, що використовуються для товарного виробництва сільськогосподарської продукції. Власники земель сільськогосподарського призначення поки що надають перевагу здачі в оренду своєї землі.

Земля, як фактор виробництва, повинна бути включена в економічний оборот, її вартість повинна враховуватись у виробництві нарівні з іншим капіталом при визначенні норми прибутку, формування цінової та податкової політики. За всіма правилами ринкової економіки вона повинна бути товаром, тобто купуватися і продаватися [127, с.6].

Для розвитку земельного ринку в Україні необхідно розробити правову основу та інфраструктуру (земельні банки, страхові компанії, інформаційний банк, ріелтерські фірми) та забезпечити її функціонування, створити умови для розвитку конкуренції, забезпечення прозорості операції та зменшення інвестиційного ризику. Ринок землі в нашій країні передбачає не тільки куплю-продаж, але й оренду землі, заставу та іпотечне кредитування Згідно з

Земельним кодексом України предметом іпотечного кредитування є земельна ділянка, яка перебуває у власності громадянина або юридичної особи, або частка в праві спільної власності на земельну ділянку [77, с.152-153].

Розв'язання проблем забезпечення населення сільськогосподарською продукцією та сировиною для промисловості може бути тільки за допомогою реформування аграрного сектора. Основними етапами є роздержавлення й приватизація власності сільськогосподарських та переробних підприємств, проведення земельної реформи, впровадження фінансово-кредитного механізму в умовах ринку та створення відповідної інфраструктури і застосування на практиці закордонного досвіду. Все це буде сприяти становленню **ринку збуту сільськогосподарської сировини та продовольства**. Цей ринок складається із регіональних ринків, які можна розділити на кілька типів. У кожному регіональному ринку слід розпізнавати: конверсійні ринки, пов'язані з наявністю від'ємного попиту, за якої на значній частині ринку продукція не знаходить свого покупця; незрівноважені ринки, в яких попит і пропозиції в часі значно розходяться; синхромаркетингові, або стабільні, ринки, які пов'язані з найідеальнішою ситуацією пропозиції і наявністю задоволеного попиту; регульовані ринки, де попитом і пропозицією керує певне угруповання людей; оксамитові, або порожні, ринки, на яких склалася ситуація – є покупець, але немає товару” [225, с.92-93].

Перехід до ринкової системи руху сільськогосподарської продукції та сировини від виробника до споживача, формування цін на основі попиту і пропозиції стимулює розвиток різноманітних ринкових структур, таких як ринок сировини та продовольства, оптові, роздрібні, спеціалізовані і регіональні ринки. Найсуттєвіше впливає на формування загальнонаціонального та регіонального товарно-фінансового обороту біржовий сільськогосподарський ринок. Товарне виробництво у сільському господарстві передбачає об'єктивну необхідність формування ринку з

відповідними механізмами та методами регулювання. Як відомо, ринок є каталізатором відносин, що орієнтуються на споживача, на задоволення його потреб. Розглядаючи регіональні особливості, спостерігається закономірність: чим краще регіони самозабезпечені та мають потенціал вивозу сільськогосподарської продукції, тим сильніше вони зацікавлені у державному втручанні та навпаки. Головним об'єктом державного регулювання є економічні відносини між учасниками цього ринку, що здійснюються на основі особистої та корпоративної зацікавленості особи, яка приймає рішення, забезпечення їхньої комерційної вигоди, прибутковості виробництва, а також зростання його технологічного рівня (рис.1.3).

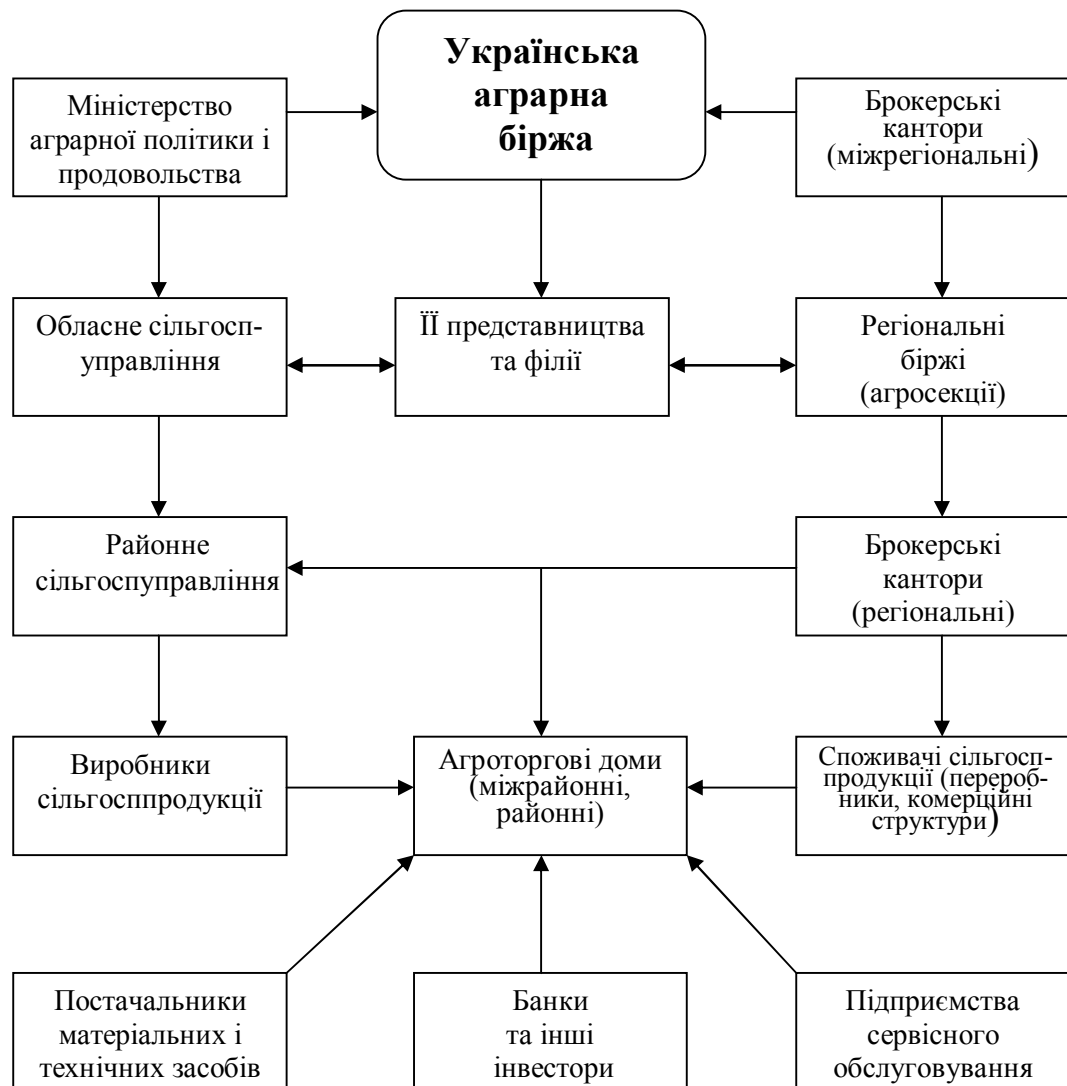

Рис. 1.3. Структура біржового сільськогосподарського ринку

Так як існують якісні відмінності між регіонами України, то державне регулювання не може мати універсальний характер і має бути адаптоване до особливостей регіонів. Регіональні ринки сільськогосподарської продукції складають загальний ринок країни і за ступенем впливу на ринкову ціну умовно можна поділити на два типи. В залежності від рівня ввозу і вивозу сільськогосподарських продуктів регіональні ринки бувають “великими” і “малими”. Основним показником є величина окремих сільськогосподарських продуктів у продажі (вивозі) або купівлі (ввезі) їх по відношенню до загального ринку даної продукції в масштабах країни. Регіональний ринок є “великим”, коли масштаби ввозу і вивозу певного продукту на ньому помітно впливають на ринкові ціни загального ринку.

Згідно з маркетинговими властивостями окремих товарних груп та характеру обмінних процесів сільськогосподарський ринок складається з ринку сільськогосподарської сировини та ринку продовольства, а також з різних продуктових ринків. Його структура складається з кількох сфер: виробництво сільськогосподарської сировини та заготівля природних продовольчих ресурсів; виробнича інфраструктура, що включає мережу переробних підприємств; сфера товарно-грошового обігу, яка охоплює мережу підприємств оптово-роздрібною торгівлі та громадського харчування; сфера споживання кінцевого продукту. Умовою реалізації сільськогосподарської продукції є інформація про стан ринку збуту та його динаміка. Цю інформацію можна одержати шляхом дослідження ринку, враховуючи його регіональні особливості.

Структура ринку сільськогосподарських продуктів визначається співвідношенням різних форм реалізації, що залежать від кон'юнктури, договірних відносин і формування цін. Насичення ринку можна досягнути двома шляхами. Перший – за допомогою розширеного відтворення сільськогосподарських продуктів, другий – за допомогою імпорту. Це залежить від підходу до вирішення продовольчої проблеми, що визначає особливості державного регулювання ринку продовольства.

Подолання негативних тенденцій в АПК неможливо без істотного підвищення ролі держави на ринку сільськогосподарської сировини та продуктів харчування. У першу чергу, необхідно підсилити облік, контроль і сертифікацію виробництва та реалізації продуктів сільського господарства і харчової промисловості, а також використати гнучкі методи державного регулювання.

Одним з основних засобів державного регулювання продовольчого ринку є участь держави на ньому з метою забезпечення потреб спеціальних споживачів. Нераціональним є обмеження господарських інтересів виробників сільськогосподарської продукції. Необхідно відбудувати систему регулювання ціноутворення в АПК, у тому числі за допомогою закупівлі виробленої сільськогосподарської продукції за обґрунтованою ціною.

Особливе значення має проведення закупівельних і товарних інтервенцій. Закупівлі доцільно здійснювати в регіонах, що володіють у конкретному році найбільшими вільними товарними ресурсами у період найбільшого падіння закупівельних цін. Закуплена в порядку інтервенцій сільськогосподарська продукція зберігається та використовується у випадку необґрунтовано різкого підвищення в якомусь регіоні цін на сільськогосподарську продукцію.

У нових економічних умовах держава стає активним суб'єктом продовольчого ринку. Указ Президента України від 7 серпня 2001 року №601 “Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів” передбачає розробку системи моніторингу цінової ситуації на аграрному ринку та програми по залученню інвестицій у сільське господарство, механізму просування сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів вітчизняного виробництва на світовий ринок.

Крім впливу на інтереси виробників за допомогою бюджетного фінансування вона могла б також ширше використовувати таку зрозумілу форму як державне замовлення та замовлення для наповнення державного і

регіональних продовольчих фондів. При цьому, використовуючи держзамовлення як метод партнерської взаємодії держави з сільськогосподарськими підприємствами, що мали намір довгострокового співробітництва, у якості однієї з попередніх умов повинні бути визначені заходи щодо завершення процесу зміни їхніх організаційно-правових форм, у першу чергу – внесення ясності в питання власності. Проте, по-перше, у цьому питанні повинна бути визначеність, а, по-друге, виробники повинні знати, що в питаннях вибору між ними в питаннях співробітництва держава буде віддавати перевагу ефективнішим формам.

Важливе значення має розвиток інфраструктури аграрного та продовольчого ринків з метою посилення захисту інтересів виробників сільськогосподарської продукції від посередників, торгового капіталу і криміналітету. Він передбачає удосконалення біржової торгівлі за рахунок впровадження ф'ючерсних, опціонних, форвардних контрактів і створення мережі роздрібної та оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією через біржі, торгові доми, фірмові магазини й оптові продовольчі ринки. Крім цього важливу роль відіграє приведення стандартів на сільськогосподарську та продовольчу продукцію у відповідність до норм Євросоюзу.

Проте спроби виходу на міжнародні ринки показали ряд негативних явищ. Зокрема монопольне становище залізничного транспорту, слабо розвинута портова інфраструктура, наявні проблеми логістики вантажів, початковий етап зародження аграрних бірж, якість продукції, експортованої з України тощо.

Провідну роль у структурі продовольчого ринку відіграє ринок зерна. У 2002 році Україна збільшила обсяги експорту зерна майже в 2 рази порівняно з 2001 роком і увійшла до кола найбільших експортерів зерна у світі. Завоювання світових ринків зерна має стимулювати вітчизняного виробника цієї продукції до збільшення обсягів її виробництва.

Однією з причин низької конкурентоспроможності

сільськогосподарських підприємств є недосконалість інформаційного забезпечення продовольчих ринків і пов'язане з цим збільшення частки витрат у кінцевій ціні продукту. Важливим резервом підвищення конкурентоспроможності є удосконалення **інформаційних ринків**. Створення єдиного електронного ринку-біржі-банку по кожному продукту, електронних інформаційно-фінансових ринкових систем із переходом від комп'ютерних систем оперативної ринкової інформації до систем електронної торгівлі та умов для впровадження новітніх інформаційних технологій сприятиме ефективному розвитку сільськогосподарського виробництва.

Використання новітніх інформаційних технологій на основі інтегрованої системи збирання, зберігання, обміну й обробки інформації призведе до підвищення ефективності сільського господарства. Для цього необхідно розвинути інформаційний ринок, який би складався з трьох складових: попиту, пропозиції та ціни на товар. Ефективне використання інформаційних ресурсів призведе до суттєвих змін у структурі розподілу трудових ресурсів. Інформаційний потенціал розглядається як стратегічний ресурс держави, без якого неможливий подальший науково-технічний прогрес.

Агропромисловий комплекс України є перспективним об'єктом з точки зору інформаційного ринку. Вже склалися сприятливі передумови для розвитку інформаційних технологій у сільськогосподарському виробництві. Ринок вже достатньо наповнений засобами сучасної комп'ютерної техніки, виникла необхідність комп'ютеризації обліку, використання комп'ютерної техніки в управлінні та маркетингу.

На сучасному етапі переходу до ринкової економіки, особливо після Указу Президента від 6 червня 2000 року "Про заходи по забезпеченню формування і функціонування аграрного ринку", розпочалося формування регіональних **аграрних ринків**, без яких неможливий розвиток галузі. Вони являють собою певну систему товарно-грошових відносин, спрямованих на забезпечення відтворення в аграрному секторі, на реалізацію сільськогосподарської продукції і необхідних сільському господарству засобів

виробництва, робіт та послуг.

У регіонах аграрні ринки формуються під впливом економічних відносин із врахуванням регіонального характеру виробництва, реалізації та споживання сільськогосподарської продукції. Значний вплив на їх формування мають спеціалізація господарств даного регіону та зростання вартості транспортних витрат, адже утруднюється вивіз продукції в інші регіони.

Основами для формування аграрного ринку у регіоні є:

- формування багатуукладної ринкової економіки, забезпечення різноманітності й рівноправності форм власності та господарювання;
- створення конкурентного середовища та агросервісу;
- розвиток міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції;
- досягнення цінового паритету між сільським господарством та іншими галузями економіки;
- удосконалення податкової системи, кредитування та страхування сільськогосподарських товаровиробників;
- підтримка державою виробників сільськогосподарської продукції;
- створення ринкової інфраструктури та маркетингу;
- вирішення соціальних проблем села.

На сьогоднішній день спостерігається тенденція зміщення акцентів із виробництва товару на комерційну діяльність і на споживача, орієнтуючись на попит та пропозицію товарів.

Головним напрямком створення **ринку засобів виробництва** є демонополізація виробництва шляхом роздержавлення підприємств і створення необхідних умов для розвитку конкуренції між товаровиробниками. На основі великих підприємств слід створювати акціонерні об'єднання, товариства та малі підприємства з виробництва технічних засобів для задоволення потреб сільськогосподарських виробників, удосконалювати економічні відносини кооперованих підприємств.

Нині на українському ринку сільгосптехніки спостерігається підвищений попит, що зростає з кожним роком. Ця тенденція викликана нестачею сільськогосподарської техніки (перш за все зернозбиральних комбайнів). Зараз загальний парк сільгоспмашин складається на 60 % з техніки, що вичерпала свій фізичний ресурс. У ситуації, яка склалася, держава брала на себе частину затрат, необхідних на закупівлю сільськогосподарської техніки. Але цей шлях себе не виправдав – вітчизняний споживач не зміг повернути кошти. Не дивлячись ні на що спостерігається суттєве поживлення ринку.

В умовах подальшого насичення сільського господарства технікою та технологічними лініями на основі лізингу для того, щоб не відбувалося завищення цін заводами-виробниками, потрібно розробити та впровадити такі механізми, які б забезпечували формування оптових цін на продукцію, реалізовану по лізингу.

Ринок праці, який зараз формується на Україні має складну структуру. Проходить поглиблення його сегментації за кількома критеріями: форма власності (альтернативні форми власності), фондомісткість і трудомісткість виробництва (різноманітні темпи вивільнення та якісний склад працівників), особливості технології виробництва, кваліфікації зайнятих, рівень поділу праці, форми організації, які склалися історично, стимулювання праці. Формування ринку праці в Україні, його прогнозування, є невід'ємною частиною становлення ринкового механізму, формування спеціалізації регіонів. Основним напрямком його регулювання має стати: зупинка подальшого спаду виробництва; недопущення масового безробіття; прийняття заходів з підвищення рівня життя населення тощо. Завданням ринку праці є забезпечення всіх сфер виробництва кваліфікованими працівниками, захист їх інтересів, ефективне використання їхнього фізичного та інтелектуального потенціалів. При переході до ринку праці необхідна свобода найму та звільнення на основі трудового законодавства, захист інтересів і вільне формування оплати праці.

Категоріями ринку праці є попит та пропозиція робочої сили. Він має свої особливості – специфіка проживання та праця сільських жителів. Сприятливий вплив на ринок праці має на меті збільшення підприємств з колективною формою власності, так як вони мають вищі середньогалузеві показники якості продукції та продуктивності праці.

До ринкової інфраструктури належить **фінансовий ринок**. До його складу входять ринок капіталів та грошовий ринок. На грошовому ринку обертаються засоби, що забезпечують рух короткотермінових позичок, а на ринку капіталів проходить рух довгострокових накопичень. Всередині фінансового ринку функціонує фондовий ринок. На ньому об'єктом торгівлі є цінні папери, цінність яких має визначатися активами. Ринок цінних паперів обслуговує як грошовий ринок, так і ринок капіталів. Але цінні папери обслуговують лише частину руху фінансових ресурсів. Слід детальніше зупинитися на фондовому ринку. Суть його в тому, що зростає роль цінних паперів як засобу підвищення ефективності залучення фінансових ресурсів: низьколіквідні активи трансформуються в цінні папери і пропонуються інвесторам. Це дозволяє обійтися без кредитних посередників і залучити ресурси значно швидше і дешевше. Таким чином фондовий ринок виникає з об'єктивної необхідності залучення додаткових фінансових засобів для держави та сільськогосподарських підприємств різної форми власності.

Досвід свідчить, що посилення фінансової підтримки сільськогосподарських підприємств не стимулює підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки на внутрішніх і зовнішніх ринках. Тому основним принципом розбудови фінансових ринків має стати забезпечення ними стимулюючого впливу на товаровиробників, а не формування у них споживацьких настроїв. Фінансові механізми в сільському господарстві мають стимулювати підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств та конкурентоспроможності їх продукції на внутрішніх і світових

ринках. Основними напрями розбудови фінансових ринків у сільському господарстві України є:

1. Участь держави у реформі фінансової системи.
2. Розбудова системи страхування кредитів.
3. Субсидування пільгового процента за кредит.
4. Удосконалення кредитування під заставу сільгосппродукції.
5. Розвиток системи лізингу.
6. Запровадження іпотечного кредитування.

Також є ряд допоміжних заходів і передумов для розвитку фінансових ринків в аграрній сфері економіки. Це формування прибуткового сільськогосподарського виробництва, яке б базувалося на приватній власності на землю та майно; проведення навчання банківських працівників, фермерів, керівників і спеціалістів аграрних підприємств з питань сільськогосподарських фінансів, менеджменту та маркетингу [52, с.53-55].

Важливим фактором розміщення і спеціалізації є наявність **ринків збуту** сільськогосподарської продукції. Підприємствам вигідно збільшувати виробництво тих її видів, на які є сталий попит [7, с.536]. Адже проблеми зі збутом окремих видів продукції призводять до відмови підприємств від її виробництва, навіть при сприятливих природнокліматичних умовах. Цей чинник впливає на формування приміських зон з овоче- та картопле-молочним напрямом спеціалізації навколо великих міст та індустріальних центрів.

Не останню роль відіграють відстань і якість доріг до ринку збуту сільськогосподарської продукції. Економічна ефективність виробництва продукції буде вища, коли транспортні затрати будуть менші. Тоді доцільним у регіоні буде розвиток тієї галузі, продукція якої буде використовуватися як сировина для місцевих переробних підприємств [7, с.536-537].

1.3. Теоретико - методологічні основи дослідження регіональної економіки сільськогосподарських регіонів

Ознакою оптимального розміщення сільського господарства та підприємств харчової промисловості є сукупний ефект в рамках регіональної економіки. Мова йде про сукупні доходи регіону для формування бюджетів різних рівнів, про зайнятість населення і його доходи, зокрема доходи рентного походження селянського господарства та оплату праці тощо.

При розміщенні продуктивних сил сільського господарства регіонів беруться до уваги збалансованість попиту та пропозиції, пропорційність розвитку галузей, комплексність використання земельних і природних ресурсів, поєднання регіональних і галузевих інтересів.

Дискусійним є використання принципу концентрації виробництва, котрий в минулому визначав головні напрямки розвитку сільськогосподарського виробництва. Зокрема, якщо концентрація капіталу є суттєвою, то концентрація землекористування має негативні наслідки.

Вибір моделей господарювання є одним із головних принципів зміни структури сільського господарства. У минулому він був визначений як спеціалізація сільськогосподарських підприємств.

Використовуючи ринкову концепцію можна визначити напрямок та структуру сільського господарства регіону на найближчі роки. Вона виходить з пріоритетності галузевих ринків продовольства, які визначають пропорції в структурі ринкових ресурсів.

Виділяючи принципи розміщення сільського господарства слід зазначити, що окремі є спільними для всіх галузей народного господарства. Зокрема це збалансованість розвитку сільського господарства та переробної промисловості, наближення виробництва до споживача при збереженні якості продукції при транспортуванні, розширення зовнішньоекономічних зв'язків,

збалансованість національного та регіональних ринків сільськогосподарської продукції, зміцнення національної продовольчої безпеки.

Існують принципи, які є притаманними лише для сільського господарства, а саме:

- пропорційності розвитку ринку праці та виробництва;
- використання генетичного потенціалу рослинництва та тваринництва;
- пропорційність вирішення білкової проблеми годівлі худоби при збереженні якісних показників природного середовища.

Вирішуючи проблему раціонального розміщення галузей сільського господарства слід дотримуватися принципу комплексності враховуючи наступне: повне задоволення регіонального попиту на галузевому ринку продовольчих товарів на рівні наукових норм харчування, забезпечення попиту на робочу силу, раціональне природокористування.

Сьогодні є актуальним принцип економічного вирівнювання рівнів розвитку окремих регіонів шляхом реалізації експортного потенціалу та розвитку виробництва. Використовуючи балансові розрахунки можна визначити потенціал міжрегіонального обміну враховуючи внутрішні потреби.

Розробка стратегії економічного розвитку сільськогосподарських підприємств вимагає системного наукового підходу, а тому йдеться про наступні принципи і посилання:

- збалансованість і пропорційність між сферами відтворювального процесу та галузями виробництва, що підтримується ринковими цінами;
- динамічність попиту на продукцію і ресурси АПК з боку можливих іноземних інвесторів з відповідними загрозами для продовольчої та економічної безпеки населення і держави;
- цілісність відтворювального процесу, сфер і галузей, підприємств і організацій, безпосередньо пов'язаних з виробництвом, збереженням, транспортуванням, переробкою і реалізацією продукції;

- забезпечення послідовності, безперервності та ритмічності виробництва кінцевої продукції АПК;
- ієрархія задач розвитку і розміщення АПК на державному і регіональному рівнях при визначальній ролі підприємств до макроекономічного рівня;
- урахування соціально-економічних пріоритетів в регіонах щодо експорту продовольства;
- урахування природнокліматичних умов виробництва окремих культур при розміщенні сільськогосподарського виробництва.

Оподаткування сільськогосподарського виробника має стати, як в усьому світі, стимулюючим а не каральним. Податкова політика має забезпечити можливість накопичення підприємством засобів для покращення якості земель, придбання та використання новітніх технологій та основних засобів.

Для захисту внутрішнього ринку продовольства необхідно посилити роль єдиного ринку сільськогосподарської продукції і продовольства, зокрема системи державних закупівель продовольства. При визначенні обсягу державних закупівель основних сільськогосподарських продуктів і фінансових ресурсів, що направляються для цього, слід враховувати можливості бюджетів усіх рівнів, середні світові ціни найважливіших продуктів харчування і сільськогосподарської сировини та пріоритетність продуктів для країни.

Для здійснення державних закупівель доцільно створити спеціальну державну систему, що має в розпорядженні необхідну матеріально-технічну базу. При виділенні засобів державного бюджету на фінансування АПК необхідно особливу увагу звернути на фінансування розроблених державних програм, кількість яких повинно відповідати фінансовим можливостям бюджету. Необхідна цільова підтримка з державного й регіонального бюджетів найбільш життєздатних підприємств АПК, навколо яких можуть успішно функціонувати й інші підприємства цієї сфери.

Формування регіональної економіки має будуватися на принципах самоокупності, а тому обов'язковими є платежі до місцевого бюджету і власнику природних ресурсів у двох видах: плати за користування землею (у вигляді земельного податку і орендної плати), плати з підприємницького прибутку (у формі прибуткового податку і дивідендів акціонерам). Регіональний бюджет має доходи від оподаткування фонду заробітної плати всіх підприємців на території САР. Доходи місцевого бюджету за такими джерелами треба залишати для фінансування природоохоронних заходів і стимулювання підприємництва. Світова практика свідчить про доцільність такої моделі. Наприклад, у США 10 % таких надходжень спрямовується у федеральний бюджет, 50 % – у спеціальні фонди охорони природи і рекультивації земель, 30-40 % – на соціальні та інші потреби.

Практика застосування Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" показує, що всі платежі за користування природними ресурсами невиправдано централізуються у державному бюджеті України, а тому використовуються не за прямим призначенням.

Податковим полем у системі економічної самоокупності районів є: 1) рента як форма доходу на природнокліматичний фактор сільського господарства; 2) прибуток від підприємництва у галузях сільськогосподарського виробництва; 3) частка цінової виручки, що відповідає оплаті праці найманих працівників. В умовах трансформації економіки поступово мають набирати силу такі принципи регулювання:

- обов'язкової сертифікації виробництва продукції сільського господарства з підтвердження права на застосування технологій обробітку ґрунту, застосування хімічних та інших меліорантів і добрив, годівлі худоби тощо, що дозволяє покращити екологічну ситуацію на території регіонів;

- пріоритетності власного капіталу на відміну від позичкового як у короткому, так і довгому періоді підприємництва;

- рівноправності різних юридичних форм господарювання, який на

відміну від традиційного порядку не містить таких форм прихованого бюджетного фінансування як пільгове оподаткування, субсидії на закупки окремих видів продукції, ліцензування;

- вільної конкурентної участі підприємців на здобуття права землекористування або придбання земельної ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, що на відміну від права на пай;

- суцільної платності сільськогосподарського підприємництва;

- самодостатності спеціалізованих господарств у сільському господарстві з урахуванням кратного землекористування без створення спільних підприємств, акціонерних товариств тощо;

- відповідального підприємництва в сільському господарстві з урахуванням екологічних та соціально-економічних наслідків регіонального характеру;

- колегіальності прийняття економічних рішень на рівні територіальних агропромислових і експортно-орієнтованих асоціацій і між секторних організацій;

- господарської незалежності підприємств, які беруть участь в інвестиційних проектах у регіонах, від центру, регіоналізація використання сільськогосподарських та інших ресурсів;

- формування збалансованої системи норм ефективності використання сільськогосподарських ресурсів з нормами екологічного навантаження на природно ресурсний потенціал, необхідності природної монополії з урахування конкретної місцевої специфіки.

Важливу роль у формуванні економічних відносин у сільському господарстві відіграє ліцензування сільськогосподарського виробництва, що зумовлює та передбачає гарантії й умови підприємництва у галузі природного користування. Сільське господарство не потребує іноземних інвестицій, пільгового кредитування і оподаткування. Галузь має володіти власними обіговими коштами та достатнім рівнем накопичення коштів для фінансування

розширеного відтворення продуктивних сил і сільськогосподарських ресурсів. Від ціни хліба мають формуватися основні пропорції народного господарства. Платежі з доходів рентного походження мають бути достатньо високими для утримання господарств екологічної безпеки, фінансування протиерозійних заходів, заходів з підтримання родючості ґрунтів, утримання селекційних центрів, репродукторів і сортовипробувальних станцій, насінництва, виробництва засобів захисту рослин, худоби та інших сільськогосподарських біологічних ресурсів.

Сьогодні постали актуальні проблеми ефективного користування сільськогосподарськими ресурсами. Для того, щоб їх вирішити необхідно докорінним чином змінити систему управління. Галузевий принцип управління має поступитися регіональному. Місцева влада на рівні адміністративних районів разом із селищними та сільськими радами мають вирішувати всі питання сільськогосподарського підприємництва. Відчутним економічним ефектом від платного користування сільськогосподарськими ресурсами стане наповнення місцевого бюджету та вирішення проблем соціального розвитку території. Частина податкового поля має надходити на цільові заходи охорони природи та відновлення сільськогосподарських ресурсів.

У ринкових умовах критерієм оптимальності виступає показник чистої поточної вартості, який розраховується за сумарним економічним ефектом. У минулому таким критерієм був показник сумарного економічного ефекту від діяльності підприємств. Для об'єктивної оцінки внеску галузей у сумарний економічний ефект території необхідно не додавати фінансові результати галузей АПК, а підсумовувати лише додану вартість, тобто факторний доход.

Велике значення має фактор часу через процедуру дисконтування норми доходів від експлуатації сільськогосподарських ресурсів. На відміну від планово-централізованої економіки, де норму ефективності капітальних вкладень (15 %) була зафіксовано, у ринкових умовах норма дисконту

відсутня. Але це не означає відсутність поняття і категорії фактору часу. У світовій практиці існує норма дисконту у розмірі 4%, що відповідає життєвому циклу 25 років використання ресурсів, або менше, наприклад, 3% для 33 річного циклу.

Оцінку сільськогосподарських ресурсів потрібно робити за багатокритеріальним принципом з використанням системи ознак у фізичному, натуральному, енергетичному або грошовому виразі. До натуральних належать дані про наявність сільськогосподарських угідь, чисельність худоби та інших біологічних об'єктів. Технологічні параметри інтенсивності використання ресурсів – це їх продуктивні сили. У цьому розумінні продуктивні сили на відміну від традиційного визначення (засоби виробництва і праця) є вимірником інтенсивності використання засобів виробництва та праці.

Слід оптимізувати контрактову систему підприємництва у сільському господарстві, котра на відміну від хаотичного вільного освоєння території, передбачає юридичне закріплення прав і зобов'язань сторонами угоди з урахуванням екологічних вимог, економічних обмежень і соціально-економічних зобов'язань при використанні сільськогосподарських ресурсів, зокрема:

- стимулювання роботи у правовому полі через надання права на використання сільськогосподарських ресурсів та прийняття збалансованих фінансових зобов'язань підприємницькими структурами при укладанні договорів на купівлю–продаж земельних ділянок;

- контрактні договори на освоєння нових технологій виробництва у рослинництві і тваринництві з урахуванням вимог органів регіонального самоуправління, обов'язкової реєстрації контрактів на користування сільськогосподарськими ресурсами без передачі цього права на принципах суборенди, дарування, спадкування, закладання в іпотеку тощо.

- контрактна система за Законом має заздалегідь зумовлювати

пропорції розподілу ціни попиту за факторами виробництва на сільськогосподарські ресурси, інвестиції, капітал і працю з урахуванням можливості страхування ризиків, зміни кон'юнктури ринку, зміни уподобань, поточних природнокліматичних відхилень тощо.

Радикальні економічні трансформації в Україні будуть лише у тоді, коли буде зламано витратну модель ціноутворення та запроваджено ринкову. Перша модель базується на схемі “витрати на виробництво – собівартість – норма прибутку – податок – ціна”, в якій ключовим поняттям є “собівартість”. Ринкова система базується на моделях не формування, а розподілу ринкової цінності продукції у виручці від продажу за факторами виробництва – капітал, праця, менеджмент, сільськогосподарські ресурси. Цій схемі відповідає ланцюг: “виручка (ціна) – прибуток на капітал – оплата праці, підприємницький доход – сільськогосподарська рента. Ключовим у ринковій системі має стати поняття “цінність”, що є функцією попиту і пропозиції, а тому на відміну від вартості не формується, а розпадається за факторами виробництва, утворюючи факторні доходи – так зване “податкове поле” регіонів.

Сільськогосподарські ресурси – це фактор виробництва, якому відповідає доход рентного походження. Важливість оцінки ресурсів визначено участю у розподілі ціни поряд з іншими факторами, зокрема працею і капіталом. Утворюється зачароване коло: оцінити ресурси можна лише за обсягом ренти, а суму рентної частки виручки – від цієї оцінки. За витратною ідеологією ціна є похідною від оцінки землі, частка вартості якої повинна включатися у собівартість виробництва.

Ринкова концепція економіки передбачає вартість продукції за ринковими цінами, тобто цінність від ціни попиту. Тому тут важливим є не витрати, а структура факторних доходів, нормована до факторів. Поняття “рентабельність” на відміну від традиційного відношення прибутку до собівартості продукції, у регіональній економіці означає частку ціни продажу, яка відноситься до фактору оцінки сільськогосподарських ресурсів. Ринкова

конструкція є більш привабливою з точки зору економічної зацікавленості, мотивації підприємництва і залучення сільськогосподарських ресурсів у виробництво.

Використання показника собівартості як вимірника економічної ефективності та як фактора руху цін є дискусійним. Він не може і не повинен відігравати такої ролі з огляду на диференційну ренту. Наприклад, в умовах теплого клімату витрати на опалення можуть дорівнювати нулю на відміну від північних районів країни, а продуктивні сили сільськогосподарських ресурсів – навпаки. Можливість пасовищного скотарства, технологій обмеженого обробітку ґрунту, використання ручної праці при низькому рівні його оплати порівняно з технічними засобами високої вартості – всі ці та інші аргументи свідчать про непридатність собівартості не тільки у наукових дослідженнях, а й у господарській практиці при порівнянні ефективності виробництва.

Ціллю вартісної оцінки сільськогосподарських ресурсів є визначення економічних пріоритетів розвитку та розміщення виробництва як фактору національної продовольчої безпеки. Для різних стратегій та різних об'єктивних чинників, що складаються у сільському господарстві, потрібно формувати систему відповідних їй завдань. В умовах трансформації економіки в Україні, потрібно визначити наступні типові об'єктивні ситуації і відповідні їм завдання щодо вартісної оцінки сільськогосподарських ресурсів:

а) оцінка (переоцінка, експертиза) наявних сільськогосподарських ресурсів регіонів, господарських формувань і окремих громадян за ознаками ефективності використання;

б) оцінка сільськогосподарських ресурсів з урахуванням абсолютної (економічної) та диференційної (природної) ренти з сільськогосподарських ресурсів регіонів України;

в) оцінка ґрунтів за ознаками якості та майнових комплексів підприємств сільського господарства і харчової промисловості з урахуванням стандартизації відстані перевезень до ринку (підприємств переробної промисловості) та природної родючості (продуктивності) біологічних об'єктів

сільськогосподарських ресурсів.

Методика вартісної оцінки сільськогосподарських ресурсів має виходити з єдності та відмінності сільськогосподарських ресурсів, але модифікуватися залежно від зазначених об'єктних ситуацій і відповідних завдань. Вона може розглядатися як оцінка рівня фінансової прийнятності та економічної доцільності сільськогосподарського освоєння, заліснення, розораності угідь за різними сценаріями розвитку, варіантів підрахунку ефективності запасів, технологій і кон'юнктури ринку. Головним критерієм оцінки виступає насичення внутрішнього ринку продовольства і реалізація експортного потенціалу регіонів з урахуванням необхідних інвестицій.

Така оцінка сільськогосподарських ресурсів залежить від фінансових результатів виробництва. У свою чергу сума фінансових результатів залежить від вартісної оцінки сільськогосподарських ресурсів та поточних витрат. Система ключових ознак вартості містить поняття поточних витрат і капітальних вкладень (інвестицій), від яких походить поняття рентабельності як відношення прибутку до суми інвестицій з урахуванням фактору часу (дисконту).

Оцінка вартості сільськогосподарських ресурсів прогнозується в залежності від прогнозу галузевого ринку (виручки) від реалізації продукції та розрахунку витрат, пов'язаних з їх експлуатацією. Горизонт розрахунку витрат і доходів визначаються з урахуванням наступних чинників:

- а) прогнозу попиту на галузевих ринках продовольства регіону з урахуванням можливого експорту та вивозу за межі регіону;
- б) прогнозу амортизаційної політики (середньої норми амортизації) або строку служби машин і обладнання;
- в) прогнозу структури ціни і політики розподілу прибутку між виробниками та інвесторами;
- г) інших факторів відтворювального процесу.

Рішення про доцільність інвестицій приймається, якщо сума виручки у довгому періоді забезпечує повернення інвестицій з коефіцієнтом, більшим за

одиницю. Нормативом народногосподарської ефективності капітальних витрат раніше вважали 15%, що тотожно дисконтній ставці 1,15 на рік.

Категорія комплексних (приведених) витрат на виробництво містить поняття капітальних на облаштування ферми, придбання машин і технологічного обладнання, поняття поточних виробничих витрат і на припинення при ліквідації.

Інвестиціями у створення основних фондів підприємства є капітальні витрати. Поточні витрати – це витрати на насіння, корми, утримання худоби, паливно-енергетичні витрати відповідно до існуючої в галузі сільського господарства практики групування їх за статтями витрат.

В умовах ринкової економіки для розрахунку приймаються ціни світового чи регіонального ринку, які встановлюються під впливом попиту і пропозиції. При такому способі формування ціни, на відміну від директивно встановлюваної, вона є не тільки вимірником вартості, а й виконує дуже важливу сигнальну функцію, оскільки в динаміці зміни цін на товар віддзеркалюється ступінь його дефіцитності.

Дисконтування вартості є методологічним засобом приведення капітальних витрат до співставного вигляду. Вартість сільськогосподарських ресурсів за цією методологією є функцією від ряду складових:

$$W = \sum_{t=1}^n \frac{Rt}{(1+r)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{IK}{(1+r)^t}, \quad (1.6)$$

де: W – вартість сільськогосподарських ресурсів;

Rt – рента, прибуток, оплата праці як доход населення;

t – термін дисконтування;

r – коефіцієнт дисконтування (норма банківського проценту);

IK – сума інвестицій та інновацій у майновий сільськогосподарський комплекс.

Головним питанням ринку та виробництва продовольства є оцінка вартості майнових комплексів сільськогосподарських підприємств. Для цієї

процедури важливо отримати оцінки сфери як природоексплуатуючої, де вона характеризується певною методичною специфікою і тісно пов'язана з оцінкою сільськогосподарських ресурсів.

Основні аспекти оцінки вартості майнових комплексів пов'язані з тією взаємозалежністю, що створюється між виробничими та природнокліматичними умовами господарювання. Виробничі фонди, та наявні сільськогосподарські угіддя не можуть бути оцінені окремо через їх взаємозалежність у вартості продукції. Більш родючі землі отримують більшу ренту, а менш родючі – більш помірну. Вартість ферми у помірних природнокліматичних умовах буде вищою від ферми на території з граничними умовами виробництва. При цьому має ставитись питання про економічну оцінку сільськогосподарських підприємств, а не земель або ґрунту, території, з надрами або без них тощо.

Основи економічної оцінки природних ресурсів в Україні, їх потенціалу закладені в працях М. М. Паламарчука, І. О. Горленко, В. П. Руденка та їх учнів. Вони доводять, що економіко-географічне ресурсознавство спрямоване на виявлення територіальної структури природних ресурсів, важливих проблем їх оцінки та питання розвитку систем використання біоресурсного потенціалу.

Цілу низку нових ідей в галузі економіко-географічної оцінки природних ресурсів висунуто М. Д. Пістуном. На його думку суть економічної оцінки природних ресурсів полягає у визначенні економічної ефективності комплексного використання територіальних їх поєднань. Науково-технічна революція на сучасному етапі супроводжується впровадженням нових форм впливу людини на природу. М. Д. Пістун вважає, що критерієм економічної родючості землі є кількість розрахункової вартості валової продукції на одиницю посівної площі [149].

В даний час сформувався два підходи до економічної оцінки природних ресурсів, що склались у наш час: перший – величина оцінки зумовлена суспільними затратами на освоєння (відтворення) природних

ресурсів; другий – вона визначається, виходячи з ефективності їх господарського використання [178, с.25].

Проте затратна концепція не набула широкого визнання тому, що прихильники “затратного” підходу не брали до уваги те, що реальні вартісні відносини мають місце в тому випадку, коли на відтворення природних ресурсів не затрачено живої праці.

Згідно другого підходу оцінка має враховувати довгострокові народногосподарські результати використання природних ресурсів. Для цього необхідно оцінювати всі природні ресурси на єдиній методологічній основі та враховувати в оцінці потенційний (а не фактично досягнутий) ефект їх використання і фактор часу при проведенні ресурсооцінкових робіт. Можна припустити, що другий підхід, який розглядає диференційну ренту, диференційний дохід, продуктивність витрат, валову продукцію та чистий дохід, валову продукцію як показники оцінки є одним з найбільш прогресивних на сучасному етапі розвитку сільськогосподарського виробництва. Диференційну ренту розглядають як універсальну і єдино можливу основу економічної оцінки усіх видів природних ресурсів.

Дослідження К. Г. Гофмана, Г. М. Мкртчяна, І. П. Фесенка базуються на тому, що цим основним вимогам має відповідати система економічних оцінок природних ресурсів. Згідно з принципами оптимального планування й управління народногосподарським комплексом в основу диференційної (порівняльної) економічної оцінки всіх видів природних ресурсів авторами покладена концепція оптимуму диференційної ренти. Рентна оцінка природних ресурсів кількісно може бути визначена лише оптимізаційними розрахунками, що зв'язують конкретні показники освоєння оцінюваного ресурсу з народногосподарськими параметрами функціонування систем природокористування.

Земельна рента на макрорівні (макрорента) дає змогу пов'язати величину плати за землю землекористувачем з загальною величиною земельної ренти, яка виникає в суспільному виробництві. За допомогою цього

методу ціна землі, земельний податок, орендна плата розраховуються як нормативні параметри. Наявність нормативної плати за землю в ринкових умовах допомагає слідкувати за ринком землі, при проведенні земельних аукціонів. Враховуючи те, що обрахована методом макроренти нормативна плата за землю, ґрунтується на кадастровій оцінці кількісного й якісного стану земель, дозволяє встановлювати ставки земельного податку та орендної плати сталими. Використання цього методу створює сприятливі умови для функціонування різних форм господарювання (оренда, фермерство та ін.) та забезпечує раціональне землекористування. “Метод макроренти включає в себе визначення загальної величини земельної ренти, створеної в суспільному виробництві, розрахунок народногосподарської цінності землі і нормативів річної земельної ренти для земель, які є засобом виробництва і просторовим базисом розміщення продуктивних сил, і, на кінець, визначення показників плати і народногосподарської цінності природних ресурсів, пов’язаних з тою чи іншою категорією землі” [167, с.95].

Для економічної оцінки природних ресурсів крім диференційованої ренти використовують рентний дохід, який не відображає економії реальних господарських витрат. На відміну від диференційної ренти перевагою диференційного доходу є те, що він не виступає похідною відносин власності. Диференційний дохід виникає завжди як дохід більш продуктивної праці на кращих землях порівняно з гіршими. Він повніше виражає відносну економічну продуктивність природних ресурсів і є показником відносних економічних оцінок.

Крім диференціального рентного доходу, в сільському господарстві створюється абсолютний рентний дохід. А загальний рентний дохід обчислюється як сума диференціального та абсолютного рентних доходів.

В економічній науці досліджувались багато підходів до економічної оцінки природних ресурсів і встановлення розмірів плати за їх використання. Виділяють наступні підходи:

Затратний підхід. Оцінка природних ресурсів визначалась за величиною затрат на їх добування, освоєння чи використання. Недоліком даного підходу є те, що ресурс кращої якості, який розташований у привабливішому для освоєння місці, буде мати меншу вартість, в той час як його споживча вартість буде вищою, чим “поганого ресурсу”. Отже, цей підхід не буде сприяти раціональному природокористуванню і подальшому сталому розвитку.

Результативний підхід. Згідно з даним підходом, економічну оцінку (вартість) мають тільки ті природні ресурси, які приносять дохід. Тобто, вартість ресурсу визначається грошовим виразом первинної продукції, яку одержують від експлуатації природного ресурсу, чи різниці між одержаним доходом і поточними витратами. Цей підхід, як і попередній, не враховує екологічний аспект, а саме раціональне природокористування. Адже визначити вартість первинної продукції можна не для кожного природного ресурсу.

Затратно-ресурсний підхід. Його перевагою є те, що оцінка природного ресурсу, яка одержана таким способом, буде вищою, ніж у попередніх випадках. Це створює передумови стимулювання раціонального використання природних ресурсів. Адже при визначенні вартості природного ресурсу поєднуються затрати на його освоєння та дохід від використання

Проаналізувавши всі складові, можна вважати цей метод менш ефективним, ніж рентний, бо він не повною мірою сприяє залученню до експлуатації ресурсів гіршої якості. Цей підхід до оцінки природних ресурсів дістала поширення у практичних розрахунках.

Різновидом затратного підходу є **монопольно-відомчий**. Відповідно до цього підходу, розмір платежів за використання природних ресурсів повинен відповідати потребам фінансового забезпечення діяльності спеціалізованих державних служб, які в даний час здійснюють монопольне управління природними ресурсами. Проте, його застосування не відповідає вимогам покращення стану навколишнього природного середовища та зниженню

ресурсомісткості суспільного продукту. Згідно з Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” на основі цього підходу поділяють плату за використання природних ресурсів на два види – плату за право використання й плату на відтворення та охорону природних ресурсів; – компенсація затрат спеціальних відомств, які здійснюють відтворення і охорону природних ресурсів.

Ще одним підходом, який доповнює витратний, є результатний підхід. У ньому оцінкою природних ресурсів є грошовий вираз продукції, яку одержали з ділянки, що вивчають.

Рентний підхід. Використання цього підходу при оцінці природних ресурсів визнається найбільш доцільним. Однак, трактування цієї теорії дуже суперечливі, а запропоновані способи її обчислення дуже складні і для багатьох видів природних ресурсів ще не розроблені. Данилишин Б. М. виділяє позитивні моменти даного підходу, які спрямовані на раціональне використання природних ресурсів і забезпечення сталого розвитку:

- при рентних оцінках “кращий ресурс” (використання якого приносить більший дохід при однакових затратах) одержує більшу вартість;
- затрати на освоєння ресурсу зорієнтовані на деякий середній рівень і, отже, їх оцінка більш об’єктивна;
- обґрунтована необхідність розрізняти власника ресурсу та його користувача для виникнення категорії рентних платежів;
- рентні оцінки враховують фактор обмеженості природного ресурсу [50].

Виникнення нових проблем охорони навколишнього природного середовища й ефективне використання природних ресурсів сприяє виробленню і широкому використанню в наукових дослідженнях методів еколого-економічного аналізу. У ньому головним є всебічна кількісна й якісна характеристика за допомогою системи спеціальних еколого-економічних показників антропогенного впливу на природне середовище та оцінка результатів впливу діяльності господарського комплексу.

Оцінка економічної ситуації є головною у дослідженні екологічного розвитку регіону. Помітний вплив мають типізація екологічних проблем даного регіону, екологічне районування території, дослідження просторово-часової динаміки зміни її екологічної ситуації. При цьому слід дати оцінку природно-екологічної ситуації, окреслити її критерії. Ця оцінка полягає у вивченні динаміки й масштабів розвитку природно-техногенних процесів, забруднення водних ресурсів, повітря та ін.

На нашу думку, правильно оцінити природні ресурси дозволить комплексне поєднання витратного й результатного методів їх оцінки .

Для сільськогосподарського виробництва важливою є *оцінка ґрунтово-кліматичних ресурсів*. Оцінці підлягають не самі ґрунти, а комплекс природних факторів родючості і технологічних властивостей землі.

Ми вважаємо, що найефективнішою методикою визначення економічної оцінки земель є та, що ґрунтується на кадастровій оцінці і визначає ефективність сільськогосподарського виробництва на основі рентного прибутку.

Природну продуктивність сільськогосподарських угідь зумовлює поєднання природних умов і ресурсів. Вона виражається в різних витратах живої праці на виробництво одиниці продукції, в коливанні показників собівартості продукції й середньої багаторічної врожайності культур. Різницю в цих показниках не можна пояснити лише впливом природних умов та ресурсів, але він суттєвий. Основними природними агроресурсами є земля, тепло, волога, тривалість вегетаційним періоду. Оцінка землі як основного засобу сільськогосподарського виробництва передбачає кількісний вираз її природної та економічної родючості.

Оцінюючи тепловий режим використовують ряд показників:

– суму позитивних температур повітря – це показник зональної теплозабезпеченості території, який залежить від дат переходу середньодобових температур через 0° , оскільки останні визначають весняну і

осінню межі між теплим і холодним періодами, відтаювання і замерзання ґрунтів, скресання і замерзання річок, а також початок весняних польових робіт і припинення їх восени;

– тривалість вегетаційного періоду. Тут беруться до уваги суми активних температур за період вегетації (вегетаційний період – проміжок часу від початку проростання насіння до дозрівання нового насіння). Для цього необхідно знати дати переходу добових температур через 5° навесні і восени, які дають змогу визначити не тільки тривалість вегетаційного періоду в днях, а й дістати зазначені суми середніх добових температур, вищих за 5° ;

– тривалість періоду інтенсивного розвитку рослин (у днях), який визначають дати переходу середньодобових температур через 10° . Цей період дуже близький за тривалістю до безморозного періоду, іноді його називають вегетаційним для більшості рослин помірної пояси. Ця сума середньодобових температур понад 10° є показником загального вираження теплових ресурсів якоїсь території для рослинництва за умови доповнення даними про широту місця, ступінь континентальності клімату, мінімальну температуру початку росту рослини, тривалість безморозного періоду;

- тривалість періоду найбільшої теплозабезпеченості рослин – це кількість днів із середньодобовими температурами, вищими за 15° .

Усі ці показники теплозабезпеченості території порівнюють з біокліматичними сумами середніх багаторічних температур, що забезпечують технічну зрілість різних сільськогосподарських культур за 90% років. Велику роль відіграє інтенсивність сонячного освітлення, від якого залежить якість продукції. Також значну роль відіграє якісний склад сонячного світла [148. с.33].

Перехід до індустріальних технологій зумовлює комплексну механізацію та автоматизацію виробничих процесів та значно підвищує продуктивність праці. На сучасному етапі у сільському господарстві все

більше використовуються самохідні машини трьох типів. Перший – для підготовки ґрунту для сівби та хімізації, другий – для збирання врожаю і третій – спеціалізовані транспортні засоби підвищеної прохідності.

Для підвищення ефективності використання машин у сільському господарстві необхідно вдосконалювати їх конструкції та техніко-економічні показники. Насамперед це збільшення потужності та підвищення надійності, зменшення габаритів та витрат паливно-мастильних матеріалів, автоматизація роботи. Таким чином така машина стає універсальним знаряддям праці, адже проста сівалка перетворюється в машину, яка може одночасно з висівом насіння розкидати гербіциди та мінеральні добрива, дозувати різні активні речовини з великою точністю та класти їх туди, де вони діють, не забруднюючи навколишнє середовище.

Розвиток хімізації також сприяє підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва. Це використання не шкідливих для людини та високоефективних засобів захисту рослин, підвищення якості мінеральних добрив та мікроелементів, забезпечення потреб сільського господарства у гербіцидах та ін.

Ефективне сільськогосподарське виробництво неможливе без впровадження нових високоврожайних сортів і гібридів сільськогосподарських культур та високопродуктивних порід тварин. Важливу роль відіграє селекція рослин і генна інженерія тварин, а також методи біологічного та біохімічного захисту рослин. Метою селекції є підвищення врожайності з одиниці площі. При цьому слід враховувати технологічні вимоги. Адже ефективність механізації вирощування рослин залежить від міцності стебла, розміру коренеплоду та ін. За допомогою генної інженерії можна цілеспрямовано керувати властивостями тварин, статтю та штучним збільшенням приплоду.

Усі вище згадані напрямки істотно впливають на підвищення ефективності та інтенсивності ведення сільського господарства, покращення якості та зниження собівартості товарної продукції, забезпечення населення продуктами харчування.

Розміщення та спеціалізація сільського господарства мають забезпечуватися такими транспортними зв'язками, при яких витрати на перевезення продукції до місць споживання або переробки були б мінімальними.

Додатковими доповнюючими показниками спеціалізації можуть бути структура стада, посівних площ, валової продукції. Зазвичай спеціалізація господарства позначається назвою одної, двох і трьох головних галузей (м'ясо-молочно-зернова). При використанні цього підходу можна виділити на території досліджуваного регіону типи сільськогосподарських підрайонів чи зони спеціалізації. Спеціалізація сільського господарства передбачає концентрацію виробництва певних видів продукції в регіонах з найсприятливішими природно-економічними умовами. Завдяки цьому можна нарощувати виробництво при значній економії матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, створювати сприятливіші умови для впровадження науково-технічного, агро- і зоотехнічного прогресу, постійного удосконалення технології виробництва, підвищення кваліфікації кадрів, концентрувати матеріальні, фінансові і трудові ресурси на виробництві певних, найнеобхідніших для держави, видів продукції, застосування наукової організації праці і управління.

Висновки до першого розділу

1. Проведення аграрної реформи, роздержавлення і приватизацію сільськогосподарських ресурсів спрямовано на підвищення ефективності галузей сільського господарства. Концентрація ресурсів великих сільськогосподарських підприємств поступається місцем процесам формування малого та середнього бізнесу. На користь малого підприємства наводять аргументи швидшої адаптації до потреб ринку. Вони здатні швидко організувати перебудову технологій, що дає змогу їм швидко реагувати на потреби і попит споживачів, на кон'юнктуру ринку. Але для розвитку малого агробізнесу необхідно передбачити виробництво малогабаритних механізмів невеликої потужності для переробки сільськогосподарської сировини на місцях її виробництва, створення засобів малої механізації й автоматичних пристроїв для первинної обробки сировини, упаковки готової продукції, що дасть змогу забезпечити фінансові накопичення.

2. Моделі господарювання дають уявлення про спеціалізацію і концентрацію сільськогосподарського виробництва в окремих регіонах України. Тут присутній галузевий і регіональний аспекти розміщення продуктивних сил і суспільного поділу праці. Спеціалізоване господарство практично завжди є товарним на відміну від нетоварного господарства, яке тяжіє до замкнених форм організації виробництва. Спеціалізація є спільною основою всякого товарного виробництва, а тому є напрямком розвитку ринкової системи.

3. При розміщенні продуктивних сил сільського господарства регіонів беруться до уваги: збалансованість попиту та пропозиції, пропорційність розвитку галузей, комплексність використання земельних і природних ресурсів, поєднання регіональних і галузевих інтересів.

4. Використовуючи ринкову концепцію можна визначити напрямок та структуру сільського господарства регіону на найближчі роки. Вона виходить з пріоритетності галузевих ринків продовольства, які визначають пропорції в структурі ринкових ресурсів.

5. Ефективність наукової організації і розміщення сільськогосподарського виробництва визначається у системах ознак, показників і заходів, які є спільними для всіх галузей народного господарства. Зокрема це збалансованість розвитку сільського господарства та переробної промисловості, наближення виробництва до споживача при збереженні якості продукції при транспортуванні, розширення зовнішньоекономічних зв'язків, збалансованість національного та регіональних ринків сільськогосподарської продукції, зміцнення національної продовольчої безпеки.

6. Для агропромислового комплексу специфічними є наступні принципи наукової організації виробництва:

- пропорційності розвитку ринку праці та виробництва;
- використання генетичного потенціалу рослинництва та тваринництва;
- пропорційність вирішення білкової проблеми годівлі худоби при збереженні якісних показників природного середовища;

7. Вирішуючи проблему раціонального розміщення галузей сільського господарства слід дотримуватися принципу комплексності враховуючи наступне: повне задоволення регіонального попиту на галузевому ринку продовольчих товарів на рівні наукових норм харчування, забезпечення попиту на робочу силу, раціональне природокористування.

8. Проблема дослідження процесів детеріорації сільськогосподарських ресурсів, розвитку і розміщення виробництва з урахуванням соціально-економічного розвитку території вирішується виключно на багатокритеріальних моделях, застосування яких стало можливим завдяки новим інформаційним технологіям, обґрунтуванню системи ознак і параметрів системи.

9. Економічна оцінка сільськогосподарських ресурсів – це, перш за все, оцінка залишкового доходу, тобто, земельної ренти. Економічна ефективність не відповідає новим ринковим вимогам розміщення конкурентноздатного виробництва сільськогосподарської продукції і продовольства.

РОЗДІЛ 2

СТАН І ДИНАМІКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У СИСТЕМІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ПОДІЛЛЯ

2.1. Сільськогосподарські ресурси Поділля: стан та динаміка використання природно-ресурсного потенціалу

Природнокліматичні ресурси Поділля є значними за оцінкою ґрунтів, кількості позитивних температур та опадів. Так, наприклад, активна сонячна радіація є порівняно високою (від 51 до 53 ккал/см² на рік, тривалість теплої і вегетаційного періодів достатня (від 205 до 253 днів), що відповідає вимогам переважної більшості сільськогосподарських культур. Активний вегетаційний період з середньодобовою температурою вище 10°C в Тернопільській області становить від 156 до 163, у Хмельницькій - від 153 до 158, у Вінницькій – від 150 до 155 днів. Тривалість періоду позитивних температур на півдні Поділля порівняно до Півночі зростає на 23 дні. Сума температур активного вегетаційного періоду у Тернопільській області складає 2400-2650°C, в Хмельницькій – 2420-2765°C, у Вінницькій – 2450-2800°C. Клімат Поділля помірно-континентальний: тривале нежарке літо з достатньою кількістю опадів змінюється порівняно короткою не суворою зимою. Середня температура січня у Тернопільській області становить -5,5°C, у Хмельницькій – -6,8°C, у Вінницькій – -6°C. Середня температура в липні +18,5°C, +19°C та +20°C відповідно. Середньорічна температура повітря (+7°C) і середня температура теплої періоду (+14°C) є однаковими на всій території Лісостепої зони. Середні температури січня понижуються з – 4°C до – 6,2°C з заходу на північний схід, а мінімальні з – 31°C до – 38°C. Суми опадів теплої періоду зменшуються від 442 мм на заході до 371 мм на південному сході Поділля. Опади теплої періоду становлять 75-80% річної суми. Коефіцієнт зволоження знижується від 2,7 на заході Тернопільської області до 1,4 на південному сході Вінницької області.

Річна кількість опадів на північному сході та заході 600-800 мм, на південному сході 520-550 мм, з них біля 70 % випадає в теплий період року.

Висота снігового покриву 80-150 мм, максимальна до 400 мм у Тернопільській обл., у Хмельницькій області кількість опадів розподіляється нерівномірно. У північно-західній частині випадає 600-640 мм, у південно-східній 500-530 мм на рік, з них 65 % припадає на теплий період. Висота снігового покриву 100-160 мм. Сніговий покрив з другої половини грудня до першої декади березня, товщина його 100-150 мм, а у Вінницькій області річна кількість опадів становить від 500 до 625 мм і також біля 70% опадів припадає на теплий період. Висота снігового покриву 50-130 мм. Вегетаційний період рослин на території області триває 205-209 днів. Він починається з квітня і триває до кінця жовтня.

Поширеними ґрунтами в Лісостепу є мало- і середньогумусні типові чорноземи, опідзолені чорноземи і темно-сірі ґрунти, сірі та ясно-сірі лісові ґрунти. На терасах Дніпра трапляються солонцюваті ґрунти, солонці та солончаки, в річкових – долинах лучні, дернові та болотні ґрунти.

Сучасний ґрунтовий покрив Тернопільської області складають ясно-сірі і сірі лісові та темно-сірі опідзолені (50,5 %), чорноземи опідзолені та чорноземи типові малогумусні (47,8%). У Хмельницькій області найбільшу площу займають лісостепові опідзолені ґрунти: ясно сірі, сірі лісові, темно-сірі та чорноземи опідзолені. Ґрунти Вінницької області складають типові малогумусні чорноземи, які займають 42%, на половині території поширені сірі лісові ґрунти (50,5%) Зустрічаються також дерново-підзолисті, лучні, торфово-болотні. Ґрунти помітно зниженої родючості вимагають меліорації та ефективної агротехніки. В цілому природнокліматичні умови Поділля сприяють вирощуванню як злакових так і технічних культур.

Дані проведених досліджень свідчать про те, що ефективність виробництва суттєво не залежить від кількості внесених добрив у ретроспективі, наприклад, у буряківництві (рис.2.1).

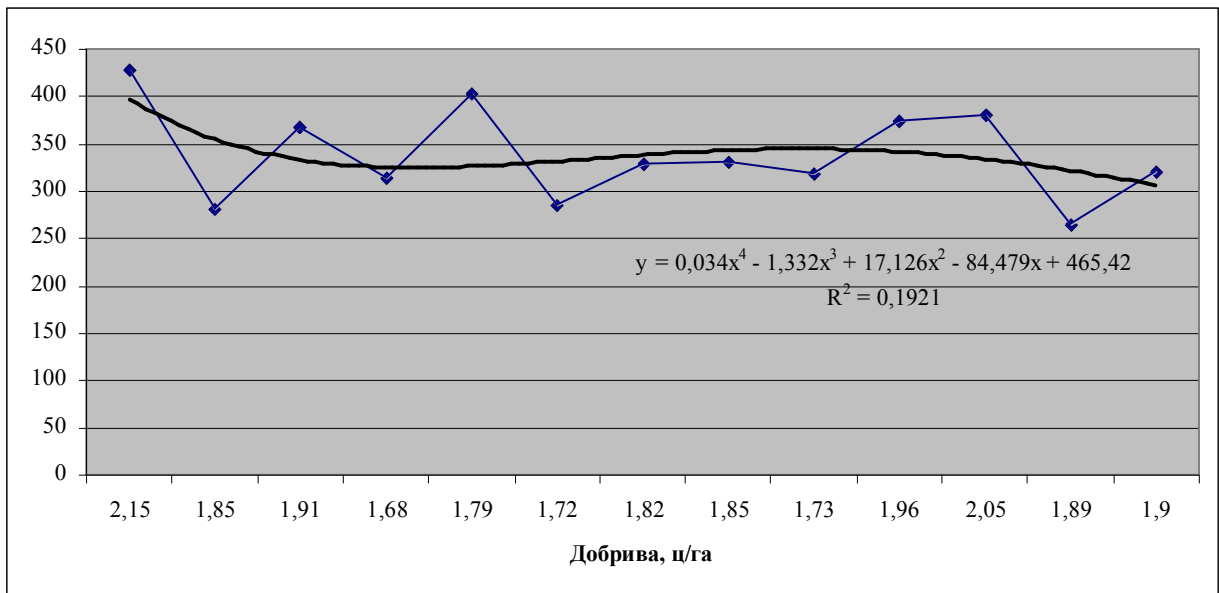

Рис.2.1. Динаміка продуктивності бурякового поля в ТОВ “Агрофірма “Нива”

Розмах варіації – понад 100 центнерів із розрахунку на 1 га ріллі. Тренд – це синусоїда, яка мало відрізняється від стаціонарного ряду. Це свідчить про спадаючу продуктивність сільськогосподарських ресурсів, зокрема, ріллі.

Соціально-економічна і екологічна ситуація регіону характеризується наступними оцінками, отриманими в результаті економетричного моделювання динаміки чисельності населення регіону та ознак рівня споживання продовольства з урахуванням якості харчового раціону (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Матриця коефіцієнтів кореляції між ознаками якості харчового раціону і динаміки чисельності населення в Тернопільській області (станом на кінець 2002 року)

	Білок, всього	Білок тваринного походження	Вуглеводи	Жири	Енергія, всього	Енергія фізичного навантаження	Чисельність населення
Білок, всього	1	0,908	0,974	0,726	0,983	0,979	0,675
Білок тваринного походження	0,908	1	0,815	0,889	0,917	0,916	0,533
Вуглеводи	0,974	0,815	1	0,623	0,966	0,963	0,698
Жири	0,726	0,889	0,623	1	0,804	0,812	0,109
Біологічна енергія, всього	0,983	0,917	0,966	0,804	1	1,000	0,572
Енергія фізичного навантаження	0,979	0,916	0,963	0,812	1,000	1	0,559
Чисельність населення	0,675	0,533	0,698	0,109	0,572	0,559	1

Спостерігається залежність між динамікою чисельності населення регіону та рівнем споживання харчових речовин.

Багато економістів вважають, що економіка регіонів України після тривалої стагнації має ознаки оздоровлення. Проте інші спеціалісти вважають, що кризу ще не подолано. Негативний вплив на економіку регіону Поділля мають структурні, міжгалузеві диспропорції, котрі нагромадилися в народному господарстві протягом останніх десяти років. Вони спричинили гострий дефіцит товарів виробничого та невиробничого призначення, а особливо енергоносіїв. Криза підсилюється розбалансованістю фінансово-кредитної системи, невідповідністю сформованих управлінських структур потребам економічного розвитку, а сільське господарство виявилось дуже вразливим до зміни соціально-економічної ситуації в Україні. Здійснення структурної реформи вимагає великих інвестицій, зокрема у стратегічні виробництва, такі як машинобудування для сільського господарства і переробних галузей, випуск засобів і матеріалів, включаючи необхідне устаткування, біотехнології в агропромисловому виробництві, а тому у ретроспективі суттєвого економічного ефекту досягнути не вдалося.

Вітчизняна промисловість не має надійного попиту на свою продукцію на галузевих ринках АПК через банкрутство великих сільськогосподарських підприємств та через відсутність коштів у селянських фермерських та підсобних господарствах для інвестування та інноваційних процесів. Досить значна кількість засобів виробництва взагалі не випускається в Україні. Наприклад, нове обладнання для переробки молока виробляється тільки в декількох країнах і кількома великими корпораціями. Тому проблема імпорту товарів виробничого призначення й іноземних інвестицій для розвитку АПК є надзвичайно актуальною для економіки України.

Скорочення економічного потенціалу АПК України привело до скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, а пізніше пропозиції на ринку продовольства і рівня споживання населенням України. Так, за період від 1990 по 2002 рік виробництво продукції галузі скоротилося

удвічі. Такий спад зумовили не лише загальні економічні чинники, але й недосконала аграрна політика – сільське господарство протягом багатьох років залишалося найменше реформованою галуззю української економіки.

Основною особливістю сільського господарства є те, що основним засобом виробництва виступає земля, продуктивною силою якої є її родючість. За оцінками статистичних органів урожайність, як продуктивна сила сільськогосподарських ресурсів, суттєво знизилася, що при обмеженості таких ресурсів має негативні соціально-економічні наслідки як для села, так і для ринково орієнтованих городян. Засобом виробництва в сільському господарстві є земля, яка має здатність відтворювати свої продуктивні сили за принципом замкнутої природнокліматичної системи. Проте порушення екологічного балансу “людина-природа” і зростання антропогенного навантаження на земельні ресурси суттєво знижує здатність до самовідтворення продуктивних сил. Наукова гіпотеза про те, що при правильному використанні сільськогосподарські угіддя можуть підвищувати родючість, за результатами дослідження і даними структурно-динамічного аналізу ретроспективи, не підтверджується. Природну основу інтенсифікації сільськогосподарського виробництва складає теза про те, що більших результатів можна досягнути виключно за рахунок збільшення факторів відтворення природної родючості.

Площа сільськогосподарських угідь (в т.ч. площа ріллі), які припадають на одного сільського жителя в Україні становлять 2,7 (2,1) га відповідно. За допомогою цих показників можна проаналізувати пропозицію землі (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Забезпеченість селян земельними ресурсами*

Область	Чисельність сільського населення, тис.чол.	Площа с/г угідь, га	Площа ріллі, га	Площа с/г угідь, га на 1 сільського жителя	Площа ріллі, га на 1 сільського жителя
Україна	15754.0	41827.0	32563.6	2.7	2.1
Полісся	3462.3	9821.7	7017.4	2.8	2.0
Лісостеп	7036.6	14981.1	12034.8	2.1	1.7
Львівська	1059.3	1313.2	864.8	1.2	0.8
Івано-Франківська	822.2	658.7	417.7	0.8	0.5
Тернопільська	641.7	986.9	816.1	1.5	1.3
Хмельницька	674.9	1497.8	1200.8	2.2	1.8
Вінницька	922.1	2194.0	1863.0	2.4	2.0
Чернівецька	531.5	430.3	295.1	0.8	0.6
Закарпатська	805.7	483.3	202.6	0.6	0.3

*) Джерело: Сільське господарство України. Стат. Збірник Держкомстату України (різні роки видання).

Площі сільськогосподарських угідь областей Поділля, що припадають на одного сільського жителя менші за середній показник по Україні. Так у Тернопільській області він становить 1,5 га, Хмельницькій – 2,2, і Вінницькій – 2,4. Ця інформація має подвійне наукове значення: 1) забезпечення селян землею є обмежувачим чинником виробництва; 2) те ж забезпечення відіграє роль соціального пріоритету розвитку сільського природного середовища.

Загроза від застосування політики глобалізації аграрної політики або її регіоналізації у межах України, впливає саме з радикально змінених норм забезпечення селян основним засобом виробництва – землею. Ця небезпека може вплинути на формування ринкових цін на землю: чим більшою буде пропозиція землі на ринку, тим нижчою буде її ціна. Ланцюговим наслідком розвитку ринку землі може стати скорочення забезпечення населення великих міст і промислових центрів продовольчими товарами. Тому нами ґрунтовно досліджене питання забезпеченості земельними ресурсами.

У ретроспективі ресурсна безпека була високою порівняно до країн

Європи, що визначало політику екстенсивного розвитку. В сучасних умовах, коли процеси деструкції земельних ресурсів вимагають зміни аграрної політики у напрямку інтенсивного розвитку, варто повернутися до показників забезпечення ресурсами регіонів України. В середньому рівень забезпечення населення земельними ресурсами у країні знизився і становить 0,65 га ріллі на душу населення. Переваги України за таким показником є виразними: для порівняння в Європі на одну особу припадає 0,26 га, в світі в цілому – 0,29 га. Площі ріллі скорочують країни, в яких розораність дуже мала. США на початку 80-х років вивели з обороту 26 млн. га ріллі. Площа ріллі сьогодні в Україні у 5 разів перевищує пасовищні угіддя в той час, коли у світі площі лук і пасовищ удвічі перевищують площу ріллі, внаслідок чого виробляється дешева конкурентоспроможна тваринницька продукція [33, с.31]. В останні десятиліття спостерігається зниження землезабезпеченості в Україні. Так, якщо у 1950 р. на душу населення припадало 1,2 га сільськогосподарських угідь і 1 га ріллі, то в 1965 р. – відповідно 0,95 га і 0,78 га. У 1996 р. цей показник знизився і становив 0,8 га і 0,6 га. По один бік від середнього рівня забезпеченості земельними ресурсами південні області України – Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська, де на душу населення припадає 1,3 – 1,4 га орних земель, а з іншого боку, найменш забезпечені ріллею в розрахунку на душу населення Закарпатська (0,15 га), Львівська (0,29 га), Івано-Франківська (0,26 га), Чернівецька (0,3 га) області.

Розвиток сільського господарства як галузі, що забезпечує населення продуктами харчування, а промисловість сировиною, має пріоритетне значення. Проте ця проблема зараз вирішується у надзвичайно складних економічних умовах. У розв'язанні актуальних проблем аграрного сектора мають відігравати більш активну роль усі форми господарювання на землі – колективні сільськогосподарські підприємства, орендні, фермерські, сімейні господарства тощо.

При аналізі динаміки застосування пестицидів, добрив і вапнування ґрунтів спостерігається зменшення навантаження пестицидів та мінеральних добрив, а вапнування ґрунтів зросло.

У 2002 році виробництво валової сільськогосподарської продукції (у порівняльних цінах) виросло в порівнянні з 2000 р. на 11,5%, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності воно зросло на 17,9%, а в господарствах населення - на 7,6%. Спостерігається зростання загального обсягу сільськогосподарського виробництва, що зумовлено збільшенням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (особливо картоплі, овочевої та плодово-ягідної продукції) у господарствах населення.

Порушення закону вартості в сільському господарстві зумовило аграрну кризу в Україні. Зокрема, головною причиною була відсутність паритету цін на сільськогосподарську продукцію та промислові товари для аграрного виробництва. У багатьох розвинутих країнах світу існує така форма державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію, як паритетні ціни. Наприклад, у США в законодавчому порядку держава встановила таке співвідношення цін на сільськогосподарську продукцію і цін на товари і послуги, які купують фермери, яке існувало у 1910-1914 рр. Але в Україні в 1991-1996 рр. ціни на промислові товари, що їх купує село, зросли у 288 тисяч разів, а на сільськогосподарську продукцію – лише в 60 тисяч разів. Внаслідок цього сільськогосподарські підприємства втратили кілька млрд. крб.

Для інших країн Центральної та Східної Європи (частково й для України) причиною аграрної кризи є також зниження попиту на сільськогосподарську продукцію внаслідок лібералізації цін (тобто права самим підприємствам встановлювати ціни), що призвело до їх надмірного зростання. Аграрна криза зумовлена й енергетичною кризою, нераціональною політикою держави в аграрному секторі, технічною й економічною відсталістю переробної промисловості тощо.

На нашу думку, вищезазначене свідчить про те, що настав час змін у сільськогосподарському виробництві, трансформації економічних відносин і насамперед відносин власності. Оскільки основними складовими частинами економічних відносин є техніко-економічні відносини та відносини економічної власності, то матеріальна основа аграрної реформи – це, насамперед, зміни в технологічному способі виробництва: впровадженні нової техніки, культури землеробства, нових форм організації виробництва і праці тощо.

У процесі таких перетворень велику питому вагу становить колективна форма власності. Так, в Естонії у 1991 р. на основі колгоспів та радгоспів було створено 406 акціонерних компаній (з середньою земельною площею 3030 га, що становило понад 90% загальної площі), 2000 сімейних ферм (з середньою земельною площею 30 га); понад 129 тис. присадибних господарств (0,5 га). У Латвії в 1992 р. існувало 675 акціонерних компаній із середньою земельною площею 1140 га (близько 70% загальної площі), 5022 сімейні ферми з повною зайнятістю (10 га), близько 100 тис. сімейних ферм з частковою зайнятістю (3,1 га) і 100 тис. присадибних ділянок (0,3 га). У Чехії 1197 кооперативів перетворилися на 1233 кооперативи нового типу, 39 акціонерних компаній та 59 компаній інших типів.

Початок реформування аграрних відносин відбувся також і в Україні. Так, якщо на 1 січня 1990 р. не було жодного фермерського господарства, то на початок 2002 р. їх налічувалось 41599. Крім того, біля 11 млн. сімей користувалися присадибними ділянками, загальна площа, яких становила 3,7 млн. га (3,2 млн. га ріллі). Разом з фермерськими господарствами в особистому користуванні населення перебувало 5,9 млн. га.

Велика кількість колгоспів функціонували з правом власності кожного члена на свою частку майна (пай), утворилася понад 1 тисяча селянських спілок та кооперативів, 148 акціонерних товариств. В основі процесу

роздержавлення і приватизації лежить такий принцип: кожен член колгоспу (в т.ч. пенсіонер) має право на отримання своєї частки (паю) землі і майна відповідно до трудового стажу і розмірів землі в розрахунку на члена господарства. Селянин може також передати свій пай у колгосп, кооператив або використати його для створення ферми. У радгоспах величина майна визначається як добуток вартості майна, що припадає в середньому на одного члена колективного господарства в області, й чисельності працівників радгоспу. Решта державного майна приватизується працівниками радгоспу за власні кошти та приватизаційні сертифікати. Цей процес означає поєднання колективного з приватним при переважанні колективних засад, тобто колективна власність виступає основою приватної (табл.2.3).

Таблиця 2.3

Наявність фермерських господарств по регіонах*

Регіон	На 1.01.2002 р					На 1.01.2000 г.		
	Кількість СГП	С/г угідь, тис. га	в т.ч. ріллі	с/г угідь на 1 СГП, га	в т.ч. ріллі	К-сть СГП	Площа с/г угідь	
							всього, тис га	На одне г-во, га
УКРАЇНА	41599	2585.8	2410.9	62.16	57.96	35884	1162.3	32.39
Вінницька	1238	79	76	63.81	61.39	823	23.1	28.09
Волинська	571	13.9	11.8	24.34	20.67	501	8.0	15.92
Закарпатська	1420	11.1	9.9	7.82	6.97	1400	6.1	4.38
Івано-Франківська	658	24.3	21.6	36.93	32.83	578	10.8	18.71
Львівська	1190	54	44.2	45.38	37.14	1149	25.5	22.19
Тернопільська	721	26.9	26.3	37.31	36.48	686	16.7	24.27
Хмельницька	1090	70.9	64.5	65.05	59.17	576	19.0	33.06
Чернівецька	633	8.2	7.5	12.95	11.85	584	3.5	6.06

*) Джерело: Сільське господарство України. Стат. Збірник Держкомстату України (різні роки видання).

В Україні порівняно з 2000 роком на 5715 (15,9 %) зросла кількість фермерських господарств, що призвело в свою чергу до збільшення площі сільськогосподарських угідь, котрі вони використовують. На одне господарство в 2000 році припадало 32,4 га, то на початок 2002 року – 62,16 га. У Вінницькій області цей показник зріс в 2,3 рази (28,1 та 63,8 га відповідно),

у Хмельницькій – в 2 рази (33,1 і 65,1га відповідно), і в Тернопільській – в 1,5 рази (24,1 та 37,3 га відповідно). Такі тенденції спричинені тим, що невеликі площі землі в кожному господарстві призводять до зростання витрат на обробіток 1 га землі у 3-7 разів при вирощуванні зернових і в 5-10 разів – просапних культур. Крім того, ремонт і підтримка техніки в робочому стані вимагають від фермерів на 30-40% більше витрат, ніж у колгоспах і радгоспах. Тому є підстави стверджувати про хибність політики поспішної “фермеризації” (вона проводилася в західних областях України), яку можна розглядати як колективізацію навпаки.

Сьогодні є дві основних категорії суб'єктів виробництва, здатних працювати на основі комерційного інтересу. Це, по-перше, підприємства і фермерські господарства, що довели свою економічну стійкість впродовж останніх років, а також менш міцні з них, що розташовані в особливо сприятливих природних районах і потенціал яких за підтримкою держави може бути розвинутий у короткі строки. По-друге, до таких відносяться самі жителі села, що ведуть особисте підсобне господарство та спираються на різноманітні зв'язки зі своїми сільськогосподарськими підприємствами, у яких вони працюють чи мають земельні та майнові частки (табл.2.4).

Таблиця 2.4

Вартість основних фондів і землекористування в регіоні Поділля*

Показники	Регіони (області)			Україна
	Тернопільська	Хмельницька	Вінницька	
Середньорічна вартість основних виробничих фондів і оборотних засобів, млн. грн.	956	2872	4178	126122
Сільськогосподарські угіддя всього, тис. га	522	964	1281	43101
з них взято в оренду	499	880	1095	36924
%	95,7	91,3	85,5	85,7
Рілля, тис га	474	823	1208	36749
з них взято в оренду	455	761	1064	32052
Сінокоси, тис га	15	77	14	1886
з них взято в оренду	14	65	6	1601
Пасовища, тис га	29	44	29	3518
з них взято в оренду	26	38	12	2712
Середній розмір ріллі СГП, га	816	1143	1363	1567
Середнє число працюючих	121	165	160	136
Вартість основних засобів, тис. грн	1645	3989	4716	5379

*) Джерело: Держкомстат України

Природно-ресурсний потенціал Тернопільської області поступається ПРП як Вінницької, так і Хмельницької областей. Зокрема область має значно меншу кількість сільськогосподарських ресурсів для розвитку сільськогосподарського виробництва з урахуванням структурного розвитку і розміщення порівняно до зазначених областей.

Основу товарного сектору економіки становили великі сільськогосподарські підприємства, що були багатогалузевими за структурою і малоефективними за результатами економічної підприємницької діяльності (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Інституційна структура виробництва в регіоні Поділля*

Показники	Регіони (області)			Україна
	Тернопільська	Хмельницька	Вінницька	
Кількість с.-г. підприємств (2001)	581	720	886	12818
2002	511	667	817	11820
Кількість СГП, які виробляли основні види продукції				
Зернові	504	657	812	11373
Кукурудза на зерно	56	97	425	3501
Соняшник	14	48	467	5934
Цукрові буряки	403	502	631	5072
Картоплю	42	88	55	1433
Овочі	24	159	184	2456
Молоко	338	604	691	8997
Вовна		17	29	508
Яйця	8	16	47	774
М'ясо ВРХ	409	631	746	9541
М'ясо свиней	346	595	688	8072
М'ясо овець та кіз	2	69	108	974
М'ясо птиці	6	27	49	1158

*) Джерело: Сільське господарство України. Стат. збірник Держкомстату України (різні роки видання).

Основною спеціалізацією сільськогосподарських підприємств усіх форм власності в рослинництві є вирощування зернових культур, цукрового буряка; у тваринництві - виробництво м'яса і молока. У загальній структурі посівних площ озима пшениця займає 17%, ячмінь - 14, цукровий буряк - 12 відсотків.

Земельним ресурсам завдають великої шкоди, знижують їх продуктивність і надмірне застосування хімічних засобів захисту рослин, і використання на полях недосконалої техніки, і забруднення ґрунтів різними шкідливими викидами численних підприємств тощо. Внаслідок Чорнобильської трагедії понад 3,5 млн. га забруднено радіонуклідами, з сільськогосподарського обігу вилучено майже 100 тис. га земель. Вилучаються значні площі земельних угідь для несільськогосподарського використання. Так, для різних видів будівництва щорічно відводиться 12 – 14 тис. га сільськогосподарських земель. Все це вимагає економного та науково обґрунтованого використання земельних ресурсів як одного з важливих напрямів раціонального природокористування.

Сільське господарство виконує важливу соціальну функцію, оскільки забезпечує добробут та життєдіяльність сільського населення, яке становить приблизно 30 % від усього населення України. На робочу силу, зайняту в сільськогосподарському виробництві припадає 19 %. Проте людські ресурси *Поділля* останнім часом скоротилися удвічі. Чисельність населення, яке проживає в сільській місцевості, перевищує міське. Зокрема в Тернопільській області сільське населення становить 57,4 % (див. додаток А). Економічно активним можна назвати ту частину селян, яка працює за наймом в СГП товарного спрямування, або зайняті у приватному підсобному господарстві. У сільській місцевості області спостерігається надлишок трудових ресурсів, що є результатом скорочення сільськогосподарського виробництва.

У Подільському регіоні більше 10 % працездатного населення зайняте у сільськогосподарському виробництві, не враховуючи домашнього та присадибного господарства. На початок 2002 року було 3263 селянських (фермерських) господарств (7,3 % від кількості їх в Україні) у володіння яких знаходилося 176,8 тис. га. Значна кількість сільського населенні регіону збільшили свої земельні наділи. Слід зазначити, що на Поділлі зросло навантаження на одного сільського працівника. Все це вимагає припинення

відтоку сільської молоді в міста, залучення висококваліфікованих кадрів та розвитку сільської соціальної інфраструктури.

Сільське населення Поділля знаходиться в важких умовах. У багатьох населених пунктах дотепер не вирішені проблеми газифікації, будівництва доріг, житла, шкіл, лікарень. Селяни одержують мізерну зарплату. Без державної підтримки, без умілого сполучення і використання бюджетних й інших засобів цю проблему не вирішити, а без цього відновлення аграрного сектора економіки неможливо.

Економічна криза в Україні призвела до різкої зміни умов і рівня життя населення: зниження доходів, росту безробіття, особливо прихованого, скорочення інвестицій у соціальну сферу тощо. Наслідки кризи важкі і для міста, але сільська місцевість постраждала сильніше. Суть змін, що відбулися в ній - деградація всього життя села.

Для покращення ситуації сьогодні необхідно раціонально поєднати виробництво та соціальну інфраструктуру. Варто фінансувати лише той обсяг підрозділів соціальної сфери, що дійсно необхідний. При цьому потрібно правильно визначити цей обсяг відповідно до кількості працівників (споживачів послуг – населення) і виробництвом.

Правильно організована інфраструктура дає можливість залучати кваліфікованих фахівців, відтворювати робочу силу, забезпечуючи її всім необхідним. Вона дозволяє звільнити працівника від повсякденних проблем і надає йому більше часу та сил приділити виробництву. А в сумі розвинута соціальна інфраструктура і правильно організоване виробництво дають позитивний економічний ефект.

Помітний вплив на формування спеціалізації сільського господарства регіону також мають *екологічні чинники*. Екологічні протиріччя в сільськогосподарському виробництві зумовлені, насамперед, екстенсивним господарюванням. Відомі численні екологічні витрати екстенсивного землеробства, пов'язані з масовими оранками земель, у тому числі

неблагополучних, шаблонною структурою посівних площ, нераціональним розміщенням культур т. ін. Саме ці витрати – ерозія, дефляція, опустелення, засолення тощо становлять першочергову небезпеку, набагато більшу, ніж втрати внаслідок інтенсифікації землеробства, зумовлені порушенням регламентів застосування добрив, пестицидів, зрошення, та впливають на формування спеціалізації сільського господарства регіону.

Деякі вітчизняні вчені та ряд закордонних спрямовують фермера в глухий кут екстенсивного господарювання орієнтуючи на екологічно чисте землеробство. На жаль, далеко не всі професійні аграрники розуміють, що процеси деградації ґрунтів не можна зупинити чи хоча б сповільнити без застосування добрив, меліорантів, пестицидів, тому що без них неможливо освоїти ґрунтозахисні системи землеробства. Щоб вирватися з екологічних протиріч екстенсивного землеробства, необхідно розширити застосування меліорантів, добрив і інших засобів інтенсифікації для безпечного використання ерозійних, солонцевих, засолених, перезволожених і інших несприятливих орних земель або вивести їх з активного сільськогосподарського обороту за рахунок більш інтенсивного використання кращих земель, але знову таки, за допомогою добрив та сучасних технічних, хімічних і біологічних засобів.

Більшість соціально-економічних проблем реформування переплітаються з вирішенням екологічних завдань, оскільки майже кожен аспект функціонування АПК має бути оптимізований за умовами "екологічного навантаження". В цілому стратегію та механізм екологізації господарської діяльності слід розробляти у світлі нової парадигми природокористування, що припускає пріоритет охорони природи.

Таким чином, проблема реформування сільського господарства має проходити з урахуванням цілого комплексу чинників (соціально-економічних, політичних, екологічних, демографічних, етнічних, технологічних, психологічних, історико - культурних), що роблять прямий чи непрямий

вплив на процес аграрних перетворень. Успіх реформи буде залежати не тільки від правильних позицій Центру, але ще в більшій мірі від того, наскільки адекватними будуть моделі реформування в регіонах, на котрих лежить основний тягар у прийнятті рішень.

Екологічні чинники на сучасному етапі розвитку економіки, становлення ринкових відносин відіграють одну з визначних ролей у формуванні галузевої структури сільського господарства регіону. Безпосереднє відношення до цього має стан головного засобу праці – землі, її якісні показники, розораність і екологічний стан. У Подільському регіоні відзначається зменшення ріллі та інших сільськогосподарських угідь за рахунок переводу їх в несільськогосподарські угіддя, що зумовлене результатами їх господарського використання, природного та фактичного стану, уточнення плану контурів цих угідь при проведенні інвентаризації земель. Один із комплексів здійснення заходів щодо цієї системи є припинення використання у складі орних земель, що розташовані на схилах крутизною більше 7° , виключення із с/г обороту не продуктивних земель під суцільне заліснення.

На основі цього у регіоні проводяться роботи по інвентаризації земель, здійсненню проектів внутрігосподарського землеустрою та інші землевпорядні роботи за допомогою яких уточнюються границі контурів с/г угідь, їх площі, що розташовані на схилах крутизною більше 7° на середньо- та сильнозмитих ґрунтах, які підлягають під постійне залуження з подальшим виключенням їх з с/г обороту.

За станом на 01.01.2002 р. в Вінницькій області нараховується 3655 га. порушених земель, з яких 617 га відпрацьовано. Рекультивація проведена на 85 га. що на 70 га. більше ніж в минулому році. При аналізі динаміки застосування пестицидів, добрив та вапнування ґрунтів спостерігається зменшення навантаження пестицидів та мінеральних добрив, а вапнування

ґрунтів в порівнянні з 1997 роком зросло на 4,8 тис. га.

На території Тернопільської області водна ерозія охоплює 351,4 тис. га, в т.ч. 326,7 тис. га орних земель. При цьому площа еродованих земель весь час збільшується. Станом на 01.01.2002 рік загальна площа зрошуваних земель становить біля 11 тис. га., а осушених земель 160 тис. га, на значній території необхідно провести роботи по реконструкції і відновленню осушених земель. Аналогічна ситуація і в Хмельницькій області. Станом на 01.01.2002 рік загальна площа зрошуваних земель становить біля 5 тис. га., а осушених земель 120 тис. га.

На території областей характерний площинний змив. Еродовані ґрунти займають біля 35 % площі сільськогосподарських угідь областей.

В Україні найбільш небезпечні щодо виникнення вітрової ерозії степові та деякі лісостепові райони. Причини цих ерозійних процесів не лише в несприятливих природних умовах, а й у знищенні у минулому ґрунтозакріплюючої рослинності, руйнуванні структури ґрунтів, зменшенні загальної лісистості.

Основні завдання охорони ґрунтів полягають у втіленні в життя науково обґрунтованої системи організаційно-господарських, агротехнічних лісомеліоративних та гідротехнічних заходів, спрямованих на раціональне використання земельних ресурсів, збереження й підвищення родючості ґрунтів, відтворення їхньої продуктивності з метою найкращого використання всіх біологічних можливостей наземних екосистем. Ефективність цих заходів залежить від глибини якісних змін у ґрунтовому покриві, викликаних стихійним або антропологічним впливами, а також від фізико-географічних і, насамперед, ґрунтово-кліматичних умов.

Організаційно-господарські заходи передбачають вирощування на крутосхилах лісів, що їх надійно захищають, або садів. Вздовж водних артерій виділяються спеціальні захисні ліси водорегулюючого значення. На схилах з

малопотужним ґрунтом, що легко руйнується, не можна вирощувати просапні культури, не допускається випас худоби на легких, слабо закріплених дерниною ґрунтах. Агротехнічні заходи визначаються видом ерозії ґрунтів і типом ландшафту. Так, на землях, котрі зазнають водної ерозії, оранку, сівбу, культивуацію ґрунту проводять поперек схилу. Така оранка зменшує в 3 – 4 і більше раз поверхневий стік.

Ефективним способом боротьби з водною ерозією є розміщення борозен і рядів рослин під прямим кутом до поверхневого стоку. З цією метою в умовах слаборозсіченого рельєфу застосовують контурний обробіток ґрунту. Ефективні протиерозійні результати дають ґрунтозахисні сівозміни, розміщення сільськогосподарських культур смугами, поперек схилу, залуження ґрунтів на схилах. Дуже еродовані землі треба переводити з орних на луки.

У районах поширення вітрової ерозії застосовують ґрунтозахисні сівозміни, розміщують смугами посіви й пари, висівають буферні смуги з багаторічних трав, проводять снігозатримання, безвідвальний обробіток ґрунту із залишенням стерні на поверхні полів, залуження еродованих земель. Істотне значення для боротьби з вітровою ерозією є поліпшення структури ґрунту.

Для боротьби з водною або вітровою ерозіями з успіхом застосовують мульчування ґрунтів. Матеріалом для мульчі може бути стерня, післяжнивні та післязбиральні рештки, стружка, тирса, спеціальний папір, пластмасова плівка тощо.

Для охорони ґрунтів від вітрової ерозії останнім часом застосовують і хімічні методи, котрі полягають у захисті поверхневого шару спеціальними хімічними речовинами. Агролісомеліоративні заходи мають важливе значення

для поліпшення мікрокліматичних умов, снігозатримання та боротьби з вітровою ерозією. На роль полезахисного лісорозведення в боротьбі із засухою та ерозійними процесами вказував ще В. В. Докучаєв. За радянський період у країні створено систему полезахисних лісових смуг, яка захищає посіви від суховіїв і чорних бур, поліпшує водний режим ґрунтів і запобігає ерозії. Урожайність зернових на захищених смугами полях підвищується на 2 – 3 ц/га. Щоб зменшити руйнівну дію зливових і талих вод на полях, що прилягають до балок і ярів, створюють прибалкові і прияружні лісові смуги. Яружні системи заліснюються кущовими породами, які своїм корінням захищають ґрунт від дальшого розмивання.

Гідротехнічні споруди для боротьби з ерозією ґрунтів застосовують у тих випадках, коли інші заходи не дають належного ефекту. Вони створюються в комплексі з протиерозійними насадженнями. Для перехоплення зливових вод споруджуються спеціальні колектори, які відводять поверхневий стік. У руслах річок, де швидка течія води руйнує береги, використовують берегозакріплюючі бетонні плити, блоки тощо.

2.2. Продуктивні сили сільськогосподарського виробництва: стан та динаміка інноваційного розвитку

Найважливішою ланкою АПК, другою важливою галуззю матеріального виробництва України є її високоінтенсивне, багатогалузеве сільське господарство. Якщо сільськогосподарське виробництво в структурі АПК за показниками обсягу продукції, основних виробничих фондів, чисельністю зайнятих відіграє провідну роль, то в народногосподарському комплексі України на нього припадає близько 24,6% основних виробничих фондів, 14,4% валової суспільної продукції, 21,9% працівників народного господарства. Сільськогосподарське виробництво формує 16 – 22% національного доходу

країни.

У структурі сільського господарства виділяють дві основні галузі – рослинництво та тваринництво. Залежно від соціально-економічних умов та рівня розвитку сільського господарства співвідношення між цими галузями в обсягах його продукції змінюються. Так, у 80-ті роки і на початку 90-х у структурі продукції сільського господарства переважала продукція тваринництва, а в останні роки – продукція рослинництва.

У свою чергу, рослинництво за видом продукції, що виробляється, поділяється на ряд галузей: зернове господарство, виробництво технічних культур, картоплярство, овочівництво та баштанництво, плодівництво, польове кормовиробництво. Що стосується способу виробництва окремих культур, то до складу рослинництва входять такі галузі – рільництво, овочівництво, баштанництво, плодівництво, ягідництво та луківництво.

Сьогодні сільське господарство Поділля спеціалізується на зерново-буряківничому та м'ясомолочному напрямі. Зокрема територіальна спеціалізація сільського господарства Тернопільської та Хмельницької областей, північно-східна та західна частини Вінницької області – зернове господарство, буряківництво, м'ясо-молочне скотарство та свинарство. Для південно-східної та центральної частин Вінниччини та Подільського Придністров'я, крім згаданого, характерне вирощування олійних культур, садівництво та овочівництво. У приміських зонах розвинуте овоче-молочне господарство приміського типу та свинарство.

Розміщення галузей рослинництва значною мірою залежить від посівних площ, їх структури та раціонального використання (див. додаток Б).

Посівні площі сільськогосподарських культур України в 2002 р. становили 27,5 млн. га., що на 389 тис. га менше, ніж у 2001 році. Спостерігаються тенденції зростання у структурі посівних площ питомої ваги зернових культур (56,1% всіх посівів). Друге місце в посівах належить кормовим культурам 5,8 млн. га, що становить 21,3 % від усієї посівної площі. На протязі останніх років стабілізувалися розміри посівних площ під цукрові

буряки та картоплю (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Посівні площі сільськогосподарських культур по регіонах
(в господарствах всіх категорій; тис. га)*

Регіон	Рік	Вся посівна площа		В тому числі під культури							
				зернові		технічні		картопля і овочебахчеві		кормові	
		тис.га	%	тис.га	%	тис.га	%	тис.га	%	тис.га	%
Україна	1997	30304	100	15051	49,7	3348	11,0	2185	7,2	9720	32,1
	1998	28790	100	13718	47,6	3770	13,1	2066	7,2	9236	32,1
	1999	28313	100	13154	46,5	4340	15,3	2166	7,7	8653	30,6
	2000	27173	100	13646	50,2	4187	15,4	2277	8,4	7063	26,0
	2001	27928	100	15586	55,8	3779	13,5	2188	7,8	6375	22,8
	2002	27539	100	15448	56,1	4072	14,8	2161	7,8	5858	21,3
Вінницька	1997	1683	100	813	48,3	221	13,1	138	8,2	511	30,4
	1998	1619	100	786	48,5	211	13,0	132	8,2	490	30,3
	1999	1588	100	744	46,9	244	15,4	134	8,4	466	29,3
	2000	1572	100	807	51,3	219	13,9	142	9,1	404	25,7
	2001	1609	100	898	55,8	190	11,8	133	8,3	388	24,1
	2002	1564	100	869	55,6	202	12,9	135	8,6	358	22,9
Тернопільська	1997	874	100	409	46,8	86	9,8	76	8,7	303	34,7
	1998	867	100	419	48,3	91	10,5	69	8,0	288	33,2
	1999	813	100	379	46,6	92	11,3	71	8,7	271	33,3
	2000	794	100	407	51,3	96	12,1	86	10,8	205	25,8
	2001	815	100	453	55,6	97	11,9	75	9,2	190	23,3
	2002	763	100	416	54,5	87	11,4	75	9,8	185	24,2
Хмельницька	1997	1235	100	559	45,3	93	7,5	89	7,2	494	40,0
	1998	1220	100	570	46,7	90	7,4	81	6,6	479	39,3
	1999	1169	100	537	45,9	100	8,6	88	7,5	444	38,0
	2000	1139	100	581	51,0	94	8,3	88	7,7	376	33,0
	2001	1166	100	638	54,7	96	8,2	91	7,8	341	29,2
	2002	1081	100	593	54,9	82	7,6	89	8,2	317	29,3

*) Джерело: Статистичний щорічник України – різні роки видання.

Порівнюючи посівні площі в цілому по Україні у 1997 та 2002 роках, слід відзначити їх зменшення на 2765 тис. га. Така ж сама тенденція і в областях Поділля – у Вінницькій області посівні площі зменшилися на 119 тис. га, у Тернопільській та Хмельницькій на 111 і 154 тис. га відповідно. Слід зазначити, що в усіх трьох областях посівні площі під зерновими збільшилися, а в Тернопільській і Хмельницькій ще й під картоплею. Аналізуючи структуру посівних площ Тернопільської області у розрізі районів можна простежити їх

спеціалізацію (див. додаток В).

В Україні в 2002 р. обсяги валової продукції в рослинництві порівняно з попереднім роком у господарствах усіх категорій дещо знизилися, проте у Подільському регіоні ситуація інша (табл.2.7).

Таблиця 2.7

Виробництво основних видів продукції рослинництва у 2002 р.
(в господарствах всіх категорій в тис. т.)*

Регіон	Зернові культури*			Цукровий буряк (фабричний)			Соняшник на зерно ¹			Картопля			Овочі		
	2001	2002	Відхилення, %	2001	2002	Відхилення, %	2001	2002	Відхилення, %	2001	2002	Відхилення, %	2001	2002	Відхилення, %
Україна	39706	38804	-2,3	15575	14453	-7,8	2251	3271	31,2	17344	16620	-4,4	5907	5827	-1,4
Поділля	4222	4635	8,91	4740	4173	-14	41,5	68,2	39,1	2781	3051	8,85	476	446	-6,7
Вінницька	2141	2322	7,8	1911	2069	7,63	40	66	39,4	1174	1243	5,55	172	147	-17
Тернопільська	806	908	11,2	1572	1203	-31	-	-	-	639	794	19,5	118	129	8,53
Хмельницька	1275	1405	9,3	1257	901	-40	-	-	-	968	1014	4,54	186	170	-9,4

¹У вазі після дробки.

*) Джерело: Статистичний щорічник України – різні роки видання.

У регіоні зріс валовий збір зернових культур, соняшника на зерно та картоплі. У Тернопільській та Хмельницькій областях помітно знизився збір цукрового буряка (на 31 % та 40 % відповідно) і овочів у Вінницькій та Хмельницькій областях (на 17% та 9,4 % відповідно).

Зернове господарство є основною базою, що формує зернопродуктовий підкомплекс АПК. До його складу входить: вирощування зерна, його заготівля, зберігання; ряд галузей харчової промисловості, що переробляють і використовують перероблену зернову продукцію (борошномельна, хлібопекарська, макаронна, кондитерська, виробництво харчових концентратів, спиртова, крохмале-патокова та пивоварна); селекція і насінництво зернових культур, виробництво засобів, що забезпечують його функціонування; інфраструктура, що обслуговує цей підкомплекс.

Від зерна та продуктів його переробки значною мірою залежить і могутність держави, її продовольча безпека. Зернове господарство формує

продовольчий фонд і постачає фуражне зерно тваринництву, створює резервні державні запаси зерна і дає продукцію на експорт. Виробництво зерна в нашій країні коливається за останні роки від 24 млн. до 50 млн. т. Максимальні валові збори спостерігались в 1978 р. і 1990 р. – 51 млн. т. За останні роки значно зменшилось виробництво зерна і становило: в 1991 р. – 38,6 млн. т, в 1995 р. – 33,9 млн. т., в 2000 р. – 24,5 млн. т., в 2001 р. – 39,7 млн. т., в 2002 р. – 38,8 млн. т. Відповідно знизилось і виробництво зерна на душу населення: з 983 кг у 1990 р. до 659 кг в 1995 р. і 494 кг в 2000 р., а в 2001р. і 2002р. зросло і становило 816 і 805 кг відповідно. Як показують розрахунки фахівців, потрібно його виробляти не менш, як 1 – 1,25 т на душу населення, щоб країна могла повністю задовольнити свої потреби в зерні, тобто збирати щорічно не менше 50 млн. т.

Регіональні тенденції також мають свої відмінності. У порівнянні з 2001 роком в усіх областях регіону зріс валовий збір зернових – у Вінницькій на 7,8%, Тернопільській – на 11,2%, Хмельницькій – на 9,3%. У розрізі областей видно найвищі показники господарств Вінницької області, зокрема, збір зернових становить 2322 тис. т., що становить 6 % від загальнодержавного показника (див. додаток Д, табл.1).

В цілому продовольчим зерном ми забезпечуємо свої потреби, але не вистачає якісного зерна, сильної і твердої пшениці, круп'яних культур. У зв'язку з цим у вирішенні зернової проблеми пріоритетне значення слід надавати збільшенню виробництва високоякісного зерна твердих і сильних пшениць, посівні площі під якими мають збільшуватися в степових і лісостепових областях України (рис.2.2).

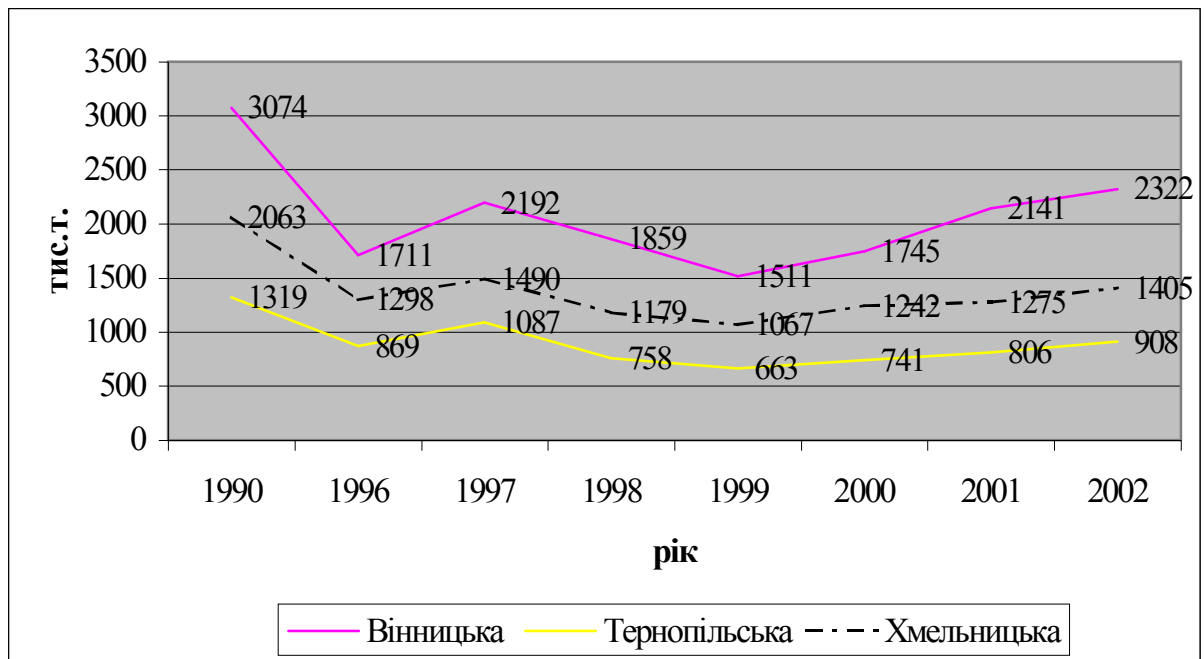

Рис.2.2. Динаміка виробництва зерна у Подільському регіоні

Як видно з таблиці, починаючи з 1999 року спостерігається зростання виробництва зерна в регіоні. Зокрема у Тернопільській області приріст виробництва становить 10,2 %, у Вінницькій і Хмельницькій областях – 8 % і 12,7 % відповідно.

Що стосується фуражного зерна, то його частка становить лише 42% валового збору всього зерна. На сьогодні недостатньо збирається ячменю, зерна кукурудзи, вівса, зернобобових, використовуючи продовольче зерно для фуражних цілей. Для вирішення проблеми забезпечення тваринництва фуражним зерном доцільно в найближчі роки довести його питому вагу у валовому зборі всього зерна до 60–65%.

В структурі виробництва зерна більше половини припадає на озиму пшеницю. Друге місце за валовим збором посідає ячмінь (1/5 збору), на третьому місці знаходиться кукурудза (до 15%), на четвертому – жито (до 4%). За обсягами валового збору їм значно поступаються овес, просо, гречка, рис, зернобобові.

Для подолання зазначених проблем доцільно основне виробництво

продовольчого зерна озимої пшениці концентрувати в степовій та лісостеповій зонах, де природні умови сприяють вирощуванню зерна високої якості, значна частина якого може бути предметом експорту. Озиме жито, гречка та просо можуть давати високі врожаї і на Поділлі.

Як правило, зернове господарство розміщується у відповідності з особливостями природноекономічних зон України. В Лісостепу зернові вирощують на площі близько 5 млн. га, що становить 40 – 50% всієї посівної площі. Основна зернова культура Лісостепу – озима пшениця, площа якої становить більш як 2 млн. га; вирощують також кукурудзу на зерно, ячмінь та зернобобові. Лісостепова зона виробляє близько 40% пшениці, 35% кукурудзи, 40% ячменю, 40% проса, 64% гречки, 27% жита.

Складовою частиною рослинництва є виробництво технічних культур високотоварної і високоінтенсивної галузі сільського господарства. Розвиток виробництва технічних культур значною мірою визначає рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва. Вирощування технічних культур ще залишається трудомістким виробництвом, рівень механізації окремих виробничих процесів є досить низьким. Розвиток і розміщення галузі визначають як сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для вирощування окремих технічних культур, так і достатня забезпеченість трудовими ресурсами. Виробництво технічних культур формує сировинну базу багатьох галузей харчової і легкої промисловості. Основними технічними культурами, що вирощуються в Україні, є цукровий буряк і соняшник, питома вага яких в структурі посівних площ технічних культур становить 94,6 %, а також льондовгунець (1,2 % до площі всіх технічних культур), хміль, тютюн, ефіроолійні та лікарські рослини, які використовуються також як сировина в харчовій, легкій та медичній промисловості.

Під технічними культурами зайнято 4,1 млн. га, що становить 14,8 % посівної площі України. Найбільші посівні площі під технічними культурами

зосереджені в степовій і лісостеповій зонах. Тут вища концентрація їх посівів, в структурі цих площ їх частка становить близько 15%. Значно менша площа і концентрація посівів технічних культур в Поліській зоні.

Основна технічна культура України – цукровий буряк. Це одна з найцінніших культур нашого землеробства. Україна – світовий виробник бурякового цукру, який за обсягами його виробництва поступається лише Франції. Саме від реалізації бурякового цукру наша країна традиційно отримує значний прибуток, що становить близько 70% від реалізації всіх продовольчих товарів.

У 1990 р. під цукровим буряком було зайнято 1,6 млн. га, що становило 5% всієї посівної площі і 33% площі посівів технічних культур, у 2002 році ці показники становили 0,76 млн. га та 2 % відповідно. Протягом 90-х років спостерігається тенденція зменшення посівів і валового збору цукрових буряків, лише у 2001 році дещо зросли площі до 1 млн. га (3,5 %), а кількість цукрових заводів зменшилася з 191 до 150 у 2001 році, сьогодні ця тенденція збереглася. Особливість вирощування цукрового буряка є те, що він дуже вибагливий до родючості ґрунтів. Кращі врожаї отримують на чорноземах, перегнійно-карбонатних суглинкових ґрунтах. Вирощування цукрових буряків – трудомістке виробництво. Тому при розміщенні посівів цукрових буряків, крім природних умов, враховуються і економічні: наявність трудових ресурсів, переробних підприємств та транспортна забезпеченість. Такі умови є в Лісостеповій зоні України. Все це пояснює концентрацію посівів цукрових буряків саме в цій зоні, особливо в її правобережній частині (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Чернівецька, Львівська області), а також в лівобережній (Полтавська, Сумська, Харківська, Чернігівська області). В Лісостепу сконцентровано 80% посівів цукрових буряків України. Ця зона дає майже 70% всього валового збору цієї культури.

Валовий збір цукрового буряка у 2002 році склав 14453 тис. т., що на 1122 тис. т. (-7,8%) менше ніж в 2001 р. при урожайності 189 ц/га. Підвищення

врожайності цукрового буряка (фабричної) до 189 ц з гектара (проти 183 ц - у 2001 році) частково компенсувало скорочення площі збору. Максимальні валові збори спостерігались в 1990 р. – 44,3 млн. т. За останні роки значно зменшився валовий збір і становив: в 1995 р. – 29,7 млн. т, в 2000 р. – 13,2 млн., в 2001 р. – 15,6 млн. (див. додаток Д, табл. 2). Відповідно знизилось і виробництво на душу населення: з 853 кг у 1990 р. до 575 кг в 1995 р. і 267 кг в 2000 р., а в 2001р. зросло і становило 300 кг.

Дослідження провідних вчених виробництва цукросировини протягом останніх років та економічні розрахунки свідчать про те, що при урожайності нижче 200 ц/га вирощування цукрових буряків стає збитковим. Основним завданням в галузі буряківництва є стабілізація виробництва цукросировини при мінімальних затратах ресурсів та створення передумов для нарощування виробництва у майбутньому.

Порівняно з 1990 роком по Україні валовий збір зменшився майже в 3 рази, така сама ситуація в Вінницькій і Хмельницькій областях, лише в Тернопільській обсяги зменшилися в 2,7 рази.

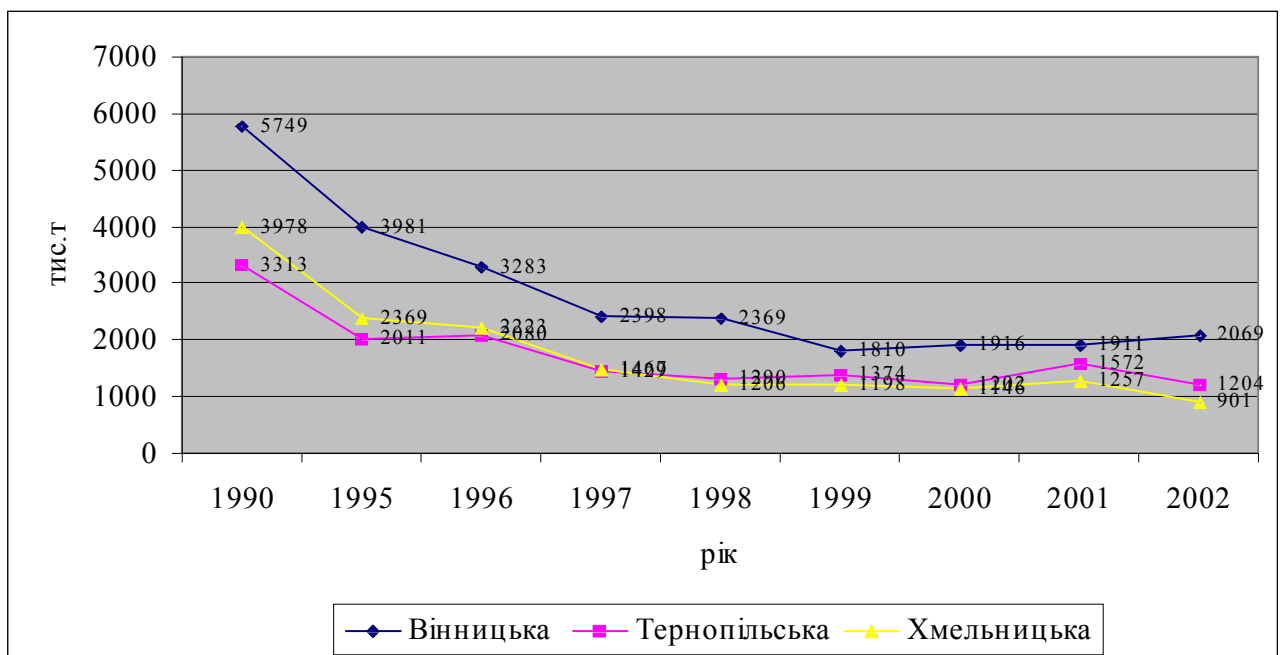

Рис.2.3 Динаміка валового збору цукрового буряка в Подільському регіоні

Як видно з рисунка 2.3 лише у Вінницькій області валовий збір більший ніж в минулому році (1%), а в Тернопільській і Хмельницькій областях він зменшився на 23 % і 28 % відповідно. Це відбулося за рахунок зменшення посівних площ.

Площа посіву соняшника - основної масляної культури, склала в 2002 р. 2,7 млн. га, що на 13,5% більше в порівнянні з попереднім роком (2,4 млн. га), валовий збір становив 3,3 млн. т (на 45% більше, ніж у 2001 р.), у 2001 р. – 2,3 млн. т. З областей Подільського району соняшник вирощується лише в Вінницькій області. Валовий збір у 2001 році становив 40 тис. т. (1,8%), а в 2002 році – 65,7 тис. т.

Вирощування картоплі і овочеваштанних культур – важливі галузі рослинництва, що забезпечують населення високоцінними продуктами харчування, а також мають велике технічне і кормове значення. На частку цих галузей припадає 22,5% продукції сільського господарства і 36% продукції рослинництва. Під посівами цих культур зайнято 2188 тис. га, що становить 7,8% всієї посівної площі України. Серед цих культур виділяються посіви картоплі, що займають 1592 тис. га. Картопля – цінна землеробська культура універсального значення. В продовольчому балансі населення картопля посідає друге місце після зерна, є його «другим хлібом». Потреби населення нашої країни в картоплі задовольняються повністю, навіть перевищують науково обґрунтовану норму споживання цього продукту.

Велика частка валового збору картоплі припадає на господарства населення. За останні роки в Україні найбільший валовий збір був у 2000 році 19,8 млн. т., у 2001 році – 17,3 млн. т. У 2002 році при зменшенні посівної площі під картоплею на 1% і зниженні врожайності на 4 ц/га, зменшився валовий збір картоплі (на 0,04%) і становив 16,6 млн. т. (див. додаток Д, табл. 3).

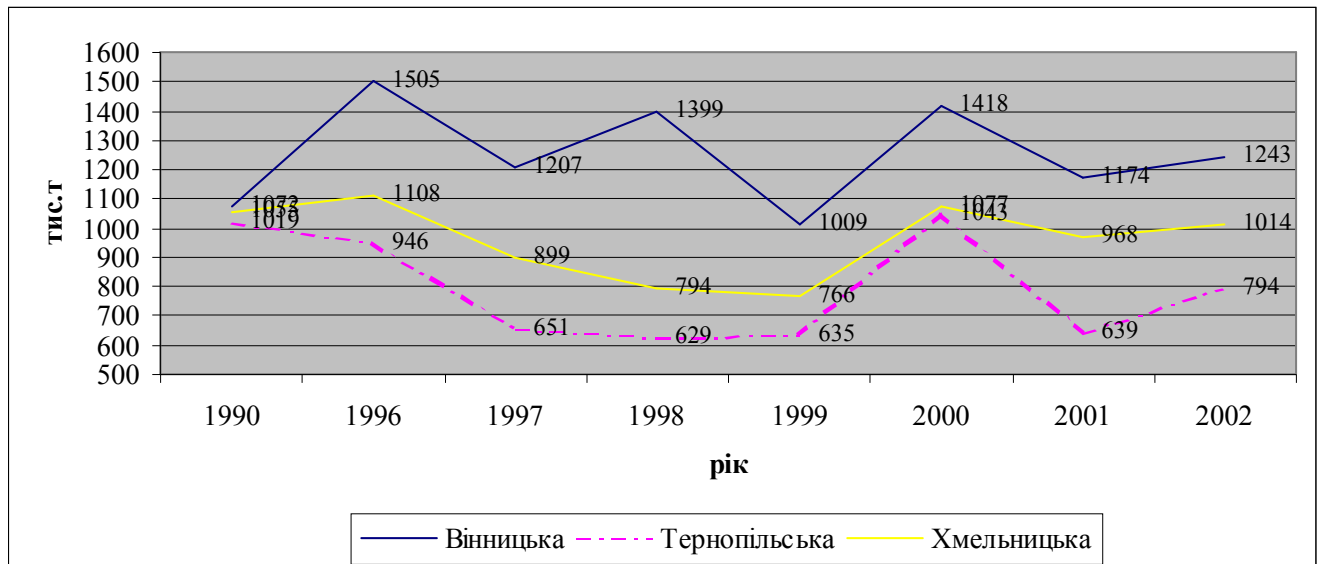

Рис.2.4 Динаміка валового збору картоплі в Подільському регіоні

У 2002 році валовий збір картоплі в областях регіону зріс і становив у Тернопільській області 794 тис. т (+ 24,3 % до 2001 р.), у Вінницькій і Хмельницькій областях 1243 тис. т. (+ 5,9 %) і 1014 тис. т. (+ 4,8 %) відповідно.

Під овочевими культурами зайнято 0,5 млн. га, що становить 1,5% всієї посівної площі. Валовий збір овочів – 5 – 6 млн. т. В Україні вирощують близько 40 видів різних овочевих культур. Всі вони мають різні вимоги щодо екологічних умов їх вирощування. За вимогами до температурного режиму вони поділяються на: 1) вибагливі до тепла, що розвиваються при температурі понад 15 із сумою активних температур понад 1500 і не витримують приморозків; 2) холодостійкі, що вегетують при температурі 6 – 8 із сумою активних температур від 300 до 1450. Всі вони світлолюбні, потребують багато вологи, найбільш вибагливі до родючості ґрунтів. Виробництво овочевої продукції при розширенні посівної площі виросло на 1,5 % і склало 5,8 млн. т.

Другою важливою галуззю сільського господарства є багатогалузеве тваринництво. Від рівня його розвитку залежить наповнення ринку висококалорійними продуктами харчування – м'ясом, молочними продуктами, яйцями тощо. Тваринництво дає сировину для харчової і легкої промисловості

(м'ясо, молоко, шкіра, вовна, віск, пух тощо), а також для виробництва ряду лікувальних препаратів. Воно має тісні зв'язки із землеробством, котрому воно постачає органічні добрива. У свою чергу, землеробство бере участь у формуванні кормового балансу тваринництва. Розвиток та розміщення тваринництва визначається, значною мірою, наявністю кормової бази, тому що майже половина всіх затрат в цій галузі припадає на створення кормових раціонів тварин. Кормову базу формують польове кормовиробництво (виращування кормових і зернофуражних культур), природні кормові угіддя (сіножаті і пасовища), а також відходи переробки сільськогосподарської продукції, відходи харчової промисловості і комбикормова промисловість.

Основою кормової бази є польове кормовиробництво. Під кормовими культурами в Україні зайнято 6,4 млн. га. Це – посіви кукурудзи на силос і зелений корм, однорічні і багаторічні трави, кормові коренеплоди тощо. Другим важливим джерелом кормової бази є використання природних кормових угідь, їх площа в Україні біля 7 млн. га, в тому числі сіножаті займають 2 млн. га, пасовища – 5 млн. га. В структурі сільськогосподарських угідь висока питома вага сіножатей в Поліссі і Лісостепу, а пасовищ – у Степовій зоні. В Україні налагоджено виробництво комбикормів на комбикормових заводах, в кормоцехах, де використовуються різноманітні кормові домішки для підвищення якості кормів. Наявність кормової бази, її структура визначають спеціалізацію тваринництва. Так, райони розвинутого польового кормовиробництва спеціалізуються на молочному і молочно-м'ясному скотарстві, свинарстві, а наявність природних кормових угідь сприяє розвитку м'ясного і м'ясо-молочного скотарства, вівчарства. До складу продуктивного тваринництва входять скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство. Менш важливе значення мають конярство, бджільництво, ставкове рибництво, шовківництво тощо. Розрізняються і виробничі напрями залежно від того, для яких цілей використовуються тварини (молочне, м'ясо-молочне

скотарство, сальне свинарство тощо). Провідною галуззю тваринництва у всіх природноекономічних зонах України є скотарство, що має молочно-м'ясну і м'ясо-молочну спеціалізацію Поділля. При молочно-м'ясній спеціалізації частка корів у продуктивному стаді становить 35-45%, а при м'ясо-молочному напрямі – до 35%. У приміських АПК, що створюються навколо великих міст, промислових центрів, рекреаційних районах для задоволення потреб міського населення в цільномолочній продукції - молочна спеціалізація скотарства, де частка корів у стаді становить 60 – 65% і найвища удійність корів – 3-4 тис. кг.

Структура поголів'я худоби має свої регіональні особливості (табл.2.8). У 2002 році в Україні в цілому, так по досліджуваних областях спостерігається тенденція зростання частки поголів'я свиней за рахунок зменшення частки поголів'я великої рогатої худоби.

Таблиця 2.8

Структура поголів'я худоби по регіонах
(в господарствах всіх категорій; тис. гол.) *

Регіон	Рік	Велика рогата худоба		В т.ч. корови		Свині		Вівці та кози	
		тис. гол.	%	тис. гол.	%	тис. гол.	%	тис. гол.	%
Україна	1998	11722	49,2	5841	24,5	10083	42,3	2026	8,5
	1999	10626	47,1	5431	24,0	10073	44,6	1884	8,3
	2000	9423,7	49,7	4958,3	26,2	7652,3	40,4	1875	9,9
	2001	9421,1	47,7	4918,1	24,9	8369,5	42,4	1965	9,9
	2002	9108,4	44,9	4715,6	23,2	9203,7	45,3	1984,4	9,8
Вінницька	1998	646	43,2	309	20,7	777	52,0	71	4,8
	1999	601	42,2	291	20,4	758	53,2	65	4,6
	2000	558,8	47,4	275,9	23,4	559,5	47,5	60,3	5,1
	2001	573,6	45,8	275,4	22,0	619,1	49,5	58,4	4,7
	2002	560,5	43,0	269,9	20,7	687,2	52,7	56,4	4,3
Тернопільська	1998	486	59,3	228	27,8	317	38,7	17	2,1
	1999	441	57,3	210	27,3	313	40,7	15	2,0
	2000	387,5	57,0	193,5	28,4	276,7	40,7	16	2,4
	2001	373,6	55,0	189,8	27,9	288,9	42,5	16,8	2,5
	2002	343,4	51,5	177,7	26,6	307,3	46,0	16,7	2,5
Хмельницька	1998	680	54,1	316	25,1	541	43,0	37	2,9
	1999	599	51,0	290	24,7	542	46,1	34	2,9
	2000	558,4	51,1	278,8	25,5	498,4	45,6	35,3	3,2
	2001	563,7	50,7	280	25,2	512	46,1	36,1	3,2
	2002	523,6	48,5	262,9	24,4	520,6	48,2	35,3	3,3

*) Джерело: Статистичний щорічник України – різні роки видання.

Аналіз даних свідчить про те, що на початок 2003 року поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств було 9,1 млн. голів, що

менше в порівнянні з 1 січня 2002 р. на 3%, у тому числі корів - 4,7 млн. голів (на 0,04% менше). Для порівняння на 01.01.91 р. ці цифри становили – відповідно 24,6 млн. гол. великої рогатої худоби і 8,3 млн. гол. корів (див. додаток Е, табл. 1). Проте зростає реалізація худоби та птиці на м'ясо за рахунок зменшення поголів'я в сільськогосподарських підприємствах. Зокрема, за перше півріччя 2003 року чисельність великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах зменшилася на 164,5 тис. голів, у т. ч. корів на – 121,3 тис. і свиней – на 301,2 тис. голів. Скорочення поголів'я корів несе негативні наслідки як для рослинництва (як джерело органічних добрив), так і для всього сільського населення.

Такі тенденції зменшення поголів'я тварин спостерігалися з 1985 року і тривали до 2000 року, проте в 2001 році почали відбуватися позитивні зрушення в кількості поголів'я тварин у господарствах населення – в них знаходиться 54 % ВРХ і 63,2% свиней, 81,8% – овець і кіз та 71,7% птиці, тим часом як у сільськогосподарських підприємствах зросло лише поголів'я свиней.

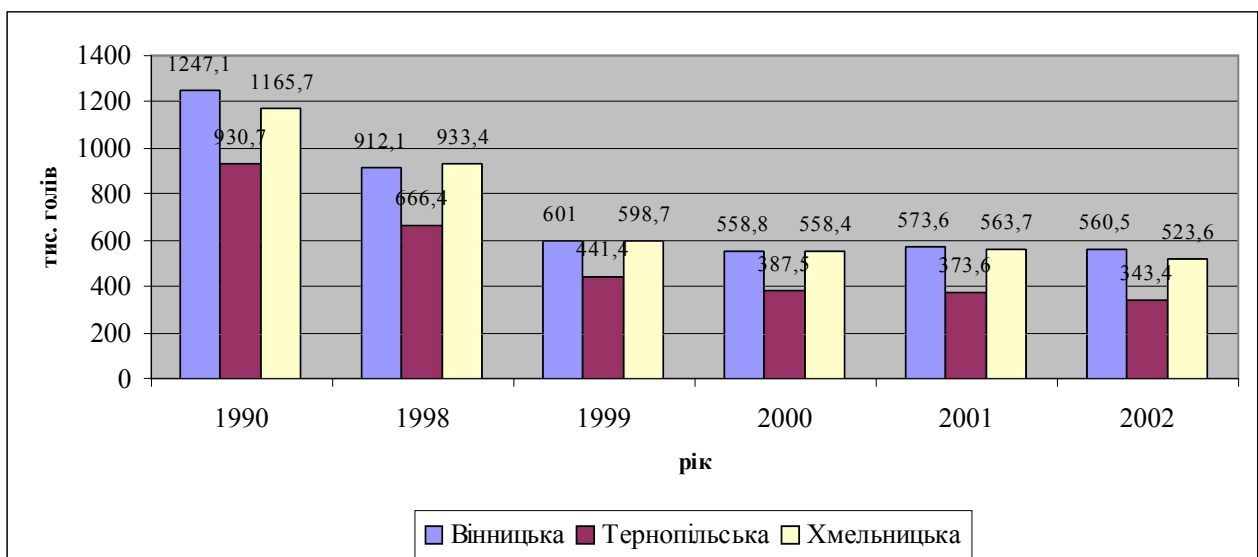

Рис.2.5 Динаміка чисельності поголів'я худоби в Подільському регіоні

Як показують результати аналізу рис. 2.5, в усіх областях регіону також спостерігається зменшення кількості поголів'я худоби. Темпи

зменшення чисельності поголів'я худоби в регіоні в останні роки сповільнилися, проте падіння виробництва має кілька причин. Головними з них є великий рівень складності у короткі терміни відновити поголів'я худоби та низький рівень розвитку тваринництва у фермерських господарствах.

На противагу цьому, загальна кількість поголів'я свиней зросло в усіх категоріях господарств і на кінець 2002 року налічувалось 9,2 млн. гол. На розміщення галузі значною мірою впливає стан і характер кормової бази. Свинарство розвивається переважно в районах інтенсивного землеробства, в районах вирощування картоплі, цукрового буряка, фуражного зерна, а також в районах переробки сільськогосподарської продукції, харчової промисловості, де для відгодівлі свиней використовують відходи відповідного виробництва. Велика концентрації поголів'я свиней спостерігається на Поділлі та має м'ясо-сальний напрям. У приміських АПК переважає м'ясний напрям. Збільшення виробництва свинини можливе за рахунок підвищення продуктивності тварин за умови збалансованого рівня відгодівлі.

В цілому по країні в 2002 р. виробництво м'яса склало 1,65 млн. т, що на 8,6% більше в порівнянні з попереднім роком, молока – 14,1 млн. т (на 5% більше), яєць – 11,3 млрд. штук (на 17% більше ніж у 2001 р.) (див. додаток Е, табл. 2).

В усіх областях Поділля порівняно з попереднім роком спостерігається зростання виробництва м'яса, надоїв молока та яєць (рис.2.6-2.8).

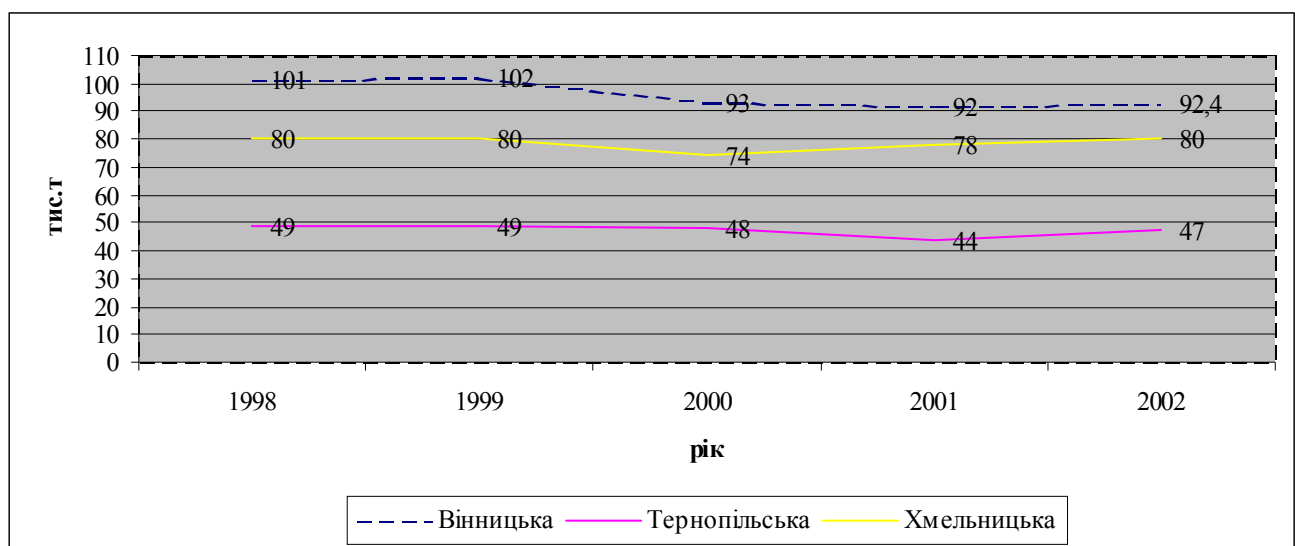

Рис.2.6 Динаміка виробництва м'яса в Подільському регіоні

З рис. 2.6 видно, що в 2002 році виробництво м'яса в областях регіону зросло та становило у Тернопільській області 47 тис. т (+ 6,8 % до 2001 р.), у Вінницькій і Хмельницькій областях 92,4 тис. т. (+ 0,4 %) і 80 тис. т. (+ 2,6 %) відповідно.

В останні роки відбулися зміни в економічних відносинах між сільськогосподарськими виробниками та переробними підприємствами, зниження платоспроможності населення та сільгосппідприємств, низькі закупівельні ціни на молоко та високі ціни на молокопродукти. Все це вплинуло на розвиток молочного скотарства та виробництво молокопродуктів в Україні. Проте в Подільському регіоні зберігаються позитивні тенденції (рис.2.7).

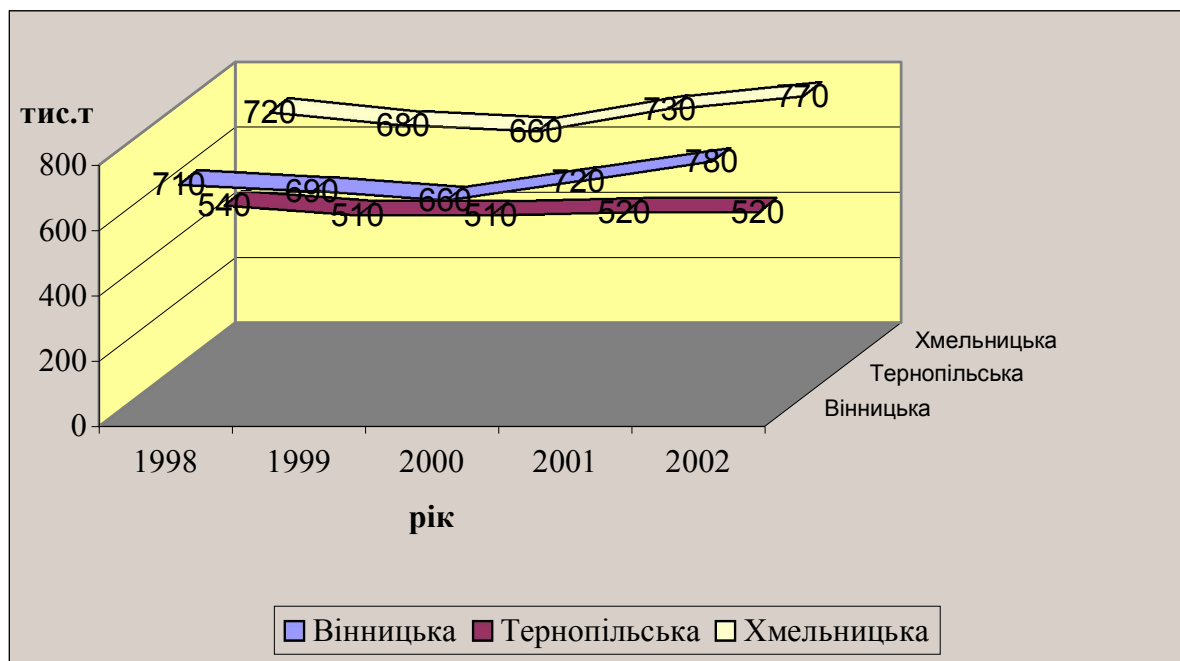

Рис.2.7 Динаміка виробництва молока в Подільському регіоні

У 2002 році виробництво молока в областях регіону зросло і становило у Тернопільській області 520 тис. т (0% до 2001 р.), у Вінницькій і Хмельницькій областях 780 тис. т. (+ 8,3 %) і 770 тис. т. (+ 5,5 %) відповідно.

Хоча чисельність поголів'я корів зменшується, важливе значення має молочна продуктивність. На неї впливає рівень і структура використання кормів, стан відтворення та породна структура стада, його якісний склад тощо.

Серед галузей продуктивного тваринництва одне з провідних місць займає птахівництво. Важливим фактором його розміщення є орієнтація на споживача. Тому найвища концентрація поголів'я птиці характерна для приміських АПК. Висока концентрація спостерігається також на Поділлі, де птахівництво орієнтується на виробництво зерна (концентрованих кормів). На даний час в Україні налічується близько 150 млн. голів птиці, 90% з яких становлять кури. При наявних виробничих потужностях можливий приріст виробництва м'яса птиці за рахунок належного рівня забезпеченості кормами, їх вартості та купівельної спроможності населення

Птахівництво є найдинамічнішою та найбільш скоростиглою галуззю тваринництва, має підвищений оборот капіталу, вимагає менших розмірів початкових витрат і є інвестиційно найпривабливішою. Саме це зумовило стабільність та позитивні тенденції у цій галузі (рис.2.8).

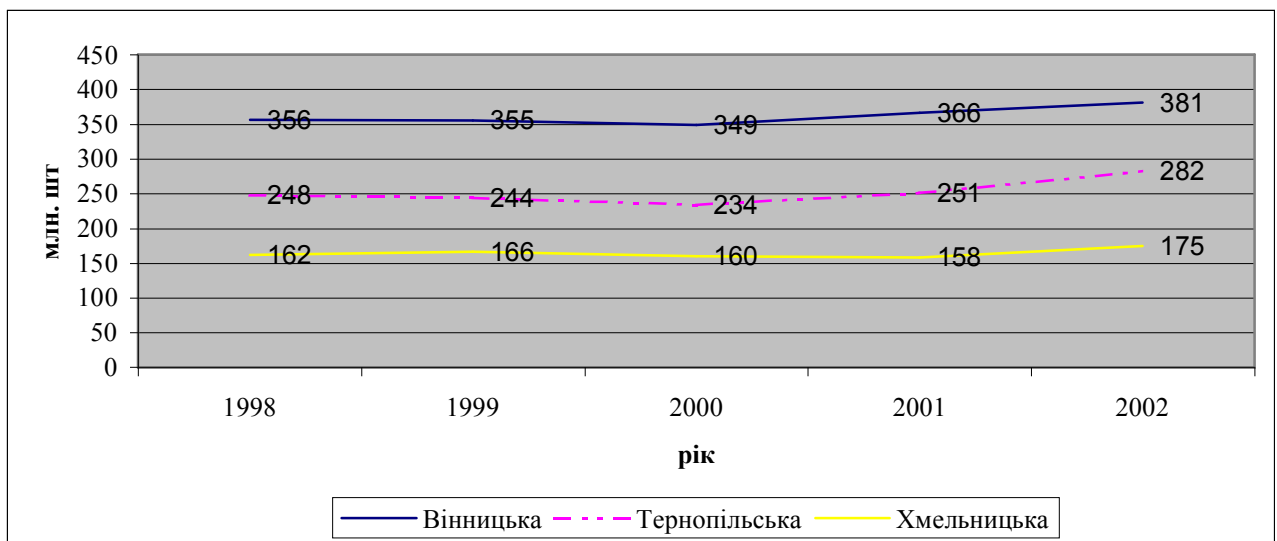

Рис.2.8 Динаміка виробництва яєць в Подільському регіоні

Як видно з рис. 2.8. в 2002 році виробництво яєць в областях регіону зросло і становило Тернопільській області 282 млн. шт. (12,4 % до 2001 р.), у Вінницькій і Хмельницькій областях 381 млн. шт. (+ 4,1 %) і 175 млн. шт. (+ 10,8 %) відповідно.

Птахівництво здатне у найближчі роки поліпшити забезпечення

населення високоякісною продукцією при умові приділення особливої уваги племінній роботі по розведенню нових і покращенню існуючих високопродуктивних порід курей яєчного та м'ясного напрямів. За прогнозами вчених на 2005 рік необхідно мати близько 12 млн. голів племінної птиці, в тому числі: 9 млн. голів курей; 0,3 млн. голів індиків; 1,2 млн. голів гусей та 1.5 млн. голів качок. Також зараз проводяться експерименти по розведенню страусів. Лише шляхом прискореного розвитку птахівництва можна вирішити проблему білкового забезпечення харчування населення.

Отже, проаналізувавши динаміку основних показників можна виділити основні сучасні тенденції виробництва продукції сільського господарства у Подільському регіоні. Насамперед, помітні процеси стабілізації виробництва як продукції рослинництва так і тваринництва. За окремими видами продукції у регіоні спостерігається сповільнення темпів падіння виробництва, а по інших – навіть ріст. Зокрема у 2002 році на Поділлі спостерігався зростання показників валового збору пшениці та картоплі, проте валовий збір цукрового буряка знизився порівняно з попереднім роком.

У тваринництві такі самі тенденції. У 2002 році у регіоні збільшилося поголів'я свиней, зросло виробництво молока, м'яса у забійній вазі та яєць, проте зменшилося поголів'я великої рогатої худоби.

2.3. Ринок сільськогосподарської продукції і продовольства: соціальні пріоритети продовольчої безпеки Поділля

Трансформаційні процеси, що відбуваються протягом 12 років, соціально спрямовані на вирішення проблеми забезпечення населення продовольством за науковими нормами. Структурно-динамічний аналіз фондів споживання продовольства населенням Тернопільської та сусідніх областей

Поділля показує тісний кореляційний зв'язок між змінними чисельності населення та рівня споживання окремих видів продовольчих товарів (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Коефіцієнти кореляції між змінними чисельності населення і рівнем споживання окремих видів продовольчих товарів в 1990-2002 рр*

Показники рівня споживання продовольства на душу населення	Регіони (області) ¹			Україна IV
	I	II	III	
молока	0.715048	0.630085	0.651719	0.625436
м'яса	0.321856	0.76021	0.84022	0.668441
яєць	-0.01889	0.136591	0.608099	0.206658
хлібопродуктів	0.185534	0.180645	0.661077	0.270664

¹Тернопільська, Хмельницька, Вінницька області

*) Джерело: власні розрахунки

Найбільш високою є оцінка зв'язку показників у Тернопільській області (0,715) порівняно до середнього рівня в Україні. Гіпотеза про суттєвість зв'язку депопуляції населення через білкову недостатність раціону харчування є високо вірогідною для даного періоду. Теоретичний аналіз даного явища дає змогу зробити наукове припущення про соціальні пріоритети розвитку галузей тваринництва у регіоні та про значимість білкових продуктів для відтворення народонаселення Поділля.

Розвиток та функціонування ринку сільськогосподарської продукції областей Поділля має всі передумови, так як вони мають сприятливі природнокліматичні ресурси для розвитку сільськогосподарського виробництва. Регіональні особливості проаналізовано на ряді областей (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Рівні споживання продовольчих товарів у середньому за 1995-2002 рр. на 1 особу в рік (кг)*

	М'ясо	Молоко	Яйця	Хлібопродукти	Картопля	Овочі	Фрукти	Риба	Цукор	Олія
Україна	34,2	217,4	169,5	126,7	130,8	98,1	30,3	7,2	34	9,1
Поділля	37,1	269,5	170,3	126,8	172,6	86,1	28,8	5,8	33,5	7,9
Вінницька	40,1	213,7	191,3	133,2	166,8	82,7	40,4	6,4	33,7	9,0
Тернопільська	34,2	310,2	195,3	135,6	179,1	86,4	23,7	5,2	33,1	7,7
Хмельницька	37,1	284,6	124,4	111,6	171,8	89,3	22,4	5,7	33,8	7,1

*) Джерело: Статистичний щорічник України – різні роки видання.

Дані таблиці свідчать про те, що обласний рівень споживання молочних продуктів, яєць і хлібопродуктів дещо кращий, ніж в Вінницькій та Хмельницькій областях. Це говорить про значний потенціал області щодо забезпечення населення продовольством.

На сучасному етапі розвитку суспільства продовольча безпека є основною складовою загальноекономічної безпеки будь-якої країни. При теперішньому стані АПК та сільського господарства, зокрема, вона набула державної ваги і потребує розробки та обґрунтування відповідної національної програми. Підвищення ефективності вітчизняного агропромислового комплексу має стати основою зміцнення продовольчої безпеки країни. Продовольча безпека – це стан соціально-економічної системи країни, при якому кожен громадянин має можливість отримати мінімальний набір продуктів харчування. Поняття продовольчої безпеки нації має кілька аспектів:

- *фізична доступність продовольства*: продукти харчування мають бути в наявності на всій території країни в кожний момент часу і в мінімально необхідному обсязі та асортименті, що відповідають нормам харчування та платоспроможному попиту;
- *економічна доступність продовольства*: кожен громадянин має мати достатній рівень доходу для придбання мінімального набору продуктів харчування шляхом купівлі їх за цінами, що сформувалися на ринку продовольства ;
- *стійкість доступу до продовольства*: соціально-економічна система країни має гарантувати доступність продовольства кожному громадянину у перспективі;
- *безпека харчування*: соціально-економічна система країни має гарантувати мінімальні вимоги до безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини;

- *зміни* в експорті-імпорті продовольства .

Необхідність забезпечення продовольчої безпеки вимагає підтримання відповідного рівня продовольчого самозабезпечення, що передбачає використання державної підтримки вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції та вжиття заходів імпортного контролю з метою захисту власних виробників від іноземної конкуренції. Надійність забезпечення продовольчої безпеки полягає як у достатньому самозабезпеченні продуктами харчування, так і в наявності коштів для їх імпорту в необхідних обсягах. Вона є однією з вирішальних складових загальноекономічної безпеки держави. Завдяки їй досягається сталий соціально-економічний розвиток суспільства, його демографічне відтворення.

Суттєвим поштовхом розвитку аграрного сектора, зокрема, досягнення продовольчої безпеки, став Закон України “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років” від 18 січня 2001 року. Новий курс розвитку сільського господарства дозволить вирішити ряд завдань щодо створення для сільських працівників належних умов та підвищення рівня життя населення, забезпечення його якісними продуктами харчування та ріст частки імпорту продукції сільського господарства.

Сільське господарство слід розглядати як важливий елемент господарської системи, що відіграє особливу роль у розвитку регіонів. Основним його завданням є забезпечення населення продовольчими та непродовольчими товарами сільськогосподарського походження, сировиною для підприємств легкої та харчової промисловостей. Рівень споживання основних продовольчих товарів з розрахунку на душу населення та їх енергетична цінність є інтегральним показником продовольчої безпеки країни.

Сьогодні простежується негативна тенденція зменшення кількості вживання цінних для споживання продуктів тваринного походження (м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, риби і рибопродуктів) та

збільшення вживання хліба, хлібобулочних виробів і картоплі. Необхідно зазначити, що коефіцієнти достатності споживання усіх продуктів харчування, крім картоплі, у 2002 році були меншими ніж у 1990 році. Це підтверджує зменшення обсягів виробництва усіх видів продовольства, а особливо продукції тваринництва та риби. Також спостерігається різке скорочення споживання продуктів харчування після 1990 року. І тільки в останні роки відбувається стабілізація, але на досить низькому рівні порівняно з нормативами (див. додаток Ж, рис.1-2).

Сьогодні в Україні проблема насичення ринку продовольства вирішена, проте рівень споживання найцінніших для здоров'я і життєдіяльності населення України продуктів харчування у 2002 році був значно нижчим від нормативів. Зокрема це споживання м'яса і м'ясопродуктів, молока і молочних продуктів, риби і рибопродуктів, яєць, фруктів та ягід. Такий стан речей можна пояснити низьким рівнем економічної доступності населення до товарів підвищеної цінності, що змушує його задовольняти свої потреби переважно за рахунок хліба та картоплі. Тому коефіцієнти достатності споживання останніх значно перевищують одиницю і засвідчують нераціональність структури харчування населення України, бо задоволення енергетичних потреб здійснюється переважно за рахунок дешевої вуглеводної їжі на шкоду різноманітності та біологічній цінності раціону харчування населення.

Враховуючи сучасні тенденції споживання продуктів тваринництва необхідно зазначимо, що обсяги їхнього споживання скоротяться в 2005 році більше ніж у 3 рази порівняно з 1990 роком. Такі самі висновки випливають із порівняння структури фактичного споживання продуктів харчування з нормативною. Якщо у 1990 році структура споживання продовольства була близькою до нормативної, за винятком меншої питомої ваги овочів, фруктів та ягід, це зменшення перекривалося перевищенням споживання молока, молокопродуктів, риби та рибопродуктів, то у 2001-2002 роках структура

фактичного споживання погіршилась і в порівнянні з 1990 роком, тому, що скоротилася частка продуктів тваринного походження і збільшилася – зернових продуктів і картоплі.

Аналізуючи сучасну структуру споживання продуктів харчування слід зазначити, що ринок залишається осторонь від задоволення потреб населення, зокрема, в картоплі, овочах, фруктах, м'ясі, молоці тощо. Головним джерелом задоволення потреб населення в харчових продуктах, які не потребують промислового оброблення є підсобне господарство, продукція якого найчастіше знаходиться поза ринком.

Рівень продовольчої безпеки України безпосередньо залежить від стану агропромислового комплексу. Нині в АПК зосереджено більше половини виробничих фондів, виробляється близько 50% ВВП, дві третини товарів народного споживання, працює майже 40 % населення.

Важливо визначити соціальні пріоритети продовольчої безпеки регіону, забезпечення її продуктами рослинництва і тваринництва. Вона може бути досягнута за умов сталої пропозиції на регіональному ринку зерна. Рівень пропозиції на регіональному ринку є більш сталим, коли в області є значні запаси зерна.

Вважається, що для повного задоволення потреб у зерні необхідно виробляти біля 1000 кг на одну особу. У 2002 році в Україні виробництво зерна на душу населення становило 805 кг, у Вінницькій області – 1318 кг, Тернопільській – 798 кг, Хмельницькій – 988 кг. Існують регіональні відмінності у задоволенні попиту на зерно.

Упродовж останніх років відбувається зниження рівня продовольчої безпеки внаслідок низької віддачі природно-ресурсного потенціалу, що використовується у сільському господарстві. Це можна пояснити, насамперед, відсутністю ефективного власника, безгосподарним ставленням до землі, недосконаліми технологіями виробництва, недотриманням науково-

обґрунтованих норм ведення землеробства, хибною практикою максимального залучення земель до обробітку, недостатнім внесенням мінеральних добрив, необґрунтованою ціновою політикою, відсутністю достатньої кількості сільськогосподарської техніки та її низькою якістю, невиконанням природоохоронних заходів.

Важливою загрозою продовольчій безпеці нації може стати низька еластичність внутрішнього сільськогосподарського виробництва: в момент гострого продовольчого дефіциту власний виробник не зможе виробити необхідну кількість продукції. Зниження інтенсивності вітчизняного аграрного виробництва зробило його дуже залежним від природних чинників. Крім цього багаторічне ігнорування екологічних вимог привело до виснаження агро-природного потенціалу й загострення проблеми сталого власного сільськогосподарського виробництва в перспективі. У теперішніх умовах, для стійкого постачання населення продуктами харчування по всій території країни, дуже важлива міжрегіональна торгівля, ефективний арбітраж, стабільна робота виробничої інфраструктури. З початком реформ аграрного сектора спеціалізація регіонів дещо звузилася. При формуванні нових виробничих та ринкових структур слід враховувати регіональні особливості природнокліматичних умов кожної зони, пристосованість до нових ринкових систем господарювання. Необхідно забезпечити структурну та якісну трансформацію регіональної мережі фермерських, кооперативних та інших формувань, переробних підприємств, мережі сучасних обслуговуючих структур, магазинів, сприяти формуванню цивілізованих регіональних ринків.

На ступінь продовольчої безпеки впливають не тільки внутрієкономічні чинники, такі як стан вітчизняного сільського господарства, споживання основних продуктів харчування на душу населення, калорійність харчових продуктів тощо, а й зовнішні – торгівля з іншими країнами. У товарній структурі імпорту сільськогосподарська продукція має складати мінімальну частку, а в експорті – максимальну. При значних обсягах агропромислового імпорту, країна стає залежною від зарубіжної продукції. Але є країни, які

суттєву частку продуктів харчування закупають і при цьому не стикаються з проблемою продовольчої безпеки. Згідно теорії міжнародної торгівлі ні одна з країн не може бути повністю самозабезпечена продуктами харчування. У відповідності із законом порівняльної переваги країні вигідніше зосередити зусилля на виробництві тих товарів, у виробництві яких вона досягла відносно високої ефективності, і експортувати їх в обмін на товари, щодо яких її відносна перевага мінімальна. Для держави, яка імпортує продукти харчування, стійкість продовольчої безпеки досягається не тільки достатнім їх самозабезпеченням, а й наявністю засобів для їх імпорту в необхідній кількості. Тому головною проблемою, що може постати перед Україною, є неможливість оплачувати імпорт необхідних продуктів. А основним джерелом для оплати агропродовольчого імпорту мають бути кошти, одержані від експорту.

Нині Україна залежить від імпорту навіть по тих продовольчих товарах, що може виробляти сама. Слід пригадати, що до 1991 року Україна забезпечувала свої потреби у продовольстві за рахунок власного виробництва і була великим експортером. Динаміку обсягів валової продукції сільського господарства впродовж десяти років відображає рисунок 2.9. Лише з 2000 року спостерігаються позитивні тенденції. Аналізуючи показники сільськогосподарських підприємств та господарств населення видно протилежну картину. Обсяги валової продукції у сільськогосподарських підприємствах знизилися майже у 4 рази і зараз продовжують знижуватися, а у господарствах населення спостерігається їх ріст.

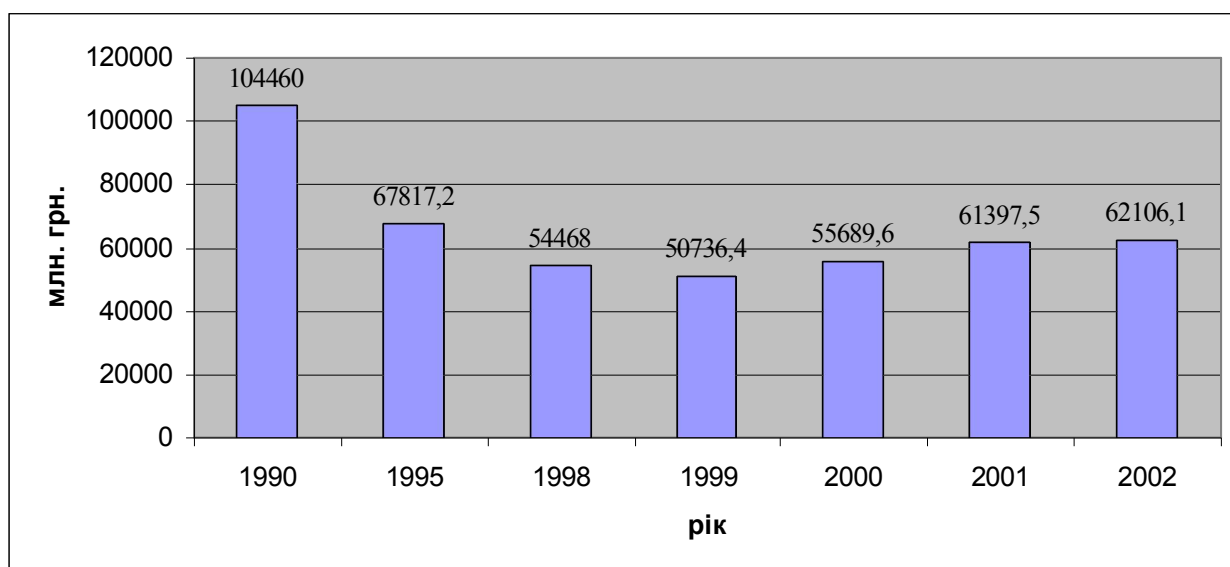

Рис.2.9. Динаміка валової продукції сільського господарства

У 2002 р. виробництво валової сільгосппродукції (в порівняльних цінах) зросло в порівнянні з 1999 г. на 22,4 %, в тому числі в сільськогосподарських підприємствах всіх форм власності воно скоротилося на 7,2 %, а в особистих підсобних господарствах населення - зросло на 24,5 %. Позитивна тенденція росту загального обсягу сільськогосподарського виробництва зумовлена, перш за все, значно вищим у порівнянні з минулим роком обсягом виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах населення.

Загальні тенденції росту обсягів валової продукції сільського господарства спостерігаються також у Тернопільській області (табл.2.11).

Таблиця 2.11

Валова продукція сільського господарства Тернопільської області*

	1990	2000	2001	2002
Всі категорії господарств	3488	1922,7	1781,9	1890,9
Сільськогосподарські підприємства	2277,9	504,2	474,3	460,8
Особисті підсобні господарства населення	1210,1	1418,5	1307,6	1430,1
Вироблено продукції на душу населення, кг	2973	1666	1551	1662
Питома вага продукції особистих підсобних господарств населення в загальному обсязі продукції сільського господарства (%)	35	74	73	76

*) Джерело: Держкомстат України

Аналіз таблиць показує, що у 2002 році в області виробництво валової продукції (у порівняльних цінах) зросло порівняно з 2001 роком на 6 %, в тому числі в сільськогосподарських підприємствах всіх форм власності воно скоротилося на 2,9 %, а в особистих підсобних господарствах населення – зросло на 8,6 % (див. додаток 3). Зросло виробництво продукції на душу населення, частково за рахунок зменшення кількості населення.

Позитивні тенденції зростання питомої ваги продукції особистих підсобних господарств населення у загальному обсязі продукції сільського господарства видно з рис.2.10. Порівняно з 1990 роком ця частка збільшилася майже в 2 рази (з 35 % в 1990 році до 76 % в 2002 році).

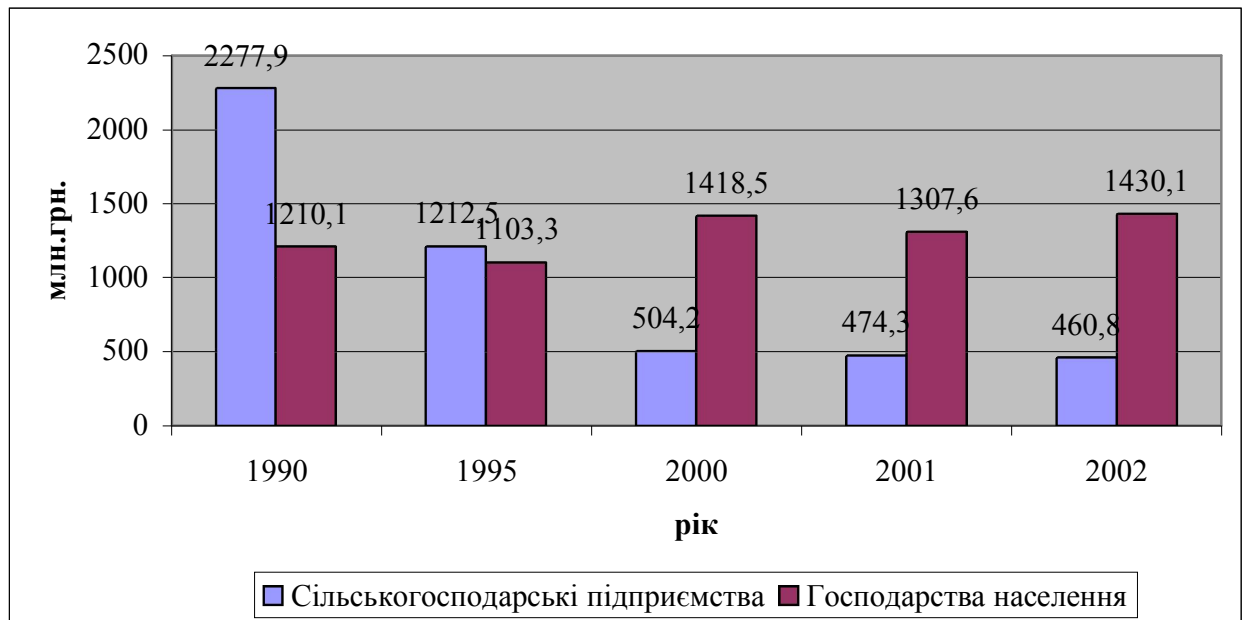

Рис. 2.10. Динаміка виробництва продукції за категоріями господарств в Тернопільській області

В останні роки такі зрушення відбуваються за рахунок збільшення кількості особистих підсобних господарств області внаслідок реформування аграрного сектора. Ці трансформації в сільському господарстві сприяють збільшенню обсягів валової продукції в області та в Україні в цілому, що відобразилося на продовольчій безпеці держави.

Так, питома вага вітчизняних продовольчих товарів на внутрішньому ринку в 2002 році становила 93,4 %, почала знижуватися збитковість сільськогосподарського виробництва, зростає рівень самозабезпечення.

Отже, основними завданнями аграрної політики, для вирішення питання продовольчої безпеки, мають стати подолання дефіцитності високоякісних і дешевих продуктів харчування на внутрішньому продовольчому ринку, збільшення експорту та обмеження імпорту продовольства. Важливим кроком також має стати формування конкурентних і ефективних ринків землі, праці та агропромислової продукції, створення правової інфраструктури для їх функціонування; розробка механізмів забезпечення продовольчої допомоги регіонам країни, що опинилися в екстремальних ситуаціях; підвищення ефективності виробничих ресурсів шляхом забезпечення ринкового механізму їх розподілу; підвищення технологічного рівня аграрного виробництва і підтримка впровадження ресурсозберігаючих і екологічно чистих технологій шляхом підтримки відповідних досліджень і впровадження системи консультування в сільському господарстві; використання нових форм маркетингу та перехід до нових методів управління.

Висновки до другого розділу

1. Провідну роль у розв'язанні проблем аграрного сектора має належати усім формам господарювання на землі – колективним сільськогосподарським підприємствам, орендним, фермерським, сімейним господарствам тощо. Проте сьогодні свою здатність ефективно працювати довели підприємства і фермерські господарства, що мали економічну стабільність впродовж останніх років, а також менш міцні з них – особисті підсобні господарства, що опираються на різноманітні зв'язки зі своїми сільськогосподарськими підприємствами, у котрих вони працюють чи мають земельні та майнові частки.

2. На сьогодні сільське населення регіону знаходиться у важких умовах. Не в усіх населених пунктах вирішене питання газифікації, будівництва доріг, житла, шкіл, лікарень тощо. Селяни одержують мізерну зарплату, погіршуються соціальні умови проживання. Відбувається відтік економічно активного населення з сільської місцевості. Без державної підтримки, без умілого сполучення і використання бюджетних й інших засобів цю проблему не вирішити, тому доцільно спрямувати державну політику на першочергове вирішення соціальних проблем.

3. На сучасному етапі розвитку аграрного сектора екологічні чинники відіграють також одну з ключових ролей у формуванні спеціалізації сільського господарства регіону. Об'єктом уваги має стан головний засіб праці – земля, її якісні показники, розораність і екологічний стан.

4. З метою забезпечення збалансованого розвитку агропромислового комплексу та розв'язання продовольчої проблеми найближчими роками має поступово і стабільно збільшуватися виробництво високоякісного зерна для повного задоволення внутрішніх та експортних потреб держави. Хоча продовольчим зерном Україна забезпечує свої потреби, проте не вистачає якісного зерна, сильної і твердої пшениці, круп'яних культур.

5. Економічна криза бурякоцукрового комплексу поглиблена в результаті структурного реформування земельних відносин і дезінтеграцію. Приватизація цукрових заводів не виправдала сподівань. Ринок цукру відійшов у тінь, переважає неринковий розподіл доходів.

6. За умов стабільності ринку тваринницької продукції, у регіоні може зберегтися тенденція стабілізації та збільшення поголів'я всіх видів сільськогосподарських тварин. Виходячи з цього, можна очікувати значного збільшення потреб регіону в зерні на корми худобі та птиці.

7. Поступове відтворення у господарствах суспільного сектору високопродуктивного поголів'я худоби, свиней і птиці в напрямку розвитку м'ясних скоростиглих галузей на промисловій основі можливе лише за рахунок підвищення продуктивності худоби і птиці та якості продукції, а також реструктуризації кормовиробництва та створення ринку кормів.

8. Продовольча безпека в системі національної безпеки займає особливе місце. Сутність її зводиться до забезпечення продовольчої незалежності держави від імпорту товарів, сезонності виробництва, неритмічності логістичного потоку тощо. Особливе місце при цьому займають оптимальні запаси сировини і готової продукції. Продовольча безпека безпосередньо пов'язана зі станом здоров'я і тривалістю життя кожної людини. Досвід економічно розвинутих країн свідчить, що до того часу, поки хоч одна людина страждає від недоїдання, актуальність питання продовольчої безпеки не зникає. Гострота цієї проблеми в Україні полягає в тому, що наслідки тривалого незбалансованого харчування можуть бути відчутні не лише на здоров'ї і тривалості життя нинішнього покоління, а й наших наступників.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПЦІЯ ТА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

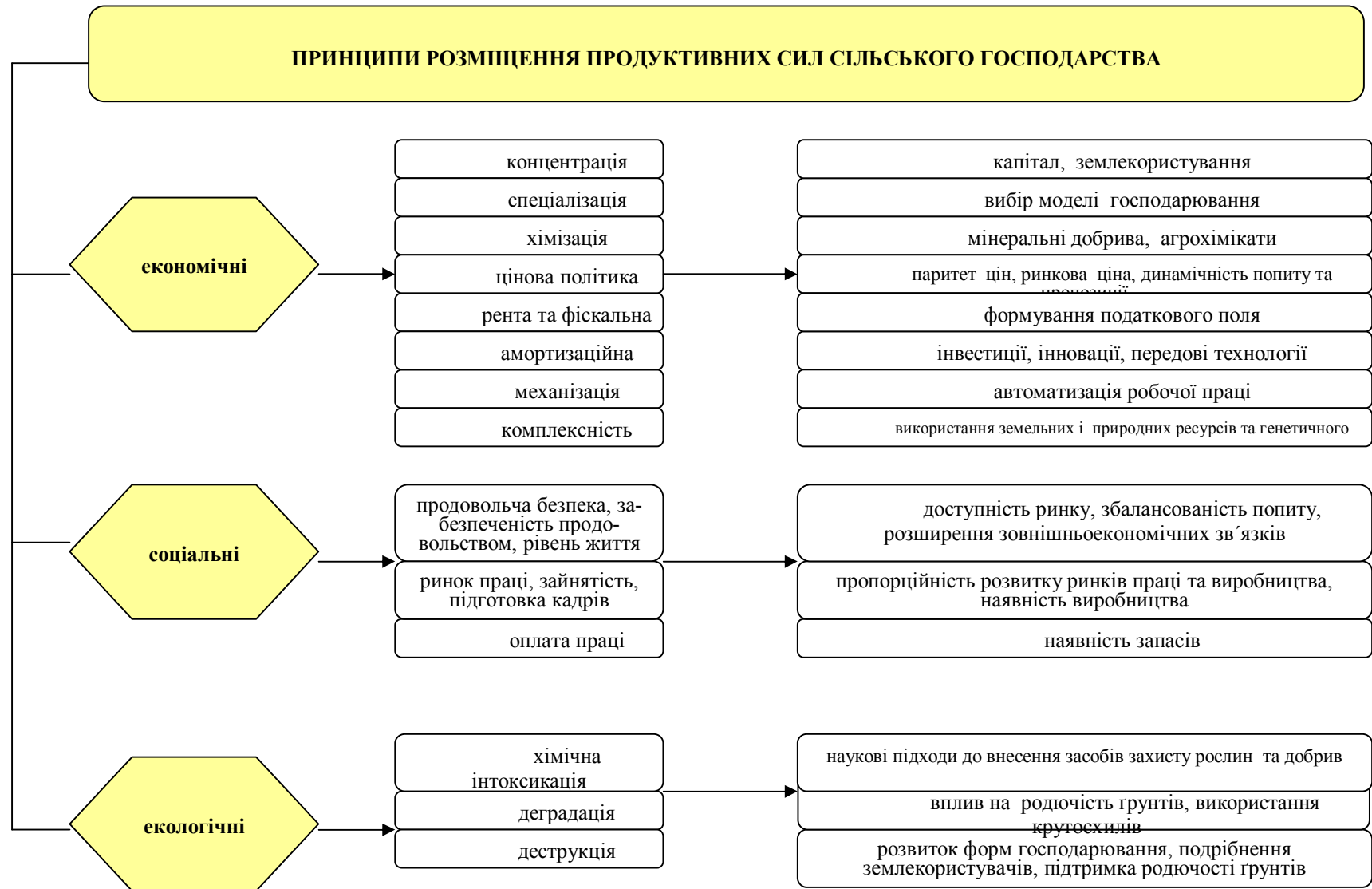
3.1. Концепція розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва

Розвиток сільськогосподарського виробництва є законодавчо визнаною пріоритетною сферою народногосподарського комплексу України. Розвиток галузі сільського господарства в АПК на вищому рівні спрямовується на забезпечення продовольчої безпеки держави та зростання її експортного потенціалу. Аграрна політика в регіонах спрямовується на створення умов для стійкого розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва, збільшення обсягів виробництва і реалізації конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції на оптовому та роздрібних продовольчих ринках.

Концепція розвитку галузі та досягнення мети територіальної організації виробництва має наступні стратегічні напрямки і здійснюватиметься шляхом:

- розвитку багатоукладної аграрної економіки, забезпечення вільного розвитку підприємництва та малого і середнього бізнесу, організаційно-правових форм господарювання з максимальним використанням можливостей, інтеграції, кооперації та орендних відносин, удосконалення відносин власності на землю та засоби виробництва;
- раціонального використання земель, їх охорони, вживання заходів для екологічної безпеки, оптимізації структури угідь, відновлення використання зрошувальних і осушувальних систем, нарощування обсягів захисного лісорозведення.

Концепцію і стратегію розвитку галузі представлено у схемі (рис.3.1)

Мал. 3.1. Принципи оптимального розміщення продуктивних сил сільського господарства

Принципи розміщення продуктивних сил побудовано за ознаками трьох критеріїв ефективності: економічних, соціальних та екологічних. Ключовими для економіки сільського господарства регіону є концентрація капіталу на відміну від концентрації землекористування, спеціалізація територій і господарств тощо з виходом на оцінки фіскальної, амортизаційної та цінової політики. Соціальні пріоритети розвитку західного регіону розглядаються з урахуванням критерію продовольчої безпеки і продовольчого забезпечення населення. Доступність ринку, збалансованість ринкового попиту та пропозиції продовольства на перспективу прогнозується з урахуванням комплексності проблеми експортно-орієнтованого розвитку. Екологічна складова багатокритеріального підходу пов'язується з пріоритетами попередження хімічної інтоксикації мінеральними добривами та гербіцидами, дотримання правил використання ландшафтів у господарствах різних форм господарювання.

Принциповим є напрямок формування наукових основ розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва від критерію оптимальності через принципи функціонального розподілу території до закономірностей і законів, зокрема, агротехнічної, біологічної та інших природничих наук з урахуванням ризиків антропогенного тиску на природне середовище (рис. 3.2).

Науковими мають бути такі підходи до розміщення продуктивних сил, які відповідають на питання:

- освоєння новітніх ресурсозберігаючих технологій виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції та охорони довкілля;
- розвитку інтеграційних процесів у виробництві сільськогосподарської продукції та її промисловій переробці з метою вироблення високоякісних конкурентоспроможних продуктів харчування, здешевлення витрат з переробки і реалізації продукції споживачам;
- здійснення державної науково-технічної політики, поліпшення наукового, інформаційного та кадрового забезпечення агропромислового виробництва, розвитку селекції і насінництва сільськогосподарських культур та селекційно-плеємної справи у тваринництві та риборицтві.

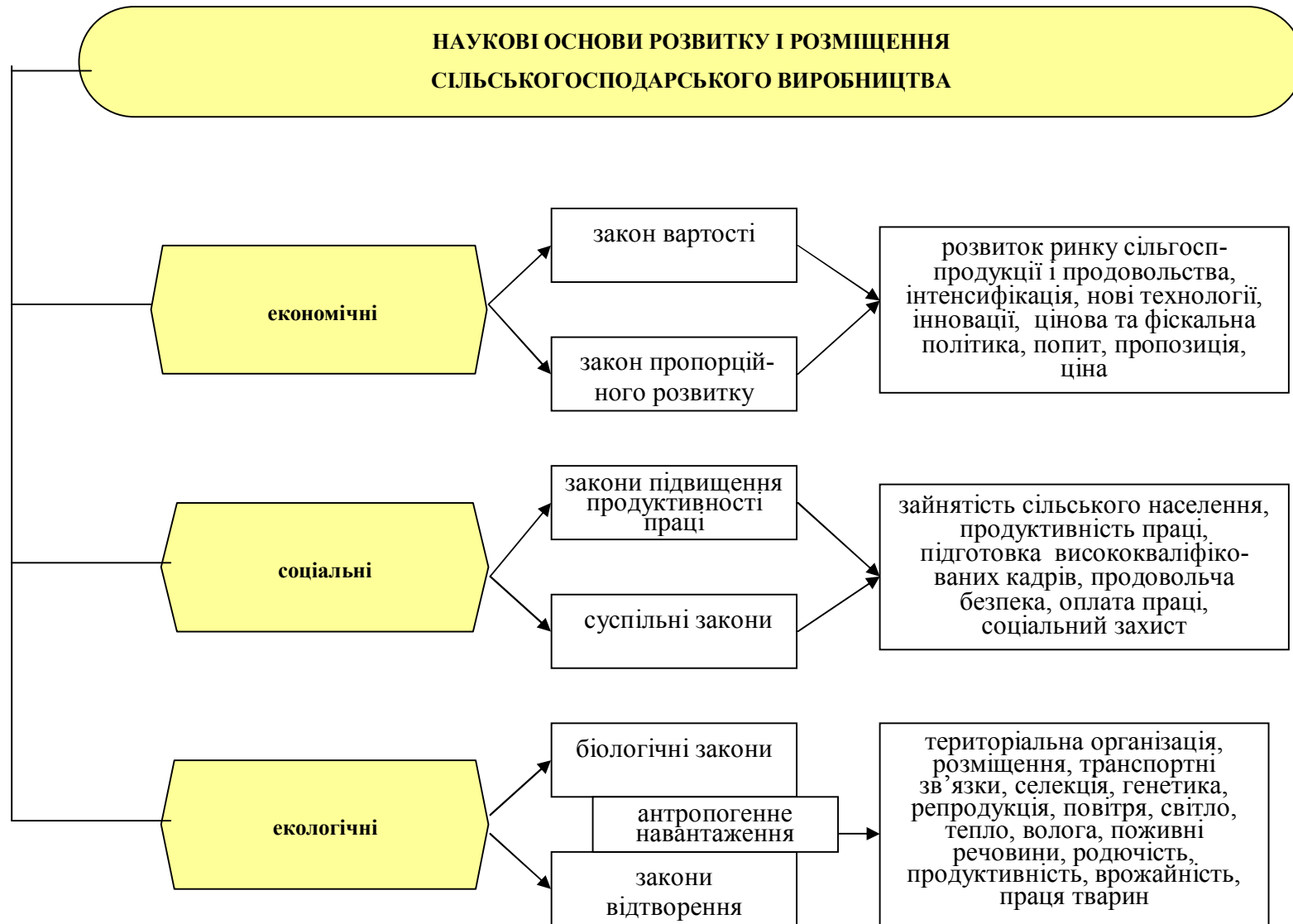

Рис. 3.2. Наукові основи розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва

Структурна реорганізація сільського господарства Тернопільської області розглядається з урахуванням майбутнього бачення ролі Поділля в агропромисловому комплексі України. Регіон, як і раніше, має стратегічне значення у сільському господарстві як “цукровий Донбас”. Не менше значення має отримати зернове господарство, виробництво тваринницької продукції.

Регіональна економіка Поділля є сферою діяльності економічно активного населення регіону, яке керується капіталістичною мотивацією підприємництва, прагне розширювати виробництво для отримання прибутку. Регіональна економічна стратегія і політика спрямована на формування місцевого та державного бюджетів на “податковому полі” підприємництва економічно активного населення. Регіональна соціально-економічна стратегія і політика керується мотивами регіональної продовольчої безпеки, зокрема доступності ринку продовольства всім верствам місцевого населення. Регіональна аграрна політика – це також комплекс мотивів протидії процесам детеріорації всіх видів, забезпечення привабливості сільського середовища для проживання і розвитку виробництва. За цими ознаками зроблено важливий науковий висновок про те, що регіональна економіка має суттєві відмінності від галузевої економіки сільського господарства, що віддає перевагу механізмам приватизації та підприємництва з метою збільшення і привласнення прибутку.

Соціально-економічну стратегію розвитку АПК регіону слід розпочати з прогнозу характеристики ринку за балансовими підходами з урахування експортно-орієнтованого розвитку. Стратегія розвитку включає розрахунок потреби сільськогосподарської продукції і продовольства на рівні сільського середовища з урахуванням селянського споживання продукції, яка виробляється у підсобних господарствах (табл. 3.1)

Розрахунок потреби сільськогосподарської продукції і
продовольства на рівні сільського середовища

Показники	№ рядка	Норма споживання, кг на особу в рік	Обсяг фонду споживання, тис. т		
			Терно- пільська	Хмель- ницька	Вінницька
Прогноз чисельності селян до 2015 р.	1		630	670	920
Борошно і крупи	2	112,8	71	76	104
Картопля	3	128	81	86	118
Овочі	4	157	99	105	144
Цукор	5	38	24	25	35
Олія	6	18	11	12	17
Молоко	7	39,5	249	265	363
Свинина	8	35	22	23	32
М'ясо птахів	9	14	9	9	13
Яловичина тощо	10	36	23	24	33
Яйця, млн.шт	11	290 штук	183	194	267
Риба	12	20	13	13	18

Регіональні потреби продовольства за науковими нормами споживання визначено з урахуванням прогнозу чисельності населення. Вінницька область є найбільшою для умов Поділля з чисельністю населення 920 тис осіб, що в 1,5 рази більше, ніж в Тернопільській (630 тис. осіб) та Хмельницькій (670 тис. осіб) відповідно.

Не важко переконатися, що загальний обсяг фонду споживання є добутком від множення чисельності населення на норму споживання. Тут не йдеться про обсяги ринку, які розраховано з урахуванням самозабезпечення селянського господарства багатьма видами продовольчих товарів. Виключення становить лише борошно, крупи та цукор. Навіть олію селяни можуть виробляти з власної сировини. Картоплю, молоко, м'ясо й інші продукти у селянському господарстві, вірогідно, будуть виробляти у кількостях, що задовольняють родинні потреби. Все інше споживання продовольства буде залежати від попиту міського населення.

Ринковий попит нами поділено на складові, котрі визначено за ознаками

розселення. Передбачається, що ринковий попит на рівні сільських населених пунктів, яких у Тернопільській області нараховуватиметься більше 1 тис., буде мінімальним. На рівні селищ міського типу формуватиметься несуттєвий попит на продовольство з урахуванням підсобного господарства місцевого населення (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Прогноз ринкового попиту населення селищ міського типу у 2015 р.

Показники	№ рядка	Норма споживання, кг на особу в рік	Обсяг фонду споживання, тис.т		
			Тернопільська	Хмельницька	Вінницька
Прогноз чисельності селян до 2015 р.	1		275	240	327
Борошно і крупи	2	112,8	31	27	37
Картопля	3	128	35	31	42
Овочі	4	157	43	38	51
Цукор	5	38	10	9	12
Олія	6	18	5	4	6
Молоко	7	39,5	109	95	129
Свинина	8	35	10	8	11
М'ясо птахів	9	14	4	3	5
Яловичина тощо	10	36	10	9	12
Яйця, млн.шт	11	290 штук	80	70	95
Риба	12	20	6	5	7

У Тернопільській області 17 селищ міського типу та районних центрів, а тому попит місцевого ринку стратегічного значення для розвитку агропромислового комплексу не матиме (див. додаток К, табл. 1). Наявність присадибних ділянок землі та особистих підсобних господарств населення буде таким, що розраховувати на масштабні інвестиції у ринкову інфраструктуру на цьому рівні не доводиться. Переважно це будуть селянські ринки та торговельні організації споживчої кооперації.

Третій ієрархічний рівень розвитку ринку продовольства – це попит міського населення. Практично, це міста: Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Камянець-Подільський, Бердичів, Могильов-Подільський, Шепетівка, Немирів, тощо, – попит на продовольство визначатиметься чисельністю їх населення, числом рекреантів і гостей з урахуванням традицій і господарської практики (табл. 3.3).

Обсяги фонду споживання

Показники	№ рядка	Норма споживання, кг на особу в рік	Обсяг фонду споживання, тис.т		
			Тернопільська	Хмельницька	Вінницька
Прогноз чисельності селян до 2015 р.	1		234	532	549
Борошно і крупи	2	112,8	26	60	62
Картопля	3	128	30	68	70
Овочі	4	157	37	84	86
Цукор	5	38	9	20	21
Олія	6	18	4	10	10
Молоко	7	39,5	92	210	217
Свинина	8	35	8	19	19
М'ясо птахів	9	14	3	7	8
Яловичина тощо	10	36	8	19	20
Яйця, млн.шт	11	290 штук	68	154	159
Риба	12	20	5	11	11

Аналіз таблиці показує, що Поділля в цілому не має суттєвої ринкової мотивації сільськогосподарського виробництва, а Тернопільська область має удвічі менше чисельність міського населення, що скорочує регіональний попит на продукцію сільського господарства. З цього можна зробити важливий науковий висновок про те, що регіони Поділля є і будуть у середньостроковій перспективі сільськогосподарським регіоном, орієнтованим виключно на зовнішній ринок. Тому стратегія аграрної політики області – це стратегія пошуку ринків збуту для продуктів сільського господарства за межами своєї території.

Вивчаючи регіональну економіку загалом потрібно зазначити, що можливими є два шляхи розвитку: 1) замкнута система виробництва; 2) експортно-орієнтований розвиток.

Для замкнутої моделі необхідно буде вилучити з обробітку певну кількість сільськогосподарських угідь, що одночасно зумовить скорочення числа працюючих. Науковим висновком є необхідність оцінки процесу

деструкції сільського господарства, яку пропонується здійснити за розробленою автором методикою, сутність якої полягає у наступному. На першому етапі передбачається прогноз прямих потреб на сільськогосподарські ресурси. Так, наприклад, коефіцієнт переводу у моделях “хлібопродукти – зерно” (1,25) і змінна урожайності визначають площу посіву зернових, що з урахуванням агротехнічних вимог чергування культур у сівозміні показує потребу у ріллі. Посіви картоплі та овочів з урахуванням коефіцієнтів корисної частки дає змогу перейти від обсягів продовольства до обсягів виробництва продукції сільського господарства.

Потреба цукру за замкнутою схемою розвитку Поділля трансформується в обсяги виробництва сировини та посіви цукристих за змінною нормою витрат сировини (8,3 т на 1 т білого цукру) в Україні. Для розрахунку посівних площ олійних культур обсяги ринкового попиту на олію перемножують на коефіцієнт виходу олії з соняшника (0,48) або рапсу (0,25). Прямі потреби сільськогосподарських ресурсів у тваринництві пропонується розраховувати за основними галузями: молочного скотарства, вирощування великої та малої рогатої худоби, свинарства і птахівництва. Ці потреби є дотичними до чисельності поголів'я та змінних продуктивності худоби і птахів. Прямі розрахунки потреб за методикою підсумовуються.

На наступному етапі пропонується розрахувати побічну потребу сільськогосподарських ресурсів, зокрема для відтворення продуктивних сил галузей рослинництва і тваринництва. Найбільшою є проблема насінництва та виробництва кормових ресурсів для тваринництва. Для великої рогатої худоби необхідно заготовляти 5,6 т кормів з розрахунку на одну голову на рік, зокрема 1,7 т зерна та 2 т сіна, що відповідає продуктивності корів до 5 т молока на рік. Чисельність свиней, жива маса та потреба зернофуражних ресурсів співвідноситься як 10:1:8 відповідно. Ключовою проблемою методики розрахунку є наявність змінних параметрів виробництва, але перевагою – сукупні оцінки регіонального попиту, який складається з прямих і непрямих (суміжних) потреб сільськогосподарських ресурсів.

Наступним етапом прогнозування розміщення виробництва у сільському господарстві є комплексна оцінка потреб ріллі (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Комплексна оцінка прогнозу

Показники	№ рядка	Інтенсивність, норма висіву	Обсяг фонду споживання, тис.т		
			Тернопільська	Хмельницька	Вінницька
Посіви всього, тис га	1	1	150	342	353
Кукурудза, тис.га	2	1	28	64	66
Зернові на силос і з/к, тис.га	3	1	88	201	207
Насіння зернових, тис.т	4	0,2	23	53	55
Насінництво зернових, тис га	5	2	12	26	27

Заключним етапом прогнозу за розрахунково-конструктивним методом є комплексна оцінка ринку праці, засобів виробництва, технологій. Ці оцінки порівнюють із наявними та прогнозованими сільськогосподарськими ресурсами.

Процес реформування у сільському господарстві Поділля, як і в інших регіонах України, пішов за іншим сценарієм. Цей підхід пов'язаний із стратегією конструювання виробничих відносин власності з метою лібералізації та підвищення почуття відповідальності за якість і рівень господарювання на селі, але без урахування параметрів попиту та можливостей експорту продовольства. Такий економічний механізм означимо як ліберальний, а наслідки його застосування проаналізовано у попередньому розділі. Реформування агропромислового комплексу за цим підходом поділяють на три основні етапи: 1) роздержавлення і передачу земель сільськогосподарського призначення в колективну власність сільгоспідприємств; 2) паювання земель, що знаходяться в колективній власності, з видачею сертифікатів на право володіння земельним паєм; 3) створення нових сільськогосподарських формувань, котрі базуються на приватній власності на земельні і майнові паї, можливості вільно продавати продукцію з урахуванням надлишків товарних мас (рис.3.3).

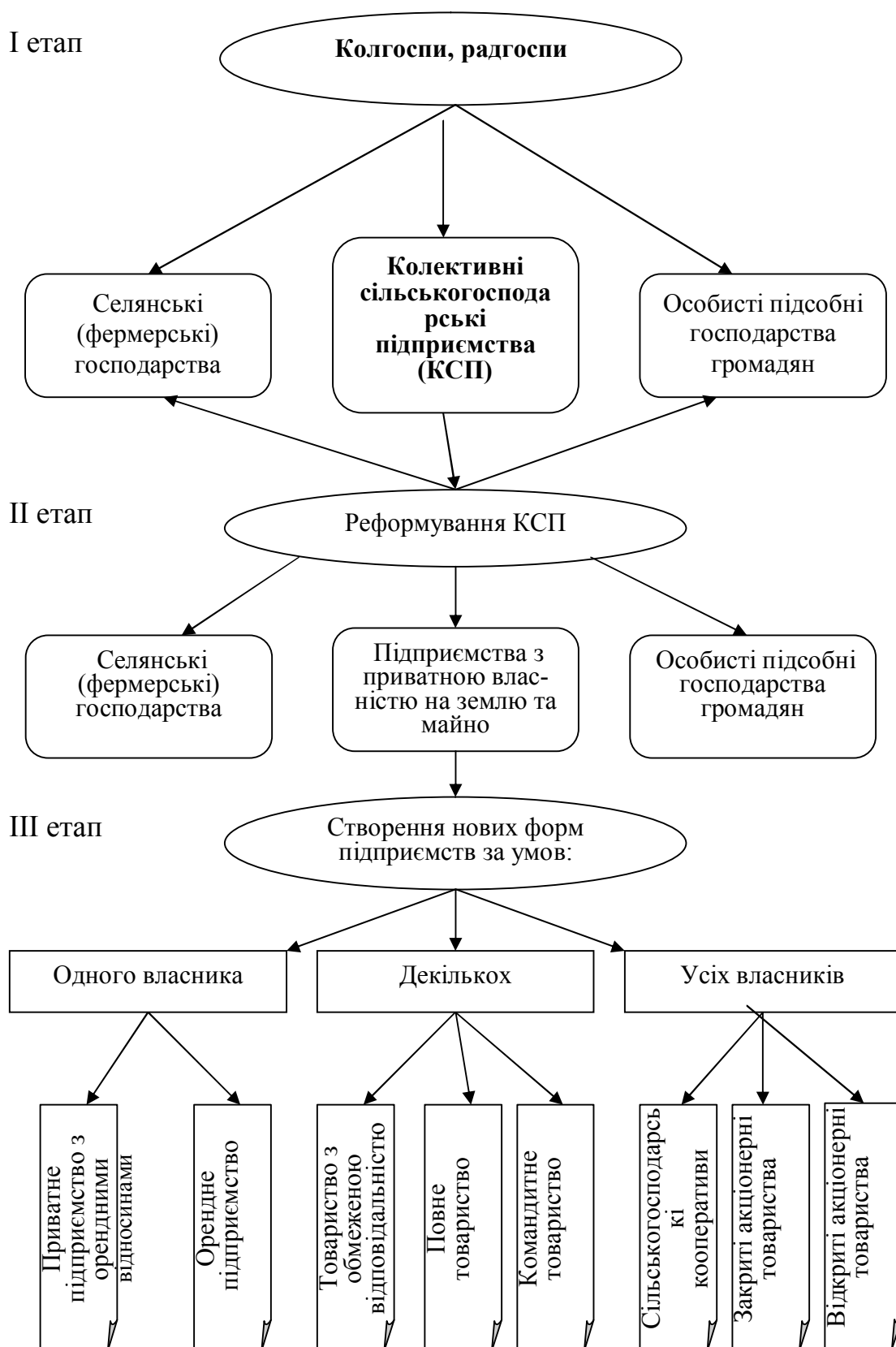

Рис.3.3 Реформування сільськогосподарських підприємств

На першому, найскладнішому етапі, у колгоспах і радгоспах трансформація аграрного сектора здійснювалася на основі широкого

використання підряду, оренди акціонерних, кооперативних і сімейно-індивідуальних форм, паювання майна КСП, а згодом землі, а також результатів їх виробничої діяльності. Основним завданням цього етапу було відродження почуття господаря у сільськогосподарських працівників шляхом реформування відносин власності. Зміст їх полягає у тому, що земельні угіддя й основні виробничі фонди поділяються між членами трудового колективу, враховуючи трудовий внесок кожного у формі паїв, на які нараховується частина одержаного прибутку. Це підвищує зацікавленість селян у кінцевому результаті своєї праці. Внаслідок цього колгоспи та радгоспи реорганізовані в колективні сільськогосподарські підприємства, які існують поряд з іншими формами організації сільськогосподарського виробництва, що видно зі схеми.

У Законі України "Про власність" підкреслюється, що всі форми власності є рівноправними, а держава створює однакові умови для їх розвитку та захисту. Матеріальна та моральна підтримка потрібна всім суб'єктам господарювання в аграрному секторі економіки: державним, колективним і селянським (фермерським) підприємствам.

Спробуємо виділити позитивні та негативні моменти цього етапу. Необхідно зазначити, що колективні сільськогосподарські підприємства відіграли важливу роль у реорганізації сільського господарства. Це був етап переходу від колективної до приватної форм власності, до створення докорінно нових форм організації сільськогосподарського виробництва, прискорило формування селянських (фермерських) господарств. Але поряд з прогресивними ідеями виникали і деякі негативні моменти. КСП не спромоглися адаптуватися до ринкових умов, мала місце колективна безвідповідальність, не змінювалася організаційна структура та економічний механізм господарювання, знижувалась трудова та технологічна дисципліна, спостерігався спад виробництва та росла збитковість. Як результат усього цього, постала гостра необхідність проведення реструктуризації КСП у нові формування, які б успішно працювали в ринкових умовах.

З прийняттям 3 грудня 1999 № 1529 році Указу Президента України

“Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” розпочався *другий етап* у його реформуванні. На цьому етапі КСП трансформуються у нові формування ринкового типу. Основними умовами їх функціонування стала приватна власність на землю та майно. Колгоспно-радгоспні землі були передані державою у колективну власність їх членів із видачею сертифікатів на право володіння земельною ділянкою (паєм) із зазначенням розміру в умовних гектарах і вартісному виразі. Цей Указ передбачає створення кількох різновидів приватних формувань: приватних підприємств, приватно-орендних підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Велика кількість різних формувань вже виправдала себе при створенні акціонерних товариств у промисловості. Різноманітність приватних формувань у сільському господарстві краще відповідає регіональним і галузевим особливостям, стає передумовою творчого підходу до створення таких формувань, дає можливість кожному члену нинішнього колгоспу вибрати прийнятну для себе господарську структуру. Треба тільки заздалегідь визначити ті риси приватних формувань, за котрими проводитиметься відповідне розмежування. Згодом альтернативні приватні формування зможуть конкурувати між собою, і здійснюватиметься "природний відбір" найефективніших і життєздатніших.

Головною метою другого етапу було формування аграрного ринку. Негативну роль у його формуванні відіграли бартерні операції, що поглибили диспаритет цін, перешкоджали формуванню інфраструктури аграрного ринку. З метою створення аграрного ринку був прийнятий Указ Президента України від 6 червня 2000 року “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку”. Саме цей Указ сприяв ефективному формуванню прозорого аграрного ринку.

Відповідно до Указу Президента “Про порядок паювання земель, переданих в колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” № 720 від 8 серпня 1995 року було проведено паювання земель і

майна з видачею майнових і земельних сертифікатів, за винятком 920 господарств Львівської та Івано-Франківської областей, в яких приватизація проводилася відповідно до регіональних планів, які не передбачали передачу земель і колективного майна. На сьогодні в Україні колишні колгоспи реорганізовано в сільгосп підприємства з різними формами господарювання. Це біля 8,5 тис. КСП, більше тисячі - селянські спілки, 400 колгоспів з дольовою участю, до 200 акціонерних товариств відкритого типу і біля 500 закритого типу та більше 110 інших акціонерних товариств, біля 700 товариств з обмеженою відповідальністю та більше 200 підприємств з орендними відносинами, приватно – орендні підприємства – 150 і більше 150 сільськогосподарських кооперативи та 4 корпоративні кооперативи, біля 300 агрофірм та більше 500 інших підприємств.

Прогноз розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва за таким сценарієм базується на припущеннях про нетоварний характер селянських присадибних господарств населення, про обмежений доступ до ринків продовольства селянським (фермерським) господарствам. Експортний потенціал можуть реалізувати виключно великі товаровиробники і спеціалізовані господарства. Розробляючи стратегію розвитку обласного агропромислового комплексу варто виходити з форм господарювання. Ці господарства мають у своєму користуванні в середньому 65 га, тоді як у Тернопільській області – 35 га (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Загальна кількість селянських (фермерських) господарств та розподіл їх за регіонами України на 1 жовтня 2002 року*

	Кількість зареєстрованих господарств	Площа земель в користуванні, тис. га		В середньому на одне господарство, га		Довідково: було на 01.10.2001р.		
		С/г угідь	В т.ч. ріллі	С/г угіддя	В т.ч. рілля	Кількість господарств	Площа с/г угідь	
							Всього, тис. га	На одне г-во, га
Україна	42873	2797,2	2610,2	65,2	60,9	40812	2533,6	62,1
Вінницька	1202	89,2	85,3	74,2	71,0	1171	72,9	62,2
Тернопільська	739	32,1	31,5	43,5	42,7	717	26,6	37,1
Хмельницька	1138	88,2	82,8	77,5	72,7	1065	71,5	67,1

*) Джерело: Сільське господарство України. Стат. збірник Держкомстату України (різні роки видання).

Результати обстежень статистичними органами фермерських господарств за показниками виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції, наявності землі і техніки та чисельності працюючих показують, що в їх діяльності спостерігаються позитивні зрушення. Розвиток орендних відносин дає можливість збільшувати розміри фермерських господарств, підвищувати рівень концентрації виробництва. На Тернопільщині найбільше господарств (236), розміри яких становлять від 500 до 1000 га (див. додаток К, табл. 2).

Проте ефективність роботи фермерських господарств ще невисока. Такий стан пояснюється, насамперед, недостатньо розвинутою матеріально-технічною базою і недостатнім рівнем цін, що не забезпечує прибутку для придбання ресурсів.

В останні роки спостерігається тенденція скорочення машинно-тракторного парку. Так, у 1998р. на кожні 2 фермерських господарства припадав один трактор, на 10 - один комбайн, на 5 - один вантажний автомобіль. Забезпеченість фермерських господарств технікою знижується. У 1998р. на 1000 га ріллі припадало 22 трактори проти 51 у 1993р., вантажних автомобілів - відповідно 7 проти 14, а сьогодні – ще менше. В цілому рівень забезпеченості технікою значно нижчий, ніж на фермерських господарствах США [2. С.80-86] (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Кількість тракторів на одне фермерське господарство США

Посівна площа, га	Середня кількість тракторів на фермі, од.		Середня потужність двигуна трактора, к.с.	Середньорічне завантаження, год.
	всього	на 1000 га		
До 40	4,9	122,5	61,9	285,1
40-80	5,8	96,6	72,2	345,1
200-240	7,0	31,8	105,4	425,5
400-520	7,75	16,8	129,1	561,1
700-800	8,1	10,8	150,0	635,6

Оновлення парку тракторів, комбайнів, іншої техніки, впровадження прогресивних технологій вирощування сільськогосподарських культур є

головним завданням підвищення ефективності роботи фермерських господарств України.

Досвід провідних країн світу свідчить про те, що оренда сільгоспугідь досить поширене явище. У Бельгії, Німеччині та Франції фермери орендують більше 60 % сільськогосподарських земель, у Канаді – 30 %, США – 35 % обробляються власниками, 10 % - фермерами, які не мають землі і 55 % - здаються в оренду.

В Україні аграрні відносини базувалися, в основному, на державній формі власності на землю. У результаті реформування аграрного сектора виникла приватна власність на землю. Серед позитивних результатів перетворень у першу чергу слід зазначити створення великого приватного сектора, розширення землекористування громадян (власників особистих підсобних господарств, садово-городніх ділянок і т.д.). Реформування аграрної сфери привело до посилення диспаритету цін, до росту збитковості сільськогосподарського виробництва. Якщо напередодні реформування збиткових господарств було 20-25%, то зараз їх кількість збільшилася до 75-85% від загальної. Більшість колгоспів і радгоспів були реорганізовані в акціонерні товариства (АТ). Ця організаційна форма, штучно перенесена з промисловості, не виправдала себе. Помилковим виявилось також уявлення, що фермерство може стати переважною формою господарювання.

Таблиця 3.7

Господарства за формами власності *

	Всього	У тому числі				
		Приватна	Колективна	Державна	Комунальна	Власність між народних організацій та юридичних осіб інших держав
Україна	63594	38145	21504	2594	1304	47
Вінницька	2294	944	1151	84	114	1
Тернопільська	1699	833	727	96	43	0
Хмельницька	1892	739	987	81	84	1

*) Джерело: Сільське господарство України. Стат. збірник Держкомстату України (різні роки видання).

Нині, в умовах становлення ринкових відносин, постає проблема

вдосконалення галузевої структури сільського господарства, формування нових напрямків спеціалізації згідно з існуючими умовами. За останні роки у сільськогосподарському виробництві України значно загострилися кризові явища: помітно знизилися обсяги валової продукції, погіршилося використання природних ресурсів, знизилася родючість ґрунтів, поглибився дисбаланс між галузями рослинництва і тваринництва. Зменшення поголів'я худоби досягло критичної межі при значному зниженні його продуктивності.

На кінець 2002 року в Україні кількість селянських (фермерських) господарств значно зростає і складає на кінець року біля 43 тис. юридичних осіб.

У Конституції України зазначено: "Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави". Перетворення на селі почали набувати цілеспрямованішого, до ринкових відносин, характеру.

Зокрема, реформування сільського господарства в Тернопільській області вже дає певні результати. Так, у 2002 році сільськогосподарські підприємства області, включаючи фермерські та підсобні господарства, зібрали 908 тисяч тонн зерна, що на 102 тисячі тонн більше ніж в 2001 році. На 11 % більше місцеві цукрові заводи виробили цукру. З року в рік зростає кількість прибуткових сільськогосподарських підприємств. У 2002 році випуск сільськогосподарської продукції господарствами області одержали становив 1967,7 млн. грн.

Важливими умовами успішної реорганізації сільського господарства є використання світового досвіду, який переконує у доцільності розвитку різноманітних сільськогосподарських формувань, що будуть стимулом для росту ефективності сільськогосподарського виробництва. З'являється можливість кожного підприємця знайти своє місце в економіці держави, самостійно вибирати спеціалізацію враховуючи умови господарства, визначати перспективні напрями та економічно ефективну структуру посівних площ і виробництва в цілому, включаючи розвиток підсобних підприємств та цехів, можливість розпоряджатися виробленою продукцією та вільним вибором ділових партнерів.

Зараз проходить третій етап реформування, завданням якого є фінансове оздоровлення усіх сільськогосподарських формувань та їх економічної підтримки. Вирішення цих завдань стало можливим завдяки реалізації перших двох етапів реформи.

На нашу думку, слід розкрити сучасні закономірності розвитку продуктивних сил у сільському господарстві та форми аграрних відносин і розглянути необхідність структурної реорганізації сільського господарства регіону.

Одною з закономірностей є реорганізація сільського господарства в галузь індустріальної економіки. Проте, це можливе лише при умові існування у державі розвинутої ринкової інфраструктури, де впроваджена комплексна механізація та автоматизація виробництва. Цей процес зможе пройти в основному у великих господарствах, дрібні селянські господарства не зможуть використовувати всі досягнення науки і техніки.

Існують переваги великих господарств перед дрібними, як у застосуванні техніки, витратах праці і засобів, так і в ефективності. Як приклад можна привести показники ефективності виробництва на автоматизованому відгодівельному свинокомплексі та дрібному господарстві при одній і тій же формі власності, однакової ініціативи і відповідальності. Але переваги великого виробництва також мають ряд недоліків. Слід вибрати оптимальні розміри великих підприємств, що дозволяють ефективніше використовувати землю та техніку. Чим більші розміри фермерського господарства, тим менше виробництво продукції на 1 га за рахунок спеціалізації на виробництві технологічно простих продуктів, але зростає їх товарність і прибутковість. Статистичний аналіз показав, що у 1998 році дрібні господарства (до 400 га ріллі) виробили в 2-3 рази більше продукції, ніж великі (3-5 тис. га ріллі), але мають у 20 разів більший збиток у розрахунку на 1 га ріллі в галузі рослинництва та 3 рази в тваринництві. Проте сьогодні більша частина великих сільськогосподарських підприємств адаптувалася до ринку і веде ефективно господарство. Так, обсяги виробництва продукції та надання послуг в

сільському господарстві у фактичних цінах збільшилися від 37,7 млрд. грн. у 1999 році до 54,3 млрд. грн. у 2000 році, у 2001-му – до 65,1 млрд. грн. і в 2002 році – до 69,7 млрд. грн., або на 7 % проти попереднього року [181. ст.13].

Сучасні досягнення НТП у сільському господарстві докорінно змінюють характер і роль цієї галузі в суспільному виробництві. Створюються сприятливі умови для завершення переходу сільського господарства до великого машинного виробництва, його перетворення в типово індустріальну галузь виробництва, оскільки з'явилася можливість створити високопродуктивні сільськогосподарські машини і створити спеціалізовані господарства на основі розширення та поглиблення суспільного поділу праці в сільському господарстві. З іншого боку, НТР об'єктивно вимагала трансформації старої соціально-економічної структури на селі, оскільки без цього не можна було широко впровадити досягнення науки і техніки в сільськогосподарське виробництво, зробити цю галузь однією з найбільш прибуткових і інвестиційно привабливою. Індустріалізація сільського господарства створює нові можливості на базі сучасних досягнень техніки, технології та науки, вести велике виробництво малою кількістю людей, на сімейній основі з використанням найманої праці у малих розмірах; повніше враховувати особливості землі, необхідність відновлення її природних властивостей.

Злиття промислових, торгових, банківських і інших компаній із земельною власністю є *другою закономірністю* економіки промислово розвинутих країн. Сільське господарство все більше втрачає своє самостійне значення. З'явилося кілька форм трансформації землеволодіння. *Перша* – фінансові магнати самі стають власниками земельних угідь. Вони добре розуміють, що в умовах швидкої зміни господарської кон'юнктури основною цінністю є лише земля. В результаті вкладення грошей у землю виникає своєрідний союз, що включає представників фінансової олігархії та представників землевласників.

Іншою формою трансформації сучасного землеволодіння є *іпотечні операції*. Землевласник закладає свою землю в банк і під її вартість одержує

кредит, що називається іпотечним. Якщо юридична чи фізична особа зареєстрована як власник якоїсь земельної ділянки, то йому в будь-якому банку під цю землю дадуть кредит. У випадку неповернення у визначений термін кредиту земельна ділянка може бути продана з торгів. У першу чергу таку землю скуповують страхові компанії та банківські монополії. Іпотечні операції спричиняють відносини між представниками фінансового світу і землевласниками. Часто іпотечний кредит поступово веде до того, що в числі землевласників з'являються представники фінансового капіталу.

Третьою формою є процес знищення колишнього класу землевласників - це пряме скуповування земель великими промисловими компаніями. За останні роки процес агропромислової інтеграції дуже поширився. Вона є наслідком впливу технічного прогресу на розвиток сільського господарства, що виражається у формі організаційно-технологічної інтеграції промислового виробництва з сільськогосподарським. Виділимо конкретні мотиви, що змушують сільськогосподарських підприємців шукати більш тісні зв'язки з промисловими фірмами та виробляти політику координації спільних дій, планування й організації виробництва (рис.3.4).

Рис.3.4. Мотиви інтеграції сільськогосподарського виробника

Досить часто у світовій практиці спостерігається формування могутніх агропромислових комбінатів, що поєднують в одній організаційній структурі не тільки великі фермерські господарства, але й підрозділи з виробництва сільськогосподарської техніки й устаткування, переробці та збуту сільськогосподарської продукції.

З досвіду роботи сільськогосподарських підприємств видно, що стійкіше економічне положення мають ті господарства, які з урахуванням кон'юнктури ринку створили замкнутий цикл "виробництво - переробка – реалізація". Це дозволяє їм реалізовувати без посередників велику кількість продукції та одержувати додаткові прибутки, що забезпечують рентабельність виробництва. Проте світовий досвід показує, що не доцільно у кожному сільськогосподарському господарстві створювати власну переробну інфраструктуру при наявності невикористаних потужностей великих переробних та харчових підприємств. Тому особливу увагу слід приділити кооперації та агропромисловій інтеграції, що сприяють збільшенню прибутковості всіх учасників виробництва, переробка та реалізації сільськогосподарської продукції, а також залучення інвестиції та відновлення виробничого потенціалу АПК.

Необхідно відзначити роль дрібних товаровиробників у системі АПК. Вони перетворюються, по суті, у постачальників напівфабрикатів. Селяни і фермери не тільки економічно залежні від інтегрованих у комплекс монополій, але і технологічно включені в систему виробничого процесу під контролем останніх.

Наступною закономірністю є те, що після проведення аграрних реформ значна частина земельних площ залишається у власності великих землевласників, більшість селян як і раніше або зовсім не мають землі, або володіють малими ділянками, що не дозволяють використовувати їх як джерело засобів існування.

Функціонування багатогалузевої економіки шляхом розвитку різних форм власності та організації господарювання, утворення повноцінних суб'єктів

ринкових відносин має стати наслідком реформи в сільському господарстві. Закон України “ Про форми власності на землю” передбачає державну, колективну й приватну форми цієї власності. Нові економічні форми, для існування яких визріли об’єктивні умови, мають виникати на основі старих форм, так і паралельно з ними.

Земля є специфічним основним засобом виробництва і має тісний зв’язок з сільським господарством, що ускладнює реформи, що мають проводитися певними етапами, щоб не зруйнувати виробництво. Розглянемо дві форми участі працівника у створенні й діяльності приватного виробничого формування на землі:

1. Працівник працює на спільному полі або на спільній фермі. Він отримує плату за свій пай у власності приватного формування та плату за працю. Облік результатів його праці ведеться в порядку, характерному для великого колективного підприємства. Стимул невисокий, але працівника може влаштовувати такий його статус (менше клопотів, ніж при господарюванні на своїй приватній ділянці).

2. Працівник працює на своїй ділянці як фермер: що сам зробив, те й отримав. Стимул високий, однак турбот багато: тут і підготовка до роботи, і сама робота, часом універсальна (відсутня спеціалізація, властива колективному господарству), і маркетинг, збут продукції, ведення обліку витрат і результатів.

Функціонування та розвиток цих двох різновидів підприємств дасть змогу кожному членові нового приватного формування визначитися залежно від своїх здібностей, можливостей і бажання та отримувати певний прибуток.

Важливу роль відведено виробництву в особистих підсобних господарствах населення. Воно забезпечує власні потреби громадян у продуктах харчування. Декрет Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. “Про приватизацію земельних ділянок” передбачає передачу у приватну власність земельних ділянок, на даних громадянам для ведення особистого підсобного господарства. В цілому курс аграрних реформ на розвиток особистих підсобних господарств дає свої результати. Так у цьому секторі допущено значно менший

спад виробництва, ніж у державних і колективних господарствах.

Утворення селянських (фермерських) господарств може здійснюватись членами колишніх колгоспів і радгоспів через вилучення ними своїх паїв. Раніше значну частину земель було передано з колгоспно-радгоспних масивів селянським (фермерським) господарствам, засновники котрих не були членами цих колективів або одержували ділянки, що набагато перевищували їх земельну частку у спільних масивах. Щодо працівників соціальної сфери села, то вони можуть реально одержати землю тільки для особистих підсобних господарств. Розміри земельних ділянок суттєво впливають на формуванні спеціалізації та ефективність підприємств. Провідні вчені доводять, що оптимальні розміри фермерських господарств залежать від їх напряму спеціалізації. Для господарств, які спеціалізуються на вирощуванні зернових культур необхідно 300-400 га, для овочівництва – 25-50 га, для плодово-ягідного напряму – 30-60 га, для виноградарства – 20-50 га.

Постає проблема, як досягти оптимальних розмірів селянським (фермерським) господарствам. Адже Закон “Про селянське (фермерське) господарство” передбачає виділення лише до 50 га ріллі та 100 га сільськогосподарських угідь. Також фермери мають право на оренду землі у держави з земель запасу й резервного фонду, у членів колективних сільськогосподарських підприємств і земельних паїв громадян. Ще одним шляхом досягнення оптимальних розмірів господарств є кооперація.

Можна виділити кілька типів кооперації – *горизонтальні та вертикальні*, за формою – *виробничі і споживчі* (обслуговуючі), а також за видами – *у залежності від економічних функцій*.

До *горизонтального* типу відносяться кооперативи, організовані безпосередньо в сфері сільськогосподарського виробництва: колективні господарства – кооперативні господарства.

Кооперативи *вертикального* типу – це споживчі (обслуговуючі) кооперативи сільських товаровиробників (по збуті, переробці і реалізації продукції, різними видами агросервісу, кредитні, страхові і т.д.), а також їхні

союзи й об'єднання.

При цьому первинні кооперативи виробничої і споживчої форм складають низовий, перший рівень кооперації, а їхні союзи й об'єднання на районному, регіональному і федеральному рівнях – другий рівень.

Відмітною рисою кооперативів Україні є переважний розвиток горизонтальної кооперації. На початок 1996р. нараховувалося 2873 великих виробничих сільськогосподарських кооперативів, що володіють 6 % усіх посівних площ. [156]. У виробництві продукції кооперується третина селянських (фермерських) господарств.

Менше розвинута *вертикальна інтеграція*, внаслідок чого сільські товаровиробники, як правило, виконують роль постачальників сировини. У результаті близько 40% прибутку від реалізації готової продукції дістається переробним підприємствам, транспортним організаціям, підприємствам торгівлі, посередникам на різних стадіях руху сировини і продукції.

До різних форм кооперації й агропромислової інтеграції відносяться асоціації, агрофірми, агрокомбінати й інші формування по виробництву, переробці і торгівлі сільськогосподарською продукцією і продовольством, побудовані на основі ринкових відносин.

Світова практика довела ефективність об'єднання кооперативів у союзи, асоціації. Такий підхід сприяє концентрації ресурсів, раціональному їх використанні. У спілках і асоціаціях ефективніше використовуються інвестиції, нова продукція, новітні технології, їх діяльність пов'язана з координацією експортного ринку, що дає можливість дістати додатковий прибуток за рахунок дій на більш могутній і стабільній основі у порівнянні з індивідуальним функціонуванням.

Слід зауважити, що кооперування є ефективною формою господарювання, що разом з агропромисловою інтеграцією та з промисловими і переробними підприємствами й іншими виробниками, допоможе вижити в сучасних умовах. При цьому при інтеграції і кооперуванні варто приділяти увагу і питанням розвитку соціальної сфери.

Перспективи реформування сільського господарства України можна побачити на прикладі сільського господарства розвинутих країн. АПК розвинутих країн Заходу включає від 20 до 30% всього працездатного населення, його кінцева продукція — це результат взаємодії галузей усіх сфер міжгалузевої кооперації. Оптимальне співвідношення вартості продукції цих сфер АПК становить 25 – 30%; 10 – 15%; 50 – 55%, а кількість зайнятих – від 20 до 35%. Роль первинної виробничої ланки в сільському господарстві цих країн поступово переходить від фермерських і селянських господарств до крупних капіталістичних ферм, аграрно-промислових об'єднань та аграрних корпорацій. Поширена також кооперація фермерських господарств, що об'єднуються у збутові, споживчі, кредитні спілки, кооперативи для забезпечення виробничих послуг, спільного використання та ремонту техніки .

Сільськогосподарським кооперативам важко придбати всю необхідну техніку, а часто й економічно невигідно, в розвинутих країнах світу набуло поширення сервісне інженерно-економічне забезпечення з боку технічних центрів великих машинобудівних фірм, дилерських підприємств (які є економічно або юридично незалежними). Так, до послуг дилерських підприємств у США, Канаді, Великобританії та інших країнах вдаються від 70 до 90% фірм – виробників сільськогосподарської продукції. Оренда і прокат є рентабельнішими в діяльності таких дилерських підприємств. У Німеччині, Швеції та Скандинавських країнах сервісне інженерно-технічне забезпечення ферм здійснюється через технічні центри. У Франції, Італії, Великобританії та інших країнах поширені кооперативи для спільного використання сільськогосподарської техніки. В аграрно-промисловому комплексі розвинутих країн світу практикується продаж фермерам машинобудівними фірмами техніки у кредит і постачання фермерами сільськогосподарської продукції у магазини.

Держава має приймати активну участь у регулюванні діяльності сільськогосподарських виробників через механізм ціноутворення, оподаткування, кредитування, субвенції та субсидування сільського господарства шляхом заохочення експорту сільськогосподарської продукції та

ін. Слід звернути особливу увагу на зберігання, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції (в Україні через погане зберігання втрачається близько 25% всієї продукції).

Сучасний стан аграрного сектора і нестабільна політична обстановка, що блокують залучення зовнішніх і внутрішніх інвестицій, а звідси виникає завдання істотної зміни стратегії і тактики аграрної реформи. Мова йде про посилення державного регулювання на перехідному етапі, яке треба розглядати в тісній взаємодії з розвитком підприємництва, із проблемами саморегулювання на мікрорівні. Державному регулюванню слід надати переваги, що створить умови для адаптації товаровиробників до ринку, забезпечить як ефективність їхнього виробництва, так і насичення ринку вітчизняними продуктами.

Ефективність, життєздатність та формування спеціалізації реорганізованих сільськогосподарських підприємств значною мірою залежить від державної підтримки. Слід зауважити, що в розвинутих країнах Заходу сільське господарство є галуззю економіки, яка найбільше регулюється державою. В державах Європейського Союзу під державне регулювання підлягає до 90 % цін на сільськогосподарську продукцію. Зарубіжні експерти аналізуючи макроекономічні процеси за багато років, умовно виключають аграрний сектор з ринкової економіки. В ринкових умовах держава могла б не втручатися в сільськогосподарське виробництво, надати його регулювання ринку. В такому разі значно швидше скоротилася б кількість фермерських господарств і збільшувалися б їх розміри. Багато спеціалістів вважають, що великі фермерські господарства вже сьогодні могли б забезпечити населення дешевою сільськогосподарською продукцією та відповідні обсяги її експорту. Проте в усіх країнах з ринковою економікою держава свідомо стримує процес розорення дрібних ферм. Значення їх полягає у тому, що вони підтримують життєздатність сільських районів, зберігають весь механізм інфраструктури в робочому стані. Державі вигідніше зберегти такі ферми, ніж забезпечувати вивільнену робочу силу місцями праці, житлом, видавати грошову допомогу.

Важливим є державний протекціонізм при реалізації великих

комплексних економічних і соціальних програм, прямої державної бюджетної підтримки сільського господарства, про використання цінових, дотаційних і фінансово-кредитних заходів, впровадження та розвиток біотехнології, генної інженерії, виведення нових сортів і порід тварин.

Важливим принципом державного регулювання на перехідному етапі є забезпечення взаємовигідного обміну між сільським господарством і галузями, що виробляють засоби виробництва. Диспаритет цін привів до важких фінансових наслідків для більшості сільськогосподарських виробників. Держава не змогла стримати росту цін і тарифів у таких високомонополізованих галузях, як сільськогосподарське машинобудування, нафтопереробка, електроенергетика й ін. Темпи росту цін і тарифів у цих галузях були набагато вищі, ніж темпи росту закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Диспаритет цін між сільським господарством і промисловістю - явище, властиве ринковій економіці (цілком логічне пояснення йому дає теорія земельної ренти Рикардо-Маркса). Можна зробити висновок, що основні причини щодо більш високих цін на вітчизняну продукцію лежать за межами галузі - у сфері макроекономічних процесів і макроекономічного регулювання.

Ціла низка факторів перешкоджають динамічному відновленню рівноваги і поліпшенню кон'юнктури (підвищенню ціни) на ринку сільськогосподарської продукції. Ці фактори можна розділити на дві групи: попиту та пропозиції. Розширення попиту на продукти харчування має дуже тверді межі, зумовлені фізіологічними межами.

Уповільнення росту попиту при збільшенні пропозиції продукції веде до погіршення кон'юнктури на аграрному ринку, збільшує диспаритет цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. Щоб відновити паритет цін треба визначити реальні витрати основної маси сільських товаровиробників при формуванні закупівельних цін і забезпечення їхнього відшкодування в ході наступного товарообміну, здійснення твердого контролю за формуванням цін також для підприємств, що виробляють і реалізують матеріально-технічні ресурси селу. Варто створити спеціальний фонд державної компенсації за

рахунок бюджетних відрахувань і податку на підприємства-монополісти.

Доцільно врахувати, що підтримка сільськогосподарських виробників, незважаючи на додаткові витрати держави, створює умови для зростання виробництва, сприяє розвитку інфраструктури, знижує безробіття, підтримує рівновагу цін, а в цілому – вирішення соціальних проблем.

Важливими елементами державного регулювання є кредит і податки. Потреби сільського господарства в кредитах у силу сезонності сільськогосподарського виробництва надзвичайно великі. Кредитування має бути розраховане на весь період виробництва (наприклад, виробничий цикл по озимій пшениці від посіву до збирання складає 8-9 місяців). Довгострокове кредитування сільського господарства фактично скорочено до мінімуму. Основними труднощами для виробника продукції є реалізація продукції, її конкурентоспроможність, висока собівартість, низька якість і відсутністю професійної маркетингової служби. З боку споживача в особі населення проблема збуту ускладнюється його низьким платоспроможним попитом. Проблема реалізації в сучасних умовах не має однозначного рішення і вимагає комплексного підходу, що включає гарантії, стимули і правовий захист для виробників продовольства, створення централізованої маркетингової служби по збуту продукції, інформаційної мережі.

Для виробників продукції варто визначати обсяг регіональних закупівель по кожному району і господарству. На 3-5 років повинен укладатися договір, у якому встановлюються гарантовані ціни з наступною індексацією (на рівні не нижче ринкових). При цьому повинна бути передбачена система авансування: 50% - під посівні роботи, 50% - у міру надходження продукції.

Одним із шляхів підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції є введення дотації. Закордонний імпорт значною мірою дотується країною-виробником, і "захоплення" нашого ринку нерідко йде за рахунок установлення демпінгових цін нижче роздрібних цін вітчизняної продукції. Дотації виробникам вітчизняної продукції дозволять їм реально конкурувати з імпортною продукцією. Крім того, уся сума митних платежів, зв'язана з

імпортом, має переводитися у спеціальний фонд підтримки підприємств АПК.

Одна з серйозних проблем сільськогосподарського виробництва, як і всієї економіки, - різке зниження обсягу інвестицій. Рівень інвестицій, починаючи з 1990 року має тенденцію до зниження. Низька рентабельність галузей АПК у цілому, постійна нестача власних оборотних коштів, а також відсутність ліквідного заставного майна роблять його галузі безперспективними для капітальних вкладень, а, отже, прирікають їх на стагнацію. Зниження інвестиційної активності веде до фізичного і морального старіння основних фондів, знос яких по окремих галузях АПК складає від 50 до 70%.

Необхідний перехід до диференційованої політики використання державних дотацій і інвестицій із урахуванням конкретних умов і доцільності підтримки того чи іншого підприємства. Інвестиції для формування виробничої та соціальної інфраструктури і забезпечення екологічної безпеки варто здійснювати (на даному етапі розвитку) за рахунок засобів федерального та регіонального бюджетів, залучення лізингових компаній і інших комерційних структур до фінансування довгострокових проектів АПК, заощаджень населення, іноземних інвестицій і ін.

Система довгострокового кредитування зараз перебуває на початковій стадії становлення. Основним напрямом її розвитку має стати фінансовий лізинг, обсяги якого у 2001 році становили 2,8 млрд. грн., частина з яких пішла на погашення бюджетних боргів, за кредитами, отриманими за державними гарантіями для закупівлі сільськогосподарської техніки закордонного виробництва (93,2 %).

На стадії розробки перебуває механізм страхування ризиків у сільському господарстві, включаючи страхування урожаю та багаторічних насаджень. Проте стримуючим чинником є те, що у кризовому стані перебуває інвестиційна діяльність в сільському господарстві. Відродження сільської кредитної кооперації може стати одним з варіантів поліпшення фінансування сільського господарства. Кооперативи можуть поєднувати власні засоби, вільні засоби сільського населення, а також жителів малих міст.

Поряд із заходами щодо посилення державного регулювання сільського господарства необхідна активізація ролі держави у регулюванні діяльності підприємств харчової та переробної промисловості. Скорочення інвестицій і важке фінансове становище більшості підприємств привели до того, що щорічне відновлення основних фондів у харчовій і переробній промисловості не перевищує 3-4%. Це в кілька разів нижче необхідного. Отже, потрібно приплив інвестицій для технічного переозброєння галузі й у деяких випадках - нового будівництва підприємств. Актуальність такого підходу викликана ще і тим, що населенню у переробленому виді реалізується лише 1/3 зробленої продукції, у той час як у розвинутих країнах цей показник досягає 90 %. Тільки за рахунок скорочення втрат і поглиблення переробки сировини можна збільшити виробництво продуктів харчування в країні на 25 – 30 %.

Для виходу з кризового стану у соціальній сфері села має бути комплексний підхід, що передбачав би систему цілеспрямованих заходів на державному та місцевому рівнях по пільговому кредитуванню й оподатковуванню сільського житлового і культурно-побутового будівництва, державній підтримці підприємств і організацій споживчої кооперації і побутового обслуговування, розвитку малого підприємництва в соціальній сфері і т.д.

Важливим напрямком державного втручання у США та країнах ЄС є бюджетне субсидування сільськогосподарських експортерів з метою завоювання й утримання зовнішніх ринків і протидії конкурентам. Підтримка аграрного експорту розглядається у контексті зовнішньополітичних інтересів розвинутих країн. Важко заперечувати політичне значення програм продовольчої допомоги, хоча їх політична й економічна ефективність останнім часом залишається низькою. Масштабна бюджетна підтримка американських і західноєвропейських фермерів також покликана вирішувати завдання зміцнення національних зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних позицій.

Держава повинна проводити комплексну підтримку сільськогосподарських виробників, експортерів і споживачів продовольства. За даними ОЕСР

(Організації економічного співробітництва і розвитку), аграрна підтримка в Японії складає 66% від вартості сільгосппродукції, у Канаді – 45, у США – 30, а в ЄС – 49%. Основними видами державного сприяння розвитку сільського господарства в країнах ОЭСР є:

- прямі виплати фермерам з бюджету;
- субсидування цін на фермерську продукцію;
- різні допоміжні витрати на пільгові продажі засобів виробництва, зведення об'єктів інфраструктури, кредитування, утворення.

Причому, у західноєвропейських країнах основна частина державної допомоги фермерам (80-90%) виділяється за допомогою субсидування цін (відшкодування різниці між ринковими та гарантованими урядом цінами на оптовому рівні). У ряді країн велике місце у державних програмах допомоги фермерам займають прямі дотації (у Норвегії – близько 50 %, у США і Канаді – більш 20 %). І лише в Австралії та Новій Зеландії провідними напрямками державної підтримки сільського господарства є різні непрямі субсидії і послуги (65 – 70 % всього обсягу допомоги). У США та Канаді вони також складають більш чверті (27 – 30 %) усіх витрат держави, що виділяються на сільськогосподарський розвиток.

Проводячи політику так званого аграрного протекціонізму, держави встановлюють квоти на ввіз тих чи інших товарів, а також охоронні мита з метою захисту товаровиробників своєї країни від зовнішньої конкуренції та підтримки на високому рівні цін на власні сільськогосподарські продукти на внутрішньому ринку. Вводячи гарантовані ціни, держава орієнтується на витрати виробництва основної маси господарств, забезпечуючи їм умови рентабельного ведення виробництва.

Сучасні тенденції реорганізації та розвитку сільського господарства вимагають використання досягнень *науково-технічного прогресу*. У сільському господарстві він базується на властивих йому економічних і біологічних законах. Унаслідок цього науково-технічний прогрес в аграрному виробництві має свої особливості, що впливають зі специфіки обробітку, збирання,

збереження, транспортування та переробки сільськогосподарської продукції.

Вирощування сільськогосподарських культур ведеться на родючих ґрунтах, а одержання високих і стійких врожаїв досягається за рахунок раціональної обробки земельних ділянок, так і шляхом застосування органічних і мінеральних добрив і залежить від впровадження науково обґрунтованих сівозмін, нових технологій і високопродуктивної техніки.

Сільськогосподарські культури відрізняються біологічним складом, термінами вегетації і ступенем використання продукції в їжу без переробки і після доробки. У цьому випадку розвиток науково-технічного прогресу має здійснюватися у напрямку більш повного та кращого використання біологічних особливостей конкретного виду сільськогосподарських культур. Особлива увага повинна приділятися розвитку галузей і виробництв по зберіганню, переробці та реалізації продукції.

Розробка та впровадження нових машин і технологій у сільському господарстві відкриває широкий шлях для ефективного використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Усе це буде сприяти подальшому нарощуванню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та повнішому задоволенню зростаючих потреб населення при обмеженому використанні ресурсів суспільства.

Уповільнення темпів науково-технічного прогресу у сільському господарстві на початку дев'яностих років зумовлено існуючими недоліками в організації інноваційного циклу у господарському механізмі. Особливістю інноваційного розвитку виробництва є те, що воно створює економічну та технологічну основу для вирішення економічних протиріч за рахунок підвищення рівня управління процесами суспільного розвитку та сприяє підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва регіону.

Тому нині, у сільському господарстві України загалом та окремих регіонів зокрема, потрібно реалізувати ідеологію інноваційного розвитку з використанням засобів, отриманих від інновацій. Адже лише дешева та високоякісна продукція зможе скласти конкуренцію світовим аналогам.

Водночас має бути створена система практичного освоєння технологій. Основою такої системи можуть стати технологічні центри, створені при зональних НДІ, що розробляють технології. Центр має включати групу фахівців, безпосередньо зайнятих демонстрацією технологій на досвідчених і виробничих полях, навчанням товаровиробників, консультаціями, наданням практичної допомоги на місцях. Центр має організовувати виставки науково-технічних досягнень і курси навчання фахівців, створювати постійні консультаційні пункти та комп'ютерні інформаційні системи, організовувати рекламу і маркетинг технологій, техніки, устаткування, насіння, добрив, засобів захисту рослин; повинен бути координатором діяльності інноваційних організацій та інвесторів; допомагати товаровиробникам у виборі послуг, пропонованих різними закордонними і вітчизняними фірмами; розробляти організаційні і фінансові схеми комплексного матеріально-технічного забезпечення технологій, проекти та бізнес-плани виробництва продукції; створювати інформаційні системи про кон'юнктуру ринку продуктів; проводити політику екологізації агропромислових технологій у системах адаптивного-ландшафтного землеробства; здійснювати замовлення на науково-технічну продукцію регіональним науковим центрам.

Позитивним моментом сьогодні є *технічні кредити*, запропоновані західними країнами у вигляді високоефективної сільськогосподарської техніки. Слід відзначити, що без системи додаткових заходів, котрі необхідно здійснити, ці кредити не тільки не ліквідують кризи у сільському господарстві, але, навпаки, стануть новим тягарем для економіки країни. Оскільки в силу природнокліматичних умов і технологічної відсталості середня врожайність зернових у країні навіть у кращі роки існування СРСР не піднімалася вище 16-18 ц/га, високопродуктивні комбайни типу Джон Дір, окупність яких можлива, починаючи з врожайності в 45 ц/га, не можуть застосовуватися в масовому порядку. Для них насамперед мають бути відібрані спеціальні регіони з найбільш сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами. Парк комбайнів у цих районах має бути доповнений тракторами й іншою технікою переважно

вітчизняного виробництва. Вона має бути кредитом сільським виробникам і профінансовано державою.

Що стосується інших засобів, необхідних для закінченого технологічного циклу виробництва зернових - насіння, засобів захисту рослин, добрив і ПММ, то їхнє придбання можливе як за рахунок виділених з бюджету для цієї мети кредитних ресурсів, так і за допомогою засобів, залучених через регіональні заставні інвестиційні фонди, які варто створювати. Їхній зміст – у заставі наявних у регіонів сільськогосподарських і несільськогосподарських ресурсів з тимчасовим напрямком в ефективні аграрні підприємства придбаних на ці засоби ресурсів. Здійснивши їхнє техніко-технологічне переозброєння і підвищивши продуктивність, засоби будуть повернуті позичальнику.

Реорганізація сільського господарства супроводжується деякими стримуючими (гальмуючими) чинниками реформування. *По – перше*, не всі керівники та спеціалісти КСП, які є членами Комісій з реорганізації КСП та потенційні власники чи керівники реорганізованих приватних підприємств, а також орендарі земельних і майнових паїв, земельних ділянок сьогодні готові до виконання нових функцій і визначення свого місця у системі новостворюваних відносин через відсутність зацікавленості у зміні ситуації. Адже після реорганізації вони нестимуть юридичну та майнову відповідальність перед власниками земельних і майнових паїв та земельних ділянок, а також небажання й неготовність до правонаступництва боргів реорганізованих підприємств насамперед щодо недержавних структур. Борги перед державою турбують менші з огляду на підготовку Закону про списання цих боргів. Неозброєність необхідними нормативно-правовими документами та, через вищезазначене, небажання володіти ними. На базі КСП створюється ТОВ, засновниками якого, як правило, виступають головні спеціалісти КСП, у фактичне розпорядження яких переходить 65-75% майна КСП. Це викликає масове незадоволення селян ходом реформи. Селяни масово передають свої земельні та майнові паї фермерським господарствам, які існували або створюються на землях реформованих КСП. Керівники КСП усілякими

методами намагаються створити негативний імідж новоствореним структурам та перешкоджають господарській діяльності фермерів.

По-друге, наукові установи економічного, аграрного профілю готують проекти необхідних нормативно-правових документів, методичні матеріали, але не мають організаційних можливостей їхнього доведення до зацікавлених учасників аграрних відносин - безпосередньо до селян, вони працюють у помітному відриві від реальних проблем. Частина працівників реалізовує методики через комерційні структури, що пропонують ці методики споживачам за високі, часто недоступні ціни.

По-третє, власники земельних та майнових паїв і земельних ділянок, працівники і пенсіонери соціальної сфери, не мають уявлення про мету аграрної реформи та свої права, не обізнані з порядком укладання договорів оренди тощо. Відсутність інформації породжує соціальне занепокоєння пенсіонерів щодо небезпеки втрати пенсійного забезпечення і його заміни майбутньою орендною платою (саме такі настрої формують "ліві" політичні сили на селі).

3.2. Удосконалення розміщення сільськогосподарського виробництва та перспективи його розвитку

Сучасні тенденції розвитку світових ринкових відносин проявляються у вдосконаленні та поглибленні, а в окремих випадках – формуванні нової спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Насамперед помітно впливають на ці процеси зовнішня та внутрішня конкуренція, кон'юнктура ринку, які за певних умов прискорюють розвиток одних галузей спеціалізації та гальмують інших. Перехід до нових форм господарювання призведе до того, що у регіоні під впливом конкретних природних й економічних чинників сформується певні типи спеціалізованих господарств внаслідок вільного господарювання та вибору власних ринків збуту.

Аналіз діяльності господарств, що успішно працюють у кризових умовах, показує, що в них реалізується комплексний підхід до виявлення і

використання резервів стабільного й ефективного розвитку, а також у повній мірі враховуються особливості сучасного етапу становлення ринкової економіки та реформування аграрного сектора.

Особливо треба виділити наступні чинники, що сприяють успішній роботі окремих сільськогосподарських підприємств у кризових умовах: уміле використання можливостей і переваг сучасного реформування у сільському господарстві й АПК у цілому; формування багатосекторної економіки та наділення селян земельними частками і майновими паями; перебудова внутрішньогосподарських відносин; компетентність, відповідальність, ініціатива та заповзятливість керівників і фахівців господарств, які активно та плідно освоюють особливості господарювання у ринкових умовах; активна маркетингова діяльність керівників і фахівців господарств; раціональна спеціалізація сільськогосподарського виробництва, перебудова його структури; використання можливостей міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції; широке застосування енерго- і ресурсозберігаючих технологій, посилення режиму економії всіх ресурсів; неослабна увага до вирішення соціальних проблем сільських працівників і ін.

Насамперед керівники, фахівці, усі працівники успішно працюючих у кризових умовах сільськогосподарських підприємств уміло використовують нові великі можливості та перевагами становлення ринкових відносин і сучасне реформування. Наділення селян земельними частками і майновими паями створило сприятливі передумови для перетворення працівників у господарів, зацікавлених в ефективному господарюванні чи індивідуально у трудовому колективі. У передових господарствах робиться все можливе для одержання селянами віддачі від їхньої власності, для виплати їм дивідендів на земельні частки і майнові паї. У збиткових господарствах дивіденди виплачувати немає можливості. Керівники і фахівці передових сільськогосподарських підприємств намагаються повністю використовувати і такі переваги господарювання у ринкових умовах, як бездефіцитність економіки, можливість вільного придбання всіх ресурсів при наявності засобів, велика господарська

самостійність і відповідальність, значне ослаблення втручання різних адміністративних і управлінських органів.

В умовах аграрного реформування з'явилися можливості перебудови внутрішньогосподарських відносин, підвищення ефективності роботи різних підрозділів сільськогосподарських підприємств. У передових господарствах найчастіше здійснюється структурна перебудова, удосконалюється організаційна структура, поліпшуються взаємини, підвищуються самостійність і відповідальність підрозділів. У них широко застосовуються товарно-грошові і договірні відносини, штрафні санкції за невиконання господарських договорів. Таким чином, у нових умовах господарювання в сільськогосподарських підприємствах робиться усе для того, щоб створити умови для господарського відношення працівників до землі й інших засобів виробництва.

Успішна діяльність ряду сільськогосподарських підприємств у кризових умовах багато в чому залежить від високого рівня професіоналізму, відповідальності, ініціативи і заповзятливості їхніх керівників і фахівців. Особливо велика нині роль керівників підприємств, що у своїй діяльності виходять із прогресивних починань і пошуку високоефективних шляхів розвитку їхніх господарств у ринкових умовах. Вони активно встановлюють міцні взаємовигідні зв'язки зі споживачами виробленої в їхніх господарствах продукції і з постачальниками необхідних їм матеріально-технічних ресурсів. На перше місце у своїй діяльності керівники і фахівці передових господарств ставлять маркетинг як сукупність заходів для прискорення просування продукції до покупців, по забезпеченню вигідної її реалізації. Постійно вони вивчають ринкову кон'юнктуру, попит та пропозицію.

Сільськогосподарське виробництво регіону функціонує у постійному контакті із зовнішнім середовищем, котре певним чином впливає на його діяльність. І воно зобов'язане враховувати вплив цих чинників у своїй діяльності, при формуванні спеціалізації та всієї господарської інфраструктури, намагатися прогнозувати вплив зовнішнього середовища (рис.3.5).

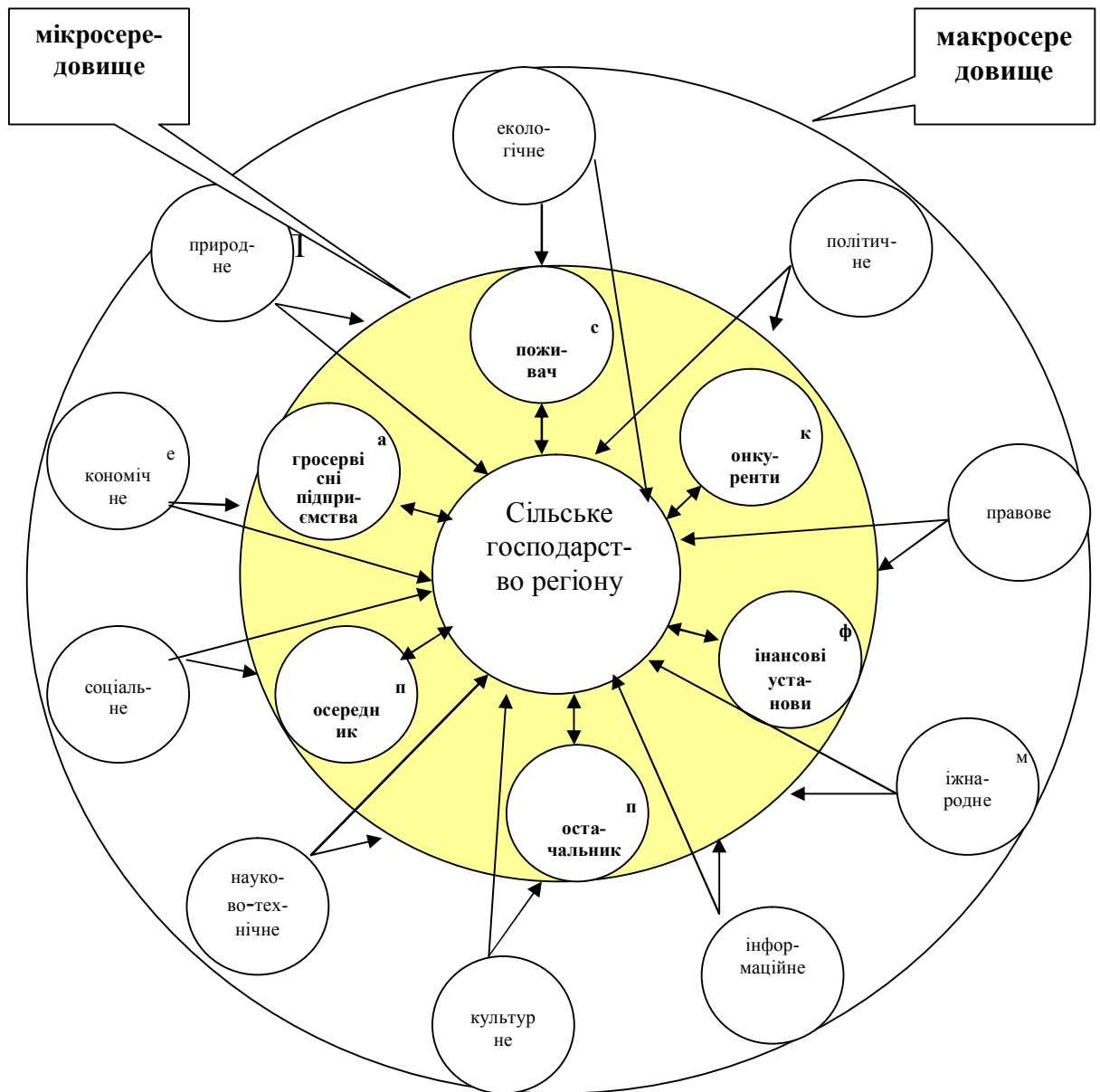

Рис.3.5. Система зв'язків сільськогосподарського виробництва з навколишнім середовищем

Під впливом *макросередовища* перебуває сільське господарство та мікросередовище і його складовими є чинники, котрі односторонньо впливають на нього. Під їх впливом формується спеціалізація сільського господарства, визначаються основні напрями його діяльності та перспективи, вони зобов'язують враховувати усі позитивні та негативні сторони, адекватно реагувати на них, змінювати стратегію своєї діяльності. Основними чинниками,

що впливають на функціонування сільського господарства та формування спеціалізації є економічні, природні, екологічні, інформаційні, науково-технічні, політичні, правові, культурні, соціальні та міжнародні.

Економічні чинники мають багато складових. Це і податкова політика та паритет цін, рівень інфляції та конкурентне середовище, рівень зайнятості та купівельна спроможність населення.

Не втрачають свого значення і природнокліматичні чинники. На спеціалізацію істотно впливають типи ґрунтів, кількість опадів, температурний режим. У результаті такого впливу формуються природні зони в межах яких сформувалася чітка територіальна спеціалізація. У даному випадку особливим є те, що дуже мала кількість специфічних видів продукції може вироблятися на окремих територіях. Наявність сприятливих умов у регіонах, які віддалені від індустриальних центрів, сприяє розвитку в них спеціалізованого виробництва відповідно до потреб народного господарства. У межах цих зон господарства спеціалізуються на 3-4 галузях.

На поглиблення або формування нових напрямів спеціалізації істотний вплив має конкуренція між сільськогосподарськими товаровиробниками. Під її впливом господарства змушені відмовлятися від малоефективних видів продукції у порівнянні з іншими господарствами.

Важливу роль у цьому процесі відіграють *ринки збуту* сільськогосподарської продукції. Враховуючи попит іноді навіть не беруться до уваги сприятливі природнокліматичні умови. Прикладом може бути формування приміських зон спеціалізації. Також помітний вплив мають відстань до ринків збуту та якість доріг. Адже чим менша відстань, тим менші транспортні витрати, зростає економічна ефективність виробництва продукції. У ринкових умовах на передній план виходить чинник економічних переваг. Тобто концентрується увага на тих видах продукції, які забезпечують максимальну економічну вигоду та мінімальні економічні витрати. Регіон виробляє найефективніший для нього вид продукції, реалізує його, одержує дохід і закупляє необхідну сільськогосподарську продукцію, вироблення якої

для даного підприємства економічно не вигідно [7,с.536].

Чинником, який утримує вузьку спеціалізацію є організаційно-технічні взаємозв'язки між основними та додатковими галузями. У Подільському регіоні виробництво цукрового буряка успішно поєднується з виробництвом зерна, молочним тваринництвом і свинарством. Тут важливим є раціональне використання землі та застосування сівозміни. Оптимальне поєднання галузей дозволяє максимально використовувати трудові ресурси, знижувати собівартість продукції.

У сфері нормативно-правового забезпечення невідкладно потрібно прискорити розробку регіонального законодавства, у тому числі прийняти:

- регіональних земельних законів, що допускають (чи не допускають) купівлю-продаж, оренду і заставу земель сільськогосподарського призначення відповідно до місцевих природних, соціально-економічних і історико-культурних особливостей;

- закони про іпотеку, земельний банк, оптовий продовольчий ринок, заставний інвестиційний фонд, фінансово-промислові групи і вертикально-інтегровані компанії (корпорації) в АПК;

- закон про регулювання відносин між виробниками сільгосппродукції, що переробляють підприємствами, що обслуговують структурами, торгівлею і споживачами з метою гармонізації відносин між ними.

Одним із перспективних напрямків кредитування АПК є кредитування через лізинг сільськогосподарської техніки. У цьому напрямку необхідна державно-приватна підтримка лізингових компаній, що працюють на селі, що виражається, у тому числі, і у формі сприяння підготовці лізингових проектів.

Існуюча в даний час податкова політика, доповнена практикою списання боргів, спонукає чесно й ефективно працюючі сільськогосподарські підприємства погіршувати фінансові показники своєї діяльності. Ця практика повинна бути змінена. Для держави важливіше, не знижуючи рівень податкового навантаження на 1 га сільськогосподарських угідь, змінити сам механізм числення податків і їхньої сплати. Основна маса земель повинна

обкладатися податком, зумовленим якістю і місцем розташування цих земель, поза залежністю від того, хто на них працює. При нерозвиненості ринкових відносин і відсутності у сільськогосподарських підприємств необхідного набору механізмів по захисту своїх інтересів, податок може бути узятий і в натуральній формі. Тим більше що державі та територіям для виконання своїх функцій необхідне формування регіонального продовольчого фонду.

У даний час АПК країни має бути перетворений в один із пріоритетних напрямків інвестицій, для чого насамперед необхідні державні гарантії захисту прав інвесторів, а також розробка механізму залучення засобів приватних інвесторів. Бюджетні засоби в першу чергу необхідно виділяти на проекти, що сприяють упровадженню прогресивних технологій, розвитку здорової конкуренції, що дозволяють раціоналізувати територіальну структуру виробництва, що сприяють рішенню важливих народногосподарських задач, оздоровленню демографічних і соціально-культурних процесів. Приватний інвестор сам вибирає куди вкласти свій капітал.

В області *митної політики* необхідно враховувати, що економіка України може ефективно розвиватися лише будучи органічно інтегровано у світову економіку. Будь-які нові спроби створити "самодостатню" систему неминуче приведуть до його ізоляції і деградації.

Разом з тим, на світовому та своєму власному ринку інтереси Україна тісно переплітаються з інтересами розвинутих аграрних країн, що багаторазово перевершують її по силі. Звідси - неминуча для неї політика гнучкого поєднання відкритості та захист власних виробників, що повинна бути диференційована по видах продовольчих товарів і сільськогосподарської сировини.

Митна політика має будуватися на поєднанні тарифних і нетарифних методів зовнішньоекономічного регулювання. Збільшення митних тарифів на конкретний продукт необхідно обґрунтовувати рівнем продовольчої безпеки країни. В якості її найважливішого інструмента необхідно звернутися до сертифікації - удосконалення державного контролю за якістю сільськогосподарської сировини і харчових продуктів для того, щоб не

допускати проникнення на український ринок неякісних продуктів харчування, що погіршують стан здоров'я населення.

Свої особливості мають також *екологічні чинники*. Постає необхідність враховувати зміни у природно-екологічному середовищі, дотримуватися екологічних та санітарно-технічних вимог до розміщення нових та відновлення старих об'єктів сільського господарства, не допускати перевищення гранично допустимих норм шкідливих речовин у ґрунті. На сьогоднішній день головним завданням сільськогосподарського виробництва є виробництво екологічно чистої продукції. Власне попит на екологічно чисті продукти спонукав до виникнення альтернативних форм організації сільського господарства на базі селянських (фермерських) господарств. Невеликі господарства гнучкіші, легше вирішують проблеми забезпечення кадрами. Необхідно використати такий досвід фермерів США, який полягає у тому, що фермери укладають договори з сім'ями городян на поставку їм екологічно чистої продукції, а ті в свою чергу за графіком на фермі виконують відведений обсяг сільськогосподарських робіт. Наші селянські (фермерські) господарства можуть спеціалізуватися на вирощуванні лікарських рослин, овочів, фруктів, молочному скотарстві.

Слід враховувати доцільність впровадження нових технологій, за їх рахунок підвищувати конкурентоспроможність товарів сільськогосподарського виробництва. У господарствах, які рентабельно працюють, постійно зміцнюється й оновлюється матеріально-технічна база, вчасно проводиться ремонт сільськогосподарської техніки, тому в них високоякісно і в оптимальні агротехнічні терміни проводять сівбу та збирання врожаю та інші сільськогосподарські роботи.

Величезну роль у сучасних умовах відіграє інформаційне забезпечення сільськогосподарських підприємств. Важливими є своєчасна інформація про кон'юнктуру ринку, стан світового ринку, сучасні технології організації виробництва та маркетингу, що допомагає швидко вирішувати проблемні питання.

При організації виробництва кожне господарство повинно належним чином ознайомитися з законодавством, яке регулює підприємницьку діяльність.

Сьогодні змінилася організаційно-правова приналежність земель, але не у всіх регіонах фермерське господарство себе виправдовує. Слід зазначити, що у різних регіонах країни реформа проходить по різному. Наявність різних форм господарювання вимагає історико-географічного підходу, як одного з методів виявлення відмінностей у характері сільськогосподарського використання земель. Необхідно вивчити та класифікувати існуючі типи сільськогосподарських підприємств, виробничих зв'язки між ними і переробними підприємствами. Сьогодні формуються спеціалізовані сільськогосподарські підприємства з урахуванням ринкових відносин у державі та на світовому аграрному ринку в цілому. Основною причиною різкого зниження основних показників стала відміна цілеспрямованого планування у сільському господарстві в перші роки аграрної реформи. Помилкою багатьох господарств, які хотіли одержати максимальний прибуток, було те, що вони встановлювали надмірно високі ціни на продукцію. Наслідком цього була нереалізована продукція, що спричинило до зниження її виробництва.

Існує ряд чинників, які безпосередньо впливають на діяльність сільськогосподарських виробників і в свою чергу значною мірою від цієї діяльності залежать. Середовище, яке об'єднує ці чинники вступає у певні виробничі, економічні та соціальні відносини з господарством. Окремими складовими цього середовища, у якому функціонують сільськогосподарські підприємства є споживачі сільськогосподарської продукції, посередники, постачальники необхідних товарів, підприємства, які надають сервісні послуги цим підприємствам, фінансові установи та конкуренти.

Головними споживачами сільськогосподарської продукції сьогодні в Україні є переробні підприємства, населення та частково зарубіжні покупці. На сучасному етапі перспективним може стати агропромислова інтеграція - виробництво сільгосппродукції - переробка – реалізація кінцевого продукту.

В умовах ринкової економіки важливе значення має посередницька діяльність. Найбільшими посередниками виступають товарні біржі, які сприяють торгівлі великими партіями, дають інформацію про ціну, пропозицію

та попит. Функціонування аграрних бірж помітно активізувалася після виходу Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529 “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”.

Постачальниками сьогодні виступають підприємства, які забезпечують господарства необхідними ресурсами – паливно-мастильними матеріалами, мінеральними добривами, агрохімікатами, технікою, насіннєвим матеріалом. Проте необхідно зазначити, що постачальники, це ті ж самі посередники.

Важливим чинником є наявність конкурентів, які виробляють і реалізують таку саму продукцію тим самим споживачам і посередникам. Методом боротьби з ними є підвищення конкурентоспроможності товару та зниження собівартості продукції.

На нашу думку, в сучасних умовах реформування сільського господарства виникає необхідність зміни спеціалізації сільського господарства. Таким чином, слід виділити основні тенденції її зміни. По-перше, оптимізація напрямів спеціалізації виходячи з відповідних типів природного середовища, створення чітко зумовлених зональних типів сільськогосподарських підприємств. Тут необхідно звернути увагу на економіко-географічний аналіз неоднакових природних умов і ефективності виробництва окремої продукції у відповідних природних умовах.

У зв'язку зі зміною спеціалізації, нині, як ніколи, стоїть питання економічної оцінки земель в широкому змісті цього слова. Необхідно зіставити ефективність виробництва по кожній з галузей у відповідних типах природного середовища з товарністю цих галузей. Тут постає питання про доцільність одержання певної продукції в даних умовах – природних та економічних.

Нині формуються нові зони спеціалізації, які виникають внаслідок введення в експлуатацію нових переробних підприємств, формування нових ринків збуту готової продукції, економічної доцільності конкретного виду продукції.

По-друге, деконцентрація виробництва основних видів сільськогосподарської продукції. Вона виникає внаслідок розмивання ареалів вирощування

рослин і розведення тварин, у тому числі за рахунок особистих приватних господарств.

По-третє, натуралізація господарства, тобто різке зниження товарності ряду культур і порід тварин. Це можна пояснити тим, що у перші роки економічної кризи, коли ціна товару сильно змінювалася впродовж одного сільськогосподарського сезону, господарства надавали перевагу бартерним відносинам для взаєморозрахунків між ними та кредиторами. Це привело до того, що в кожному господарстві виникав широкий спектр галузей, які були нерентабельними через мале виробництво. Зараз ситуація покращується внаслідок впливу ринкових відносин і можливості продати товар (наявність споживача). Все це призводить до розвитку галузей, котрі не були притаманні для даного регіону.

У ринкових умовах головним стимулом існування сільськогосподарського виробника є прибуток. Виходячи з цього надзвичайно важливим є вибір оптимальної спеціалізації кожного господарства, ефективність його функціонування у нових умовах. Правильно вибрана спеціалізація дозволяє господарству раціональніше використовувати природні умови, матеріальні та технічні ресурси, досягнення стабільного економічного зростання, одержання максимальної кількості високоякісної продукції з мінімальними затратами згідно до вимог ринкової економіки. Адже ринкові відносини зумовлюють посилення конкуренції між товаровиробниками.

Одним із принципів підприємництва є поглиблення спеціалізації та розширення кооперації. Зарубіжний досвід показує, що з розвитком малого підприємництва спеціалізація поглиблюється та розширюється кооперація. Поглиблення спеціалізації сільського господарства веде до його інтенсифікації, забезпечує стабільність виробництва. Вузька спеціалізація притаманна багатьом високорозвинутим країнам Європи та світу. В Японії у фермерських господарств питома вага прибутку якоїсь одної галузі становить біля 80%, в Канаді - біля 90 %, а в США – 93 %. Високий рівень спеціалізації у цих країнах зумовлений високим розвитком місцевих переробних підприємств,

вертикальній інтеграції виробництва.

З прийняттям у липні 1997 року Закону України “Про кооперацію” відбувається відродження кооперації, вона набуває нового економічного змісту. Проте внаслідок бурхливих економічних процесів у сільському господарстві відбувається розвиток різних кооперативних формувань. Як правило, значний ефект дають поєднання зберігання і переробки сільськогосподарської продукції до місць її виробництва, створення у господарствах переробних цехів навіть підприємств. Значення міжгосподарської, внутрішньогосподарської кооперації й агропромислової інтеграції зростає і тому, що ці процеси розвиваються в умовах різноманіття та рівноправності форм господарювання і дозволяють ефективно інтегрувати сільських товаровиробників, що працюють у сфері різних форм власності. Кооперувати й інтегрувати можуть і повинні державні та колективні сільськогосподарські підприємства, селянські (фермерські) і особисті підсобні господарства. У результаті такої кооперації й агропромислової інтеграції зміцнюється економіка кожного підприємства.

На сучасному етапі розвитку інтеграційних процесів практикується залучення до кооперативних формувань господарств приватного сектора. Створюються добровільні господарські об'єднання, корпорації, консорціуми, холдінги, торгівельні дома, концерни, асоціації тощо. Сьогодні у регіонах створюються асоціації кооперативів. Правління асоціації координує діяльність кооперативів, здійснює взаємовідносини з державою та іншими суб'єктами господарювання, готує кадри, виступає постачальником та допомагає реалізовувати продукцію, проводить бухгалтерські розрахунки та юридичну підтримку. Спостерігається процес кооперування фермерів між собою та з іншими сільськогосподарськими формуваннями.

У господарствах, які мають високі економічні показники, багато уваги приділяється вирішенню соціальних проблем, розвитку соціального захисту працівників. Поряд зі своєчасною видачею грошової заробітної плати широко практикується натуральна оплата праці. На земельні частки і майнові паї регулярно виплачуються дивіденди. Працівникам села такі господарства

постійно допомагають у веденні особистих підсобних господарств, в обробці присадибних ділянок і в придбанні насіння, мінеральних добрив, молодняку худоби та птиці. Незважаючи на фінансові утруднення, виділяються засоби на утримання соціальних об'єктів і навіть на нове будівництво житла, шкіл, дитячих дошкільних установ, медпунктів, їдалень тощо.

Кооперативи відрізняються від приватних фірм, акціонерних компаній тим, що основною їхньою метою є не витяг максимального прибутку за будь-яку ціну, а забезпечення економічних інтересів своїх членів і прибуткової роботи кожного з них. Діяльність кооперативу спрямована на зростання доходів усіх його учасників, гарантований збут продукції, вирішення проблеми неплатежів, поліпшення матеріального добробуту працівників відповідно до зростання доходів підприємства.

Небезпечною тенденцією є висока спрацьованість машинно-технічного парку, а відсутність фінансових коштів для здійснення ремонтно-відновлюваних робіт лише погіршує його стан. Для досягнення рівня технологічних потреб не вистачає десятків тисяч різних технічних засобів. Поряд з цим різко погіршилося забезпечення галузей АПК висококваліфікованими кадрами.

У найближчій перспективі будуть здійснені ефективні заходи щодо охорони земель, запровадження ґрунтозахисних систем землеробства.

На сьогодні екстенсивний шлях розвитку сільського господарства практично вичерпався. Тому у подальшому він може здійснюватися лише на основі широкомасштабного впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій, модернізації технічних засобів.

Важливого значення набули тенденції *соціального розвитку*. Сільське населення поступово адаптується до змін що відбулися. Сьогодні гостро постає потреба вироблення особливої соціальної політики для сільських територій. Зміни, що відбуваються, у сільському соціумі можна звести до наступних тенденцій:

- 1) Особисте підсобне господарство перетворюється в основне джерело доходів. Мала заробітна плата (40% від середньої зарплати по країні і менш 70%

прожиткового мінімуму), тривалі затримки виплат (у середньому на 2-3 місяця) зробили підсобне господарство основою виживання сільських жителів. Воно цілком забезпечує сільських жителів картоплею, овочами і є єдиним джерелом м'ясомолочної продукції. Інтенсивний розвиток підсобного господарства рятує від голоду, але не від бідності, адже за межею бідності зараз більше 50% сільських жителів.

2) Відбувається зростання економічної взаємодії міських і сільських родин. Зростання обсягів сільськогосподарських продуктів, переданих міським родичам, компенсується їх зрослою трудовою участю у господарській діяльності сільської родини, а також наданням допомоги у постачанні одягом, будівельними матеріалами. На початку 90-х років господарства пенсіонерів здавалися приреченими на ліквідацію, але у дійсності в основній масі вони не тільки вижили, але і збільшили обсяг виробництва. Неформальна кооперація зміцнила практику спільної господарської діяльності на землі різних поколінь родини. Особливо широко ці процеси йдуть у південних районах більш пізньої урбанізації, де сильніше виражена аграрна свідомість городян.

Новим явищем стало тривале проживання у селі міських родичів, що стали безробітними чи частково зайнятими. Економічно такий обмін пом'якшує труднощі кризового періоду, дозволяючи вижити і навіть зміцнитися дрібному сільськогосподарському виробнику, збільшуються і доходи всіх членів родини.

3) Змінюється структура зайнятості сільського населення. Вже наприкінці радянського періоду менше половини сільського населення було зайнято у сільському господарстві, а в приміських районах сільськогосподарська зайнятість складала менш 25%. Криза значно знизила аграрну зайнятість у сільськогосподарських підприємствах. Крім посилення ролі сімейного господарства у життєзабезпеченні сільських жителів, значно розширилася неаграрна сфера зайнятості трудових ресурсів села.

4) Загострюються проблеми зайнятості. Безробіття у сільській місцевості в основному носить прихований характер, але воно від цього не менш гостре. Найбільш небезпечним наслідком прихованого безробіття стала наростаюча

криміналізація як у самих державах, так і серед мігрантів із них.

5) Значно погіршується забезпеченість соціальними послугами, знижується їхня якість. Паралізовано діяльність більшості сільських установ культури, практично зникла сільська система побутового обслуговування, дитячі сади. Мережа первинної медичної допомоги і шкіл збереглася, але рівень їхнього фінансування низький. Соціальний розвиток села виявився відкинутим на 30-40 років тому, і в нинішніх економічних умовах реальним завданням є збереження послуг першої необхідності - охорони здоров'я й освіти.

6) Різко скорочується мобільність сільського населення. У сільській місцевості поїздки за послугами в найближчі міста помітно скоротилися в порівнянні із серединою 80-х років. Значна частина сільських жителів перестали користуватися установами обслуговування в райцентрах, за винятком життєво важливого медичного обслуговування і відсутнього в сільській місцевості середньої і фахової освіти для молоді.

7) У соціальному розвитку підсилюються територіальні контрасти. По-перше, зросли розходження між центром і периферією, а приміські території виявилися більш життєстійкими. Тільки на рівні низових структур (сільських адміністрацій і сільськогосподарських підприємств) центри господарств занепали сильніше, ніж рядові сільські поселення. По-друге, посилюються зональні розходження: товарне сільське господарство усе більш зосереджується в степовій і лісостеповій зоні, а інша сільська місцевість поступово повертається до натурального господарства.

Здібність пристосовуватися в сільського населення вище, ніж це здається, тому в селі є передумови для позитивних змін, а саме:

- в цілому зберігається освітній потенціал. Криза на деякий період знизила, але не порушила стійкий цикл міграцій молоді в міста для завершення навчання. Скоротився тільки радіус переміщення і рівень (статус) доступного утворення;

- споживча поведінка, що зберігається, і особисті інвестиції. З кожним роком середня сільська родина все менше обмежувала свої потреби в одязі,

товарах тривалого користування, побутових послугах, збільшила частку витрат на облаштування домашнього господарства;

- зросла роль товарного сімейного фермерського господарства. З погляду зміни сільського способу життя поява фермерства дуже важливо. Воно змогло вижити насамперед у південних районах товарного господарства, де виробництво прибуткове при нинішніх цінах на сільськогосподарську продукцію. У цих районах самостійними виробниками стали найбільш активні і роботящі представники сільського соціуму.

- наявність джерел зростання доходів. У Подільських областях жителі приміських районів і сіл, розташованих уздовж найважливіших магістралей, різко збільшили товарність особистого господарства. Поступово складається певна кооперація: доставкою та торгівлею займаються кілька родин, одержуючи за це частину виручених засобів від інших виробників.

Зросла роль неаграрних доходів. Сільське населення, що проживає уздовж великих автодоріг, перетворилося в торгівців, торгуючи текстильною продукцією й одержуючи від цього основні доходи. З'явилися неформальні товариства, що одержують продукцію від оптових постачальників і розподіляють між собою торгові місця.

Відбувається поляризація сільського соціуму. Нові види діяльності, залучення селян у ринкові відносини певною мірою зробили вплив на їхній спосіб життя. Але в більшій мірі скорочення зайнятості у суспільному сільському господарстві та падіння рівня життя привели до появи величезного числа "нових бідних" - вимушено неповно зайнятих, що втратили колишній соціальний статус і не здатних (чи не бажаючих) придбати новий. Посилення маргіналізації і люмпенізації села - найважчі наслідки кризи.

Постійно зростає роль рекреації. У кризовий період підсилилася роль міських дачників і відпочиваючих, з якими в село приходять інвестиції і робочі місця, особливо в неформальному секторі. Поліпшується сільська інфраструктура - будуються локальні системи газопостачання, розширюється телефонна мережа, ремонтуються дороги до сільських населених пунктів.

Рівень розвитку соціальної інфраструктури безсумнівно впливає на економічні показники. І тому визначення ефективності виробництва і факторів, що впливають на нього варто враховувати і соціальну інфраструктуру. Її стан впливає на ефективність виробництва. По-перше, соціальна інфраструктура створює передумови для відтворення робочої сили, по-друге, стежить за здоров'ям і освітою, по-третє, забезпечує продовольчими і промисловими товарами, через мережу торгових установ, по-четверте, підтримує культурно-моральний потенціал людей. В цілому її діяльність спрямована на задоволення потреб людей, тобто робочої сили.

Якщо рівень розвитку соціальної інфраструктури високий, то це відбивається на ефективності виробництва. Наприклад: добре організована освіта, а потім одержання дітьми професії сприятиме одержанню кваліфікованих кадрів, продуктивність яких безсумнівно буде вищою, ніж низько кваліфікованих робітників. Коли її рівень розвитку дозволяє зблизити умови життя в місті і селі, це залучить висококваліфікованих фахівців з вищою освітою в сільську місцевість. Сьогодні спостерігається зворотний процес – через незадовільні умови життя кваліфіковані працівники перебираються в міста, і це позначається на якості роботи, а отже на ефективності виробництва.

У даний час в умовах становлення ринкової економіки постає необхідність врахування впливу екологічних чинників на формування нових напрямків спеціалізації сільського господарства, його інтенсифікації. Постає актуальне питання встановлення наслідків антропогенного впливу на ґрунти. Сільськогосподарське використання земельних ресурсів України дуже високе, розораність сільськогосподарських угідь становить 80 % . Для порівняння слід відзначити , що рівень розораності в країнах ЄС становить 25,6 %, а у високорозвинених країнах у цілому – 11,8 %. Спостерігається падіння родючості ґрунтів, їх ерозія становить 80 % площ сільськогосподарських угідь. Понад 3,5 млн. га угідь забруднено радіонуклідами і майже 65 тис. га взагалі виведено з користування. Щорічно з розораних схилів з кожного гектара змивається 30-40 тонн ґрунту, а з земель з просапними культурами 100-200

тонн. Щорічно з ґрунтом виноситься 11 млн. тонн гумусу, 0,4 млн. тонн фосфору, 7 млн. тонн калію, що в 2,3 рази більше, ніж вноситься з добривами. Нині ерозією уражено 18 % території України і щорічно площа еродованих земель збільшується на 90-100 тис. га, а збитки від неї становлять мільйони гривень. Проблема антропогенного навантаження на ґрунт, як говорилося раніше, на сьогоднішній день є дуже актуальною. Одним з аспектів антропогенного навантаження на ґрунт є інтенсивна сільськогосподарська діяльність. Виділимо приклади впливу сільськогосподарської діяльності на ґрунт:

- вплив внаслідок ущільнення сільськогосподарською технікою;
- руйнування структури внаслідок застосування різних способів оранки і культивації;
- ущільнення ґрунтів унаслідок випасу худоби;
- вплив поливів на водяний режим, співвідношення водяної і газової фаз ґрунту, на рівень ґрунтових вод, засолення і т.д.
- вплив добрив на хімічний склад, структуру.

Сільськогосподарська техніка не тільки безпосередньо впливає на фізичні властивості ґрунтів завдяки їхньому ущільненню, але й опосередковано. Для поліпшення несприятливих агрофізичних властивостей орного сірого лісового ґрунту необхідне проведення відповідних меліоративних заходів.

Основні задачі моніторингу фізичного стану ґрунтів полягають у контролі за фізичним і технологічним станом для своєчасних рекомендацій із запобігання несприятливих впливів та розрахунку екологічно безпечного рівня агротехнічного впливу на ґрунт.

Охорона земель і їх раціональне використання дуже взаємопов'язані між собою і складають одне ціле. Основним їх завданням є підвищення продуктивності земельних ресурсів і вони передбачають наступне:

- створення економічних механізмів, які передбачають завершення економічної оцінки землі та формування нового земельного кадастру;
- розробка і впровадження нових механізмів раціоналізації використання

землі;

- часткове вилучення диференційної земельної ренти в державний бюджет з метою її зонального і внутрізонного перерозподілу для створення приблизно однакових економічних умов для розширеного відтворення у природному середовищі та сільськогосподарському виробництві;

- введення диференціації плати за землю в залежності від кількісної і якісної характеристики угідь, підвищення ставок оплати залежно від росту екологічної безпеки, забруднення й отруєння земель, їх можливої деградації, затрат на рекультивацію;

- введення плати за погіршення якості земельних угідь внаслідок нераціонального їх використання або порушення вимог і правил їх охорони;

- кредитування землевласників і землекористувачів, які сприяють поліпшенню земельних угідь, підвищення їх продуктивності та економічної ефективності використання, постійне нарощування виробництва сільськогосподарської продукції;

- цільове державна підтримка заходів, які спрямовані на охорону земель та підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь;

- запровадження відшкодування додаткових витрат на організацію ефективного, біологічного, безпестицидного землеробства та екологізацію сільськогосподарського виробництва, розвиток біодинамічних та інших екологізованих систем землеробства, збільшення виробництва високоякісної продукції шляхом дотацій виробників та за рахунок підвищення цін на неї.

Отже, враховуючи вищевикладене, зазначимо, що в сучасних ринкових умовах удосконалення територіальної організації та зміна спеціалізації сільського господарства є економічно необхідним кроком для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та підвищення конкурентоспроможності продукції сільського господарства.

З огляду на вищезазначене, необхідно виділити основні напрямки оптимізації розміщення та спеціалізації сільського господарства регіону:

- визначити основні шляхи державної підтримки сільсько-

господарського товаровиробника та депресивних областей в цілому;

- формування спеціалізації сільського господарства з урахуванням доцільності конкретного виду продукції, конкурентоспроможності та можливостей імпорту сільськогосподарської продукції;
- врахування максимального завантаження місцевих переробних підприємств і залучення висококваліфікованої робочої сили;
- широке використання інноваційних технологій і досягнень науково-технічного прогресу;
- формування сучасної ринкової та соціальної інфраструктури й проведення маркетингової діяльності;
- вивчення можливостей використання земель, які не обробляються, під пасовища, сіножаті та багаторічні трави з метою розвитку м'ясомолочного тваринництва з низькою собівартістю продукції;
- використання природоохоронних та ресурсозберігаючих технологій.

3.3. Стратегія розвитку і розміщення галузей тваринницько-продуктового комплексу

Стратегія розвитку тваринницького комплексу Тернопільської області на перспективу моделюється на сукупності взаємно пов'язаних галузей. Це має бути міжгалузевий баланс, формулу якого обговорено у теоретичній частині роботи. У матричному вигляді моделюється структура вартості продукції сільськогосподарського виробництва в АПК області за формулою:

$$W = p^0 R(E - A)^{-1} Y$$

Стратегія пошуку кількісних параметрів моделі та обговорення варіантів можливого механізму реалізації державної політики містить декілька етапів.

На першому етапі розраховано коефіцієнти прямих витрат у галузях АПК, які обрано за технологічними нормами (табл.3.8).

Головна діагональ відображає валовий випуск продукції, яка частково або повністю використовується в системі галузей АПК. Столпчик матриці під номером 13 містить аргументи попиту на продовольство, зокрема, внутрішній

ринок, селянське споживання і експорт. У даному разі викладено лише чисельність населення, яке кореспондує з координатами норм споживання продовольства.

Таблиця 3.8

Коефіцієнти прямих витрат АПК Тернопільської області

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
С.г.угіддя	1	1	-0,506	-0,506	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Комбікорми	2	0	1	0	-0,39	0	-6,5	-2,5	0	0	-5	0	0	0
Корми інші	3	0	0	1	-1,5	-9,5	-0,5	0	0	0	0	0	0	0
Молоко	4	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	-0,39	-0,39	0
ВРХ, МРХ (ж.м.)	5	0	0	0	0	1	0	0	-1,852	0	0	0	0	0
Свині (ж.м.)	6	0	0	0	0	0	1	0	0	-1,408	0	0	0	0
Яйця	7	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	-0,29	-0,29	0
Яловичина	8	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	-0,04	-0,04	0
Свинина	9	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	-0,04	-0,04	0
Риба	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	-0,02	-0,02	0
Потреби селян	11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	642
Ринковий попит	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	510
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

Ресурсну частину моделі, зокрема необхідні земельні ресурси представлено коефіцієнтами ресурсомісткості (R), які локально відображено у стовпчиках 2 і 3, а змістовно відповідають оберненій урожайності зернових та кормових культур, які використовують у тваринництві. Продуктивні сили виробництва, зокрема, представлено коефіцієнтами місткості виробництва молока, м'яса і яєць в одиницях поголів'я, що є оберненим показником продуктивності худоби і птиці. Витрати кормів у галузях тваринництва представлено нормами годівлі худоби і птиці.

Локальні питомі витрати можна проаналізувати за показниками на прикладі ТОВ "Агрофірма "Нива" Підволочиського району Тернопільської області за період з 1990 по 2002 рік. Незважаючи на деякі розходження в структурі господарства, основні тенденції розвитку сільського господарства регіону можна спостерігати на прикладі цієї агрофірми.

Доцільно розробити математичні моделі для оцінки можливих економічних методів впливу на виробництво агрофірми та забезпечення

розширеного відтворення. Сформована під тиском певних обставин структура сільського господарства є далеко не ідеальною, скоріше “вимушеною”. Трансформація структури сільського господарства повинна йти по напрямку зміцнення щодо великих сільських господарств. Для кожної кліматичної зони оптимальний розмір такого господарства різний. Перспективні великі колективні господарства можуть бути або акціонерними господарствами, або великими фермерськими господарствами з найманою робочою силою.

Слід зазначити, що в міру зміцнення економіки й удосконалювання технології у великих господарствах буде спостерігатися явище, що працівники сільського господарства будуть більш зацікавлені в результатах своєї роботи в сільгоспідприємствах. У такому випадку буде збільшуватися частка великих конкурентоспроможних господарств у виробництві всіх основних сільськогосподарських продуктів. Проте всі варіанти розвитку зводяться до моделі сукупних витрат на виробництво, представленої у наступній таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

Матриця сукупних витрат на виробництво продукції в АПК

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
С.г.угіддя	1	1,000	0,506	0,506	0,957	4,812	3,545	1,266	8,910	4,993	2,532	1,347	1,347	0
Комбікорми	2	0	1,000	0,000	0,390	0,000	6,500	2,500	0,000	9,155	5,000	1,343	1,343	0
Корми інші	3	0	0	1,000	1,500	9,500	0,500	0,000	17,59	0,704	0,000	1,317	1,317	0
Молоко	4	0	0	0	1,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,390	0,390	0
ВРХ, МРХ (ж.м.)	5	0	0	0	0	1,000	0,000	0,000	1,852	0,000	0,000	0,074	0,074	0
Свині (ж.м.)	6	0	0	0	0	0	1,000	0,000	0,000	1,408	0,000	0,056	0,056	0
Яйця	7	0	0	0	0	0	0	1,000	0,000	0,000	0,000	0,290	0,290	0
Яловичина	8	0	0	0	0	0	0	0	1,000	0,000	0,000	0,040	0,040	0
Свинина	9	0	0	0	0	0	0	0	0	1,000	0,000	0,040	0,040	0
Риба	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,000	0,020	0,020	0
Потреби селян	11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,000	0,000	642
Ринковий попит	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,000	510
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

Економічний зміст – отримано коефіцієнти повних витрат, або продукцію калькульовано на одиницю кінцевого споживання. Матрицю отримано у результаті математичного обернення даних попередньої таблиці за вище приведеною формулою.

Реорганізація структури сільського господарства, у напрямку розвитку рентабельних конкурентоспроможних господарств, можлива при посиленні наукових пошуків підвищення урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності худоби, що моделюється з коефіцієнтом інтенсивності виробництва (табл.3.10)

Таблиця 3.10

Фактори інтенсифікації виробництва в АПК

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Урожайність			1,97	1,97	1,52	0,7	1,2	0,2						
Інтенсифікація			1	1	1	1	1	1			1			

Як виявляється, інтенсифікація можлива у галузях сільського господарства, а її результатами за попереднім балансом користуються підприємства харчової промисловості та перекупники, якщо іншого не обговорено у механізмах регулювання економічних відносин. Це дуже важливий науковий висновок, який витікає з результатів цього дослідження.

Наступним етапом є моделювання взаємних відносин з галузями, які постачають енергетичні та інші ресурси виробництва (табл.3.11).

Таблиця 3.11

Показники питомих витрат ресурсів: локальні та сукупні оцінки

Локальні витрати		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ПЕК - енерг рес	1	0	0,108	0,054	0,118	0,083	0,033	0,025	0	0	0	0	0	
Хімічна –добрива	2	0	0,032	0,016	0,000	0,000	0,000	0,000	0	0	0	0	0	
Капітальні вкл	3	0	0,040	0,019	0,082	0,060	0,024	0,018	0	0	0	0	0	
Агротехсервіс	4	0	0,070	0,035	0,078	0,026	0,023	0,017	0	0	0	0	0	
Ринок праці	5	0	0,041	0,019	0,133	0,099	0,041	0,010	0	0	0	0	0	
Зем.власник-рента	6	- 0,39	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Сукупні витрати														
ПЕК - енерг рес	1	0	0,108	0,054	0,242	0,596	0,762	0,295	1,103	1,074	0,540	0,277	0,277	
Хімічна -добрива	2	0	0,032	0,016	0,036	0,152	0,216	0,080	0,281	0,304	0,160	0,064	0,064	
Капітальні вкл	3	0	0,040	0,019	0,126	0,241	0,294	0,118	0,445	0,414	0,200	0,122	0,122	
Агротехсервіс	4	0	0,070	0,035	0,158	0,359	0,496	0,192	0,664	0,698	0,350	0,179	0,179	
Ринок праці	5	0	0,041	0,019	0,178	0,280	0,317	0,113	0,519	0,447	0,205	0,145	0,145	

Зем.власник-рента	6	-0,39	-0,197	-0,197	-0,373	-1,875	-1,381	-0,493	-3,472	-1,946	-0,987	-0,525	-0,525	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

Локальні витрати позначено тільки для сільського господарства, а сукупні оцінки стосуються всіх галузей АПК.

Таким чином, необхідно зазначити, що при збереженні існуючого положення речей можна передбачити перспективи розвитку цього сектору економіки та цього господарства. Розглядаючи основні технологічні пропорції АПК можна побудувати рахунок балансу виробництва і витрат (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Параметри балансу виробництва і використання продукції АПК

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
С.г.угіддя	1	1552,1	-783,8	-768,4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Комбікорми	2	0	1547,5	0	-175,2	0	-421,9	-835,2	0	0	-115,2	0	0	0
Корми інші	3	0	0	1517	-673,9	-810,7	-32,45	0	0	0	0	0	0	0
Молоко	4	0	0	0	449,28	0	0	0	0	0	0	-250,4	-198,9	0
ВРХ, МРХ (ж.м.)	5	0	0	0	0	85,333	0	0	-85,33	0	0	0	0	0
Свині (ж.м.)	6	0	0	0	0	0	64,901	0	0	-64,9	0	0	0	0
Яйця	7	0	0	0	0	0	0	334,08	0	0	0	-186,2	-147,9	0
Яловичина	8	0	0	0	0	0	0	0	46,08	0	0	-25,68	-20,4	0
Свинина	9	0	0	0	0	0	0	0	0	46,08	0	-25,68	-20,4	0
Риба	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23,04	-12,84	-10,2	0

Аналізуючи показники виробничої діяльності агрофірм на території області слід звернути увагу на тенденцію зменшення площі сільськогосподарських угідь, в тому числі ріллі.

Площа сільськогосподарських угідь з 1990 по 2003 року скоротилася на 563 га (14,3 %), за цей період площа ріллі скоротилася на 385 га (10,6 %), проте зросла частка земельних паїв. У 1990 році їх не було, а в процесі паювання землі в 2003 році кількість земельних паїв, які використовує агрофірма значно зросла. Беручи до уваги площі сіножатей та пасовищ, слід зауважити, що вони з 2000 року не змінюються і становлять 131 та 9 га відповідно. (табл. 3.14.)

За останні роки у господарствах зберігається тенденція зменшення прибутків та рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції. У 1990 році прибутки в “Ниві” становили 2671 тис. грн.(у порівняних цінах 2000 року.), а вже в 2000 році вони зменшилися на половину і становили 1276 тис.

грн., в 2001 – лише 61 тис. грн., а в 2002 дещо зросли – 247 тис. грн. У рослинництві прибутки в 1990 році становили 1440 тис. грн., в 2002 – 419,6 тис. грн., у тваринництві – 893 тис. грн. і 15,7 тис. грн. відповідно (див. додаток Л).

Таблиця 3.13

Економічна складова моделі регіонального АПК

Оборот	у тому числі оборот ДГН	оборот ринку	Ціна ринкова, грн	Цінність всього, тис грн	цінність ДГН	ринок	Структура, %		
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
1552	865	687						С.г.угіддя	1
1547	862	685						Комбікорми	2
1517	845	672						Корми інші	3
449	250	199	545	245	136	108	32,0	Молоко	4
85	48	38	2170	185	103	82	24,2	ВРХ, МРХ (ж.м.)	5
65	36	29	3368	219	122	97	28,6	Свині (ж.м.)	6
334	186	148	244	82	45	36	10,7	Яйця	7
46	26	20						Яловичина	8
46	26	20						Свинина	9
23	13	10	1500	35	19	15	4,5	Риба	10
642	642	0						Потреби селян	11
510		510						Ринковий попит	12
13	x	x	x	765	426	339	100		
320	178	142	1	320		142	106,0	ПЕК - енерг рес	1
74	41	33	1	74		33	24,5	Хімічна -добрива	2
140	78	62	1	140		62	46,5	Капітальні вкл	3
206	115	91	1	206	115	91	68,3	Агротехсервіс	4
167	93	74	1	167		74	55,2	Ринок праці	5
-605	-337	-268	1	-605	311	-268	#####	Зем.власник-рента	6
				302	426	134	100		

Таблиця 3.14

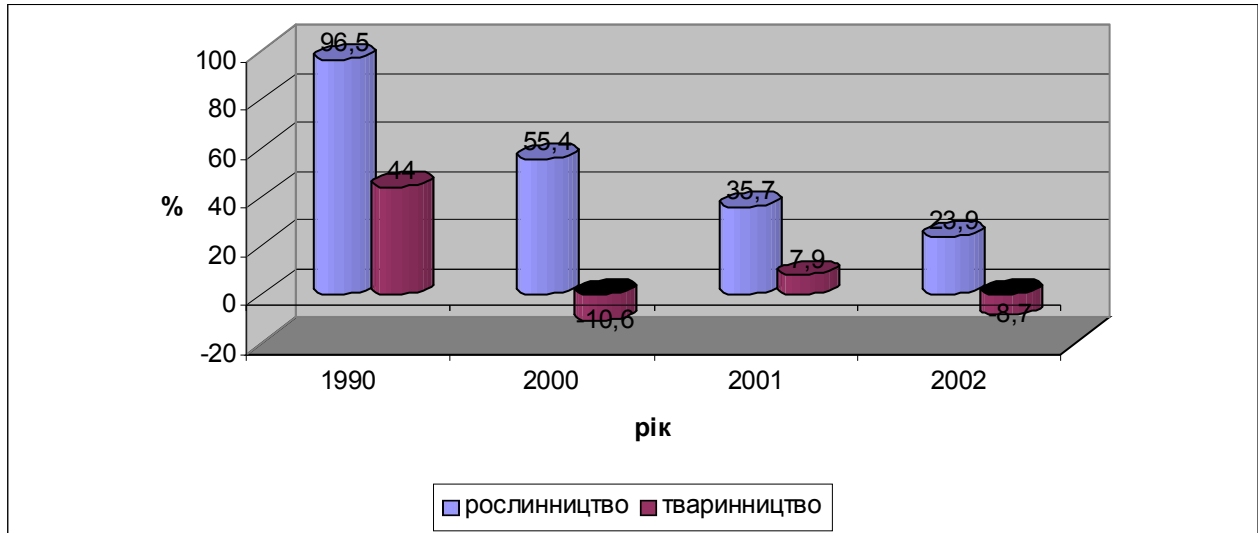
Структура сільськогосподарських угідь “ТОВ Агрофірма “Нива”*

	1990	2000	2001	2002	2003
С-г угіддя, всього	3953	3485	3458	3552	3390
В т.ч. рілля	3635	3345	3318	3412	3250
З неї земельні паї	-	2815	2815	2841	2874
Оренда інших земель	-	25	25	66	38
Оренда інших г-в	-	140	180	236	56
Сіножаті	118	131	131	131	131

Пасовища	180	9	9	9	9
----------	-----	---	---	---	---

*) Джерело: Дані стат. звітності ТОВ “Агрофірма “Нива” (різні роки).

Рентабельність господарства зменшується з року у рік, хоча

господарство прибуткове (рис. 3.6).

Рис. 3.6 Динаміка рентабельності ТОВ “Агрофірма “Нива”

Аналізуючи рис. 3.6 слід зауважити, що показник рентабельності у порівнянні з 1990 роком знизився в рослинництві майже в 4 рази, а в тваринництві досяг від’ємного показника.

На це вплинуло багато чинників, зокрема рівень забезпечення господарства машинно-тракторним парком. Дані таблиці (див. додаток Л, табл. 1) свідчать про постійне зменшення його кількісного та погіршення якісного складу. Кількість тракторів зменшилася з 71 в 1990 році до 53 – в 2002 році (на 25,3% менше). Аналогічна ситуація з комбайнами. У 1990 році кількість їх становила 17 одиниць, а в 2002 році – 13 (на 13,6 % менше). Також зменшилася кількість автомобілів на 12 одиниць (на 15,6 % менше) і становить 65 одиниць. Це при тому, що експлуатаційний вік значної частини машинно-тракторного парку вже перевищує 10 років і потребує постійного оновлення та ремонту.

За 2002 рік знизилася собівартість продукції рослинництва - зерна та цукрових буряків, проте зросла у тваринництві, зокрема м'яса ВРХ на 97 грн., м'яса свиней на 114 грн. та молока на 13,7 грн. за 1 ц. (див. додаток Л, табл. 1).

З року в рік змінюється структура реалізації товарної продукції господарства. Загалом по господарству обсяг товарної продукції з 1999 до 2001 року збільшувався з 775 тис. грн. до 1311 тис. грн. Це відбулося за рахунок збільшення обсягів товарної продукції в галузі тваринництва з 633 тис. грн. до 960,6 тис. грн., в галузі рослинництва з 119,2 тис. грн. до 325,2 тис. грн. Проте у 2002 році обсяги реалізації дещо зменшилися за рахунок продукції рослинництва і становили 1061 тис. грн. (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Склад та структура реалізації товарної продукції
“ТОВ Агрофірма “Нива”

Найменування	1999		2000		2001		2002		В сер. за 4 роки	
	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%
Рослинництво всього	119241	15,4	293246,7	27,3	325159,1	24,8	331691	30,6	267334,5	25,2
зокрема:										
зернові	61488	7,9	146604,1	13,6	189665	14,5	179945	16,6	144425,5	13,6
ц. буряк	49517,8	6,4	138242,6	12,9	132144,1	10,1	149002	13,7	117226,6	11,0
картопля	8235	1,1	8400	0,8	3350	0,3	2744	0,3	5682,3	0,5
Тваринництво всього	633203	81,7	757550	70,5	960598	73,3	733855	67,6	771301,5	72,7
зокрема:										
ВРХ	90127,5	11,6	124800	11,6	123050	9,4	91000	8,4	107244,4	10,1
Свині	37200	4,8	48150	4,5	49628	3,8	43815	4,0	44698,3	4,2
Молоко	505875	65,3	584600	54,4	787920	60,1	599040	55,2	619358,8	58,3
Інша продукція	22500	2,9	24300	2,3	25350	1,9	19860	1,8	23002,5	2,2
Всього по господарству	774943	100,0	1075097	100,0	1311107	100,0	1085406	100,0	1061638,3	100

*) Джерело: Дані стат. звітності ТОВ “Агрофірма “Нива” (різні роки).

Якщо розглянути таблицю, то видно, що основним видом продукції господарства у всі роки було молоко, оскільки воно має найбільшу питому вагу: 1999 – 65,3%, 2000 – 54,4%, 2001 – 60,1%, 2002 – 55,2%. Слід зазначити, що господарство спеціалізується на виробництві молока.

Показники виробничої діяльності агрофірми свідчать про її порівняно стабільне становище. Зокрема, у тваринництві стала кількість голів ВРХ, а кількість свиней навіть зросла (див. додаток Л, табл. 2).

Зазначимо, що показники рослинництва хоча і знижувалися, проте дуже повільно та малопомітно. Валовий збір зернових культур в господарстві з року в рік майже не змінюється лише відбуваються незначні коливання то в бік зростання то спадання під впливом різноманітних чинників. Найбільший валовий збір був у 1993 році за рахунок збільшення посівних площ і становив 8354 тонн при врожайності 48,2 ц/га. Найменший валовий збір у 2001 році можна пояснити найменшою врожайністю за останні 13 років – 33,4 ц/га.

Аналогічна картина валового збору цукрових буряків з найвищим показником в 1994 році – 20729 тонн при врожайності 402 ц/га. Мінімальний показник валового збору також в 2001 році – 10921 тонна при найменшій врожайності 266 ц/га.

Зовсім інше становище тваринництва в господарстві. З року в рік відбувається зменшення поголів'я ВРХ та овець. У 2002 році поголів'я ВРХ становило 1975 голів (у 1990 році – 3367 голів), а овець зовсім немає (у 1990 році було 639 голів). Проте постійно зростає поголів'я синей і в 2002 році становило 960 голів. Відповідно до кількості поголів'я змінювалося виробництво м'яса та молока. З вищерозглянутого видно, що в господарстві в 1993-1994 роках були найвищі показники валового збору та урожайності, а в 2001 році – найнижчі.

Не маловажну роль у господарстві відіграють підсобні промисли. Зокрема це ковбасний цех і млин, які приносять господарству додаткові прибутки.

Найважливішою складовою частиною матеріально-технічної бази сільського господарства “Ниви” є земля, яка неоднаково по своїй родючості, вимагає різних витрат для виробництва одиниці продукції. Для отримання однакової врожайності на ґрунтах різної родючості необхідна різна оснащеність основними і оборотними фондами. Від того, як використовується земля, багато в чому залежить ефективність використання інших засобів виробництва в

сільському господарстві – будівель і споруд, машин і устаткування, добрив, насіння і т.п.

Складовою матеріально-технічної бази сільського господарства є хімічні речовини: мінеральні добрива, засоби боротьби з бур'янами, хворобами і шкідниками рослин, хімікати для поліпшення структури ґрунту, меліорація і т.п. хімізація включає також і використання вапняних матеріалів для кислих ґрунтів. Одночасно із зростанням поставок мінеральних добрив, поліпшується і їх якість. При вищому вмісті діючої речовини менше перевозиться і зберігається, скорочуються транспортні витрати.

Економічна ефективність використання мінеральних добрив і хімічних засобів проявляється у підвищенні врожайності сільськогосподарських культур, в поліпшенні якості продукції та зниженні її собівартості. При розрахунку економічної ефективності вживання хімічних засобів, вартість надбавки продукції, одержаної від внесення мінеральних добрив або гербіцидів, зіставляється з додатковими витратами по їх використуванню. До них відносяться витрати на придбання, навантажування, доставку, зберігання, підготовку, внесення в ґрунт, а також на збирання додаткового врожаю. Для визначення економічної ефективності вживання мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин використовують систему показників: врожайність, продуктивність праці (люд/год. на 1ц.), собівартість продукції, окупність витрат. У зв'язку з природними особливостями сільськогосподарського виробництва ефективність вживання мінеральних добрив необхідно визначати за даними не менше ніж за три роки.

Останніми роками спостерігається скорочення запасів гумусу в ґрунті і відповідно зниження родючості земель. Таке положення є наслідком вживання низьких доз органічних добрив, недооцінки ролі багаторічних трав, в збагаченні ґрунту органічними речовинами. Шляхами підвищення ефективності хімізації сільського господарства є скорочення втрат багаторічних мінеральних добрив, вапняних матеріалів і хімічних засобів захисту при транспортуванні, зберіганні і внесенні їх в ґрунт; вживання добрив з урахуванням потреб ґрунтів в НРК; механізація навантажувально-розвантажувальних робіт, будівництво

механізованих складів для зберігання добрив; підвищення якості добрив і дбайливе відношення до них, вапнування кислих ґрунтів, оскільки мінеральні добрива діють в повну силу тільки в нейтральному середовищі і ін.

Важливим завданням наступного періоду є усунення наслідків деформації міжгалузевих пропорцій у виробничій сфері. Мається на увазі нарощування виробництва продукції в цілому по всіх категоріях господарств. При цьому в окремих галузях темпи нарощування виробництва за відповідний період становитимуть від 2,0 до 10%. Найсуттєвіші зміни мають відбутися у сільськогосподарських підприємствах всіх форм власності, за рахунок яких, в основному, буде одержано приріст сільськогосподарської продукції, зокрема цукрових буряків, зернових культур, м'яса і молока.

Спостерігатимуться певні зрушення в регіональній структурі розміщення продуктивних сил і поглибленні суспільного поділу праці в напрямі більш ефективного використання агрокліматичного потенціалу з одночасним поліпшенням екологічного стану агроландшафтів та інших елементів природного середовища. Зокрема, при використанні агроландшафтів передбачається їх часткова консервація і виведення з активного обороту шляхом залуження, залісення та значного скорочення на цій основі витрат енергоресурсів. Вже в найближчі 5-7 років потрібно буде створити 2,5-3 млн. гектарів високопродуктивних сінокосів і пасовищ для організації стабільної кормової бази для м'ясного скотарства.

Вітчизняний ринок продовольства наповнюватиметься виключно за рахунок власної продукції. Вирішальної фази набуде формування виробничих структур: сільськогосподарських підприємств всіх форм власності, фермерських та особистих селянських господарств. Кількісний їх стан на кінець періоду практично стабілізується.

Передбачається, що політика держави спрямовуватиметься на усунення регіональних диспропорцій у рівні ресурсозабезпечення, інтенсивності виробництва. Удосконалюватиметься розміщення потужностей харчосмакової промисловості відповідно до нарощування сировини. Зокрема, запровадження у 2005-2007 роках прогресивних сучасних технологій вирощування цукрових

буряків з доведенням урожайності коренів до 40-45 тонн з гектара у основних бурякосіючих регіонах та реструктуризації цукробурякового комплексу, дозволить вивести з експлуатації 50-58 малопотужних цукрових заводів, перепрофілювавши їх на виробництво іншої продукції.

Висновки до третього розділу

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна виділити наступні основні напрямки реформи агропромислового комплексу. Необхідно сформувати систему державної підтримки сільського господарства і тим самим підсилити вплив держави як гаранта розвитку ринку в аграрному секторі. Держава повинна впливати на попит та пропозицію сільськогосподарських товарів, міжгалузевий обмін в АПК із метою створення в його галузях рівних умов для одержання доходів, піклуватися про соціальний розвиток села, проведення природоохоронних заходів. При цьому необхідний поетапний перехід від сформованої системи державної підтримки АПК, орієнтованої в основному на дотації, компенсацію виробничих витрат і централізоване кредитування, до системи, що передбачає програмно-цільову, виборчу підтримку доходів сільськогосподарських товаровиробників, розвиток ринкової інфраструктури і ринкової інформації, удосконалення системи кредитування, стимулювання попиту на сільськогосподарську продукцію і продовольство.

Треба зазначити, що державне регулювання – це система важелів та стимулів, за допомогою яких держава бере участь у ринкових процесах на правах суб'єкта ринкових відносин, забезпечуючи стійкий розвиток агропромислового виробництва. Адже криза у сільському господарстві викликана не тільки об'єктивними природними умовами (наприклад, для відновлення втраченої родючості ґрунтів може знадобитися життя цілого покоління), але й економічних прорахунків у проведенні аграрної політики.

Здійснення аграрної реформи в Україні повинно бути спрямоване на створення економічно ефективного агропромислового виробництва, поглиблення ступеня переробки та покращання зберігання

сільськогосподарської продукції. З цією метою у програмних документах щодо проведення аграрної реформи передбачається:

- формування ринку землі та нерухомості, запровадження системи іпотечного кредитування сільськогосподарських товаровиробників;
- фінансування організаційних заходів щодо здійснення аграрної реформи на регіональному рівні, післяприватизаційна підтримка розвитку реформованих господарств, створення спеціалізованої консалтингової інфраструктури щодо інформаційного забезпечення;
- розвиток мережі інфраструктури сервісного обслуговування, заготівель, оптової торгівлі;
- формування ринків матеріальних ресурсів і капіталу;
- ефективне використання наявного земельного фонду;
- реформування соціальної сфери села та розбудови її інфраструктури.

Щоб вийти з кризового стану, необхідно усунути вищевказані причини і вжити наступних заходів.

1. Оподаткування сільськогосподарського виробника повинно бути, як в усьому світі, стимулюючим до суспільних потреб. Податкова політика повинна забезпечити можливість накопичення підприємством засобів для покращення якості земель, придбання та використання новітніх технологій та основних засобів.

2. Для захисту внутрішнього ринку продовольства необхідне посилення ролі системи державних закупівель продовольства. При визначенні обсягу державних закупівель основних сільськогосподарських продуктів і фінансових ресурсів, що направляються для цього слід враховувати можливості бюджетів усіх рівнів, середні світові ціни найважливіших продуктів харчування і сільськогосподарської сировини та пріоритетність продуктів для країни.

3. Для здійснення державних закупівель доцільне створення спеціальної державної системи, що має в розпорядженні необхідну матеріально-технічну базу.

4. При виділенні засобів державного бюджету на фінансування АПК необхідно особливу увагу звернути на фінансування розроблених державних програм, кількість яких повинно відповідати фінансовим можливостям бюджету.

5. Необхідна цільова підтримка з державного й регіонального бюджетів найбільш життєздатних підприємств АПК, навколо яких можуть успішно функціонувати й інші підприємства цієї сфери.

6. Важливим завданням є розробка досконалої процедури банкрутства і санації підприємств сільського господарства.

7. Доцільно поліпшити практику застосування основних фінансових важелів розвитку АПК, включаючи створення системи сільськогосподарських кредитних кооперативів; державне кредитування сільськогосподарських підприємств, що не можуть одержати кредит у комерційних кредитних організаціях на житлове будівництво, реформування структури виробництва, на розвиток виробництва дрібних фірм; кредит підприємствам АПК, що беруть участь у державних закупівлях продуктів харчування і сільськогосподарської сировини (під заставу врожаю, на будівництво сховищ і переробних підприємств).

8. Удосконалити систему державної підтримки АПК через використання створених у попередні роки поворотних фондів: лізингового фонду; фонду пільгового кредитування; фондів для формування регіональних продовольчих фондів і ін.

9. Необхідно сформувати стратегію і тактику науково-технологічного і матеріально-технічного переозброєння АПК на всіх рівнях. Вихідний

принцип такої стратегії полягає в тім, що виробничі ресурси в комплексі повинні направлятися під конкретні технології.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на основі чітко визначеної мети і програми дослідження викладено теоретичне узагальнення і подане нове розв'язання важливої для народного господарства наукової задачі – економічної трансформації розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва регіону Поділля з урахуванням соціально-економічних і агроекологічних чинників. Отримані автором результати є підставою для обґрунтування наступних висновків і пропозицій.

1. Критерієм оптимальності розміщення сільського господарства і підприємств харчової промисловості є сукупний ефект в рамках регіональної економіки. В рамках цього поняття йдеться не тільки, і навіть не стільки, про прибуток на капітал окремих операторів ринку, скільки про сукупні доходи регіону для формування бюджетів різних рівнів, про зайнятість населення і його доходи, зокрема, оплату праці, доходи рентного походження селянського господарства тощо.

2. *Принципами оптимального розміщення* продуктивних сил сільського господарства є: збалансованість попиту і пропозиції, зокрема ринкового, пропорційність розвитку галузей АПК, комплексність використання земельних і природних ресурсів, яка діє через використання генетичного потенціалу рослинного і тваринного світу, мінімізує втрати, компромісного поєднання регіональних і галузевих інтересів.

3. Принцип концентрації виробництва, який в минулому визначав пріоритети розвитку АПК, є дискусійним. Якщо концентрація капіталу є визнаним пріоритетом, то концентрація землекористування має негативний ефект. До того ж результату привело будівництво масштабних тваринницьких комплексів. Проте комплексне вирішення проблем розвитку промислового птахівництва було позитивним.

4. Важливим принципом трансформації структури сільського господарства є *вибір моделей господарювання*. В минулому цей принцип був визначений як спеціалізація сільськогосподарських підприємств. Складність

вирішення проблеми наукового пошуку оптимальних моделей господарювання в тому, що критерій оптимальності не є однозначним для суспільства (галузевий аспект), регіонів і окремих громад. Збалансованість суспільних і регіональних інтересів не є можливою: пропорції розподілу доданої вартості (ренти, оплати праці і прибутку) ринкова система не визначає, а встановлюються екзогенно як політичні змінні системи рівнянь. Внутрішня структура АПК, зокрема галузева і технологічна, пропорції елементів продуктивних сил, засобів виробництва, землекористування, капітальних і поточних витрат, сферами накопичення і споживання не має функціонального зв'язку з структурою кінцевої продукції комплексу.

5. Визначаючи напрямки, структуру і обсяги сільськогосподарського виробництва на перспективу можна виходити з виробничої або ринкової концепції. Перша зв'язується з динамікою розвитку продуктивних сил галузей АПК з урахуванням темпів зростання ринкового попиту на продовольство. Ринкова концепція виходить з пріоритетності галузевих ринків продовольства, які визначають пропорції в структурі ринкових ресурсів. Виробництво в цьому разі є функцією попиту і імпорту продовольства.

6. Визначаючи принципи розміщення сільського господарства слід зауважити, що деякі з них є спільними для всіх галузей народного господарства:

- наближення виробництва до ринків збуту продукції з урахуванням фактору збереження її якості при транспортуванні;
- збалансованість розвитку сільського господарства і переробної промисловості;
- зміцнення національної продовольчої безпеки і локалізація регіонів з низьким рівнем споживання продовольства на пересічну особу;
- розширення зовнішньоекономічних зв'язків АПК в питаннях міжнародного розподілу праці;

- збалансованість національного і регіональних ринків сільськогосподарської продукції і продовольства.

До принципів, що є особливими для АПК, можна віднести:

- реалізація генетичного потенціалу рослинництва з урахуванням природнокліматичних умов регіонів;

- досягнення максимального поєднання регіонального розвитку тваринництва умовам утримання худоби і птиці для реалізації їх біологічного потенціалу;

- забезпечення пропорцій вирішення білкової проблеми годівлі худоби при збереженні якісних показників природного середовища;

- пропорційності розвитку ринку праці і виробництва.

7. При вирішенні питання про раціональне розміщення галузей рослинництва і тваринництва необхідно дотримуватися принципу комплексності з урахуванням єдності трьох максимумів: 1) максимального задоволення регіонального попиту на галузевому ринку продовольчих товарів на рівні наукових норм харчування; 2) забезпечення попиту на робочу силу на ринку праці з урахуванням максимально можливого використання календарного фонду робочого часу на протязі року при високій продуктивності праці; 3) екологічно-безпечного використання сільськогосподарських ресурсів, зокрема, природних з урахуванням не тільки збереження, а й зростання родючості ґрунту.

8. Принципово новим в аграрній політиці має бути принцип необхідної достатності, який замінює невиправданий антропогенний тиск на природне середовище. Він виправдовує себе на середніх позначках ефективності приведених граничних витрат. Суспільство виходить з того, що виробництво на гірших ділянках землі або граничних природнокліматичних умовах є доцільним лише в разі визнання продукції на ринку. В сучасних умовах ринок великих міст і промислових центрів спроможний підтримувати попит на досить високому рівні. Обсяг ринкових ресурсів продовольства є визначальним і первинним чинником моделі продовольчого комплексу.

9. При розміщенні сільськогосподарського виробництва актуальним може бути принцип економічного вирівнювання рівнів розвитку окремих регіонів через реалізацію експортного потенціалу, розвитку виробництва. За допомогою балансових розрахунків можна визначити резерви міжрегіонального обміну з урахуванням внутрішніх потреб.

10. Розробка стратегії економічного розвитку сільськогосподарських підприємств вимагає системного наукового підходу, а тому йдеться про наступні принципи і посилання:

- цілісність відтворювального процесу, сфер і галузей, підприємств і організацій, безпосередньо пов'язаних з виробництвом, збереженням, транспортуванням, переробкою і реалізацією продукції;
- динамічність попиту на продукцію і ресурси АПК з боку можливих іноземних інвесторів з відповідними загрозами для продовольчої та економічної безпеки населення і держави;
- пропорційність і збалансованість між сферами відтворювального процесу і галузями виробництва, що підтримується ринковими цінами, а тому вимагає пильної уваги суспільства в особі держави;
- комплексність рішень з проблем розвитку і розміщення приватних підприємств переробної галузі з новими формуваннями (АК, ТОВ тощо) в сільському господарстві за критеріями самодостатності територіальної організації, регіональної економіки, соціальної політики, збереження сільського середовища і довкілля;
- послідовність технологічних, організаційних, правових рішень для забезпечення послідовності, безперервності та ритмічності виробництва кінцевої продукції АПК;
- ієрархія задач розвитку і розміщення АПК на державному і регіональному рівнях при визначальній ролі підприємств до макроекономічного рівня;

- багатоваріантність розробок для прийняття рішень в регіонах щодо експорту продовольства з урахуванням соціально-економічних пріоритетів;
- адекватність розміщення сільськогосподарського виробництва з урахуванням природнокліматичних умов виробництва окремих культур, забезпеченості ринку праці, екологічних та інших факторів.

11. Економічний механізм регулювання природокористування має містити систему заходів, а саме: 1) оподаткування сільськогосподарського виробника повинно бути, як в усьому світі, стимулюючим а не каральним; 2) податкова політика повинна забезпечити можливість накопичення підприємством засобів для покращення якості земель, придбання та використання новітніх технологій та основних засобів.

12. Для захисту внутрішнього ринку продовольства необхідно посилити роль єдиного ринку сільськогосподарської продукції і продовольства, зокрема, системи державних закупівель продовольства. При визначенні обсягу державних закупівель основних сільськогосподарських продуктів і фінансових ресурсів, що направляються для цього, слід враховувати можливості бюджетів усіх рівнів, середні світові ціни найважливіших продуктів харчування та сільськогосподарської сировини та пріоритетність продуктів для країни.

13. Для здійснення державних закупівель доцільне створення спеціальної державної системи, що має в розпорядженні необхідну матеріально-технічну базу. При виділенні засобів державного бюджету на фінансування АПК необхідно особливу увагу звернути на фінансування розроблених державних програм, кількість яких повинно відповідати фінансовим можливостям бюджету. Необхідна цільова підтримка з державного й регіонального бюджетів найбільш життєздатних підприємств АПК, навколо яких можуть успішно функціонувати й інші підприємства цієї сфери.

14. Доцільно поліпшити практику застосування основних фінансових важелів розвитку АПК, зокрема, створення системи сільськогосподарських кредитних кооперативів; державне кредитування сільськогосподарських підприємств, що не можуть одержати кредит у комерційних кредитних організаціях на житлове будівництво, реформування структури виробництва, на розвиток виробництва дрібних фірм; кредит підприємствам АПК, що беруть участь у державних закупівлях продуктів харчування і сільськогосподарської сировини (під заставу врожаю, на будівництво сховищ і переробних підприємств).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрне право України / Янчук В. З., Андрійцев В. І., Бичкова Ц. В. та ін. / За ред. В. З. Янчука. – К.: Юрінком, 1996. – 558 с.
2. Алдошин Н. Структурный анализ фермерских хозяйств штата Айова США // Повышение показателей ресурсосбережения машинно–тракторных агрегатов: Сб. науч. тр. – М., 1993. – С. 80 – 86.
3. Алымов А. Н., Заставный Ф. Д., Прейгер Д. К. Сбалансированность народнохозяйственного развития. Региональные и отраслевые проблемы. – К., 1986. – 223 с.
4. Андреїшин М. Фермерським господарствам – режим найбільшого сприяння // Державність. – 1995. – № 2. – С. 19.
5. Андрейчук В. Г., Вихор Н. В. Повышение эффективности агропромышленного производства. – К.: Урожай, 1990. – 217 с.
6. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств / Підручник. – К. ІЗМН, 1996. – 512 с.
7. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств / Підручник. – К. КНЕУ, 2002. – 624 с.
8. Андрушко М., Безтелесна Л. Розвиток форм фермерських господарств на Львівщині // Вдосконалення організаційно-виробничої структури сільського господарства та економічних взаємовідносин на селі: Зб. наук. праць. – Львів, 1993. – С. 57 – 61.
9. Бакаев А. А. и др. Информационные технологии в экономических системах // Сб. науч. тр. – К., 1995. – 78 с.
10. Баккет М. Фермерское хозяйство: организация, управление, анализ.– М.: Агропромиздат, 1989. – 245 с.
11. Балян А. Досвід фермерської кооперації та перспективи її розвитку в Україні // Економіка АПК. – 1996. – № 9. – С. 20 – 23.
12. Балян А. Особливості розвитку фермерства і його кооперування в Закарпатській області: Автореферат. – К., 1995. – 24 с.
13. Бачмут А., Рысьмятов А., Бурда А. Крестьянские хозяйства в Краснодарском крае // АПК: экономика, упр. – 1993. – № 1. – С. 76 – 79.
14. Белоусова З. Организация землепользования крестьянских хозяйств (на примере крестьянских хозяйств Акмолинской области): Автореф. дис. – Акмола, 1996. – 26 с.
15. Борисенко А. Что нужно для развития крестьянских (фермерских) хозяйств в России // АПК: экономика, упр. – 1993. – № 1. – С. 67 – 72.
16. Борщевский П. П., Прейгер Д. К., Иванух Р. А. Региональная специализация сельскохозяйственного производства Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1989. – 197 с.
17. Борщевский П.П., Прейгер Д.К., Иванух Р. А. Региональная специализация сельскохозяйственного производства . – К., 1989.– 200 с.

18. Борщевский П. П., Чернюк Л. Г., Шмаглий О. Б. Підвищення ефективності розвитку і розміщення харчової промисловості. – К.: Наукова думка, 1994. – 158 с.
19. Борщевський П. П., Ушкаренко В. О., Чернюк Л. Г., Мармуль Л. О. Регіональні агропромислові комплекси України (теорія та практика розвитку). – К.: Наукова думка, 1996. – 263 с.
20. Бриндзя З. Ф. Еколого-економічні проблеми використання земельних ресурсів Західного регіону України. – Тернопіль. – 1996. – С. 187–192.
21. Бугуцкий А. А., Якуба Е. И. Эффективность использования ресурсов сельскохозяйственного производства. – М.: Колос, 1984. – 263 с.
22. Будущее мировой экономики (Доклад группы экспертов ООН во главе с В. Леонтьевым). – М.: Экономика, 1979. – 216 с.
23. Буев В. Фермер в России: хождение по мукам // Власть. – 1995. – № 10. – С. 63 – 71.
24. Бутенко А. Состояние и развитие крестьянских (фермерских) хозяйств Луганской области // Перспективы методов управления в сельском хозяйстве: Сб. науч. тр. – Х., 1995. – С. 28 – 32.
25. Быстров Г. Право частной собственности граждан на землю // Сов. юстиция. – 1993. – № 5. – С. 12 – 13.
26. Васильченко Т. Менеджмент в фермерском хозяйстве // Перспективы методов управления в сельском хозяйстве: Сб. науч. тр. – Х., 1995. – С. 33 – 40.
27. Войцеховский А. Земельная собственность и фермерство // Бизнес = Информ. – (Спец. выпуск) . – 1995. – № 19 – 20. – С. 29 – 32.
28. Волкова Н., Кунина Н. Договорные отношения крестьянского хозяйства // Кормопроизводство. – 1992. – № 2. – С. 5 – 8.
29. Гайдуцький П. І. Економічні взаємовідносини підприємств АПК в умовах ринку. – К., 1992. – 191 с.
30. Гайдуцький П. І., Корольова О. Е. Формування ринкових відносин в агропромисловому комплексі. – К., 1994. – 175 с.
31. Гайдуцький П. І., Лобас М. Г. Приватизація власності в агропромисловому комплексі. – К., 1994. – 208 с.
32. Гайдуцький П. І., Стельмащук А. М. Земля: власність, оренда, рента. – К.: Урожай, 1994. – 184 с.: табл.
33. Гайдуцький П. І. Аграрний сектор: від реформи до стратегії розвитку (питання власності та господарювання) // Економіка АПК. – 2003. № 2 – С. 31
34. Галкин И. У фермеров своя банковская инфраструктура // Рос. вести. – 1994. – 20 апр. – С. 4.
35. Геец В. М. Отраслевое прогнозирование: методический и организационный аспект. – К., 1990. – 120 с.
36. Геець В. Структура економіки і структурна політика її стабілізації // Економіка України. – 1995. – № 4. – С. 15–20.
37. Герасим П., Яців І. Деякі аспекти фермерської кооперації // Вдосконалення організаційно-виробничої структури сільського господарства і економічних взаємовідносин на селі: Зб. наукових праць. – Львів, 1993. – С. 63 –

67.

38. Глікман Н. Економетричний аналіз регіональних систем. – М.: Прогрес, 1980. – 280 с.

39. Глухенькая Г. Использование земли крестьянскими (фермерскими) хозяйствами // АПК: экономика, упр. – 1995. – № 8. – С. 65 – 67.

40. Голиченков А., Волков Г. Комментарий указов Президента Рос. Федерации, гарантирующих конституционные права граждан и юридических лиц на землю за период 1991–1996 гг. // Законодательство. – 1996. – № 2. – С. 15 – 32.

41. Голляка І. Раціональні розміри фермерських господарств // Тваринництво України. – 1993. – № 3. – С. 29 – 31.

42. Головка О. Фермерство сьогодні: проблем більше, ніж досягнень: (Шостий з'їзд Асоціації фермерів України) // Урядовий кур'єр. – 1996. – 17 лют. – С. 2.

43. Гомон Н., Караїм Г. Фермерство на Буковині: досвід створення, визначення раціональних розмірів // Вчені аграрники – сільськогосподарському виробництву: Міжвід. зб. наук. робіт. – Чернівці, 1993. – С. 305 – 310.

44. Гончаренко Р. Досвід роботи фермерського господарства Данії // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. пр. молодих вчен. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 222 – 226.

45. Гончаренко Р., Власенко М. Економічні проблеми розвитку фермерського господарства // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. молодих вчен. – Вип. 2. К., 1996. — С. 227 – 230.

46. Гофман К. Г. Экономическая оценка природных ресурсов в условиях социалистической экономики. – М. Наука., 1977. – 234 с.

47. Грицина О. Фермерство на Львівщині: перші успіхи та проблеми // Вдосконалення організаційно–виробничої структури сільського господарства на селі: Зб. наук. праць. – Львів, 1993. – С. 79 – 83.

48. Губені Ю. Інтеграція фермерських господарств у молочний підкомплекс адміністративного району // Вдосконалення організаційно–виробничої структури сільського господарства та економічних взаємовідносин на селі: Зб. наук. праць. – Львів, 1993. – С. 67 – 71.

49. Далл А, Ральф В. Робіть, як ми: (Україна і Америка очима американського фермера). – Коростень: Вечір. Коростень, 1995. – 90 с.

50. Данилишин Б. М. Проблеми забезпечення стійкого розвитку продуктивних сил аграрного сектора економіки України. – К.: РВПС, 1995. – 45 с.

51. Дем'яненко С. Формування виробничих витрат селянських (фермерських) господарств в умовах ринкової економіки. – К.: Урожай, 1994. – 148, (4) с.

52. Дем'яненко С. Напрями розбудови фінансових ринків в АПК // Економіка України. – № 8, 2001 р. С. 53–55.

53. Демьяненко В. Практика фермеризации сельского хозяйства (Социально-правовой аспект) // Гос-во и право. – 1994. – № 2. – С. 62 – 74.
54. Долішній М., Козоріз М. До питання про ефективність сучасного господарювання // Економіка України. – 1993. – № 9. – С. 20 – 28.
55. Долішній М. І. Регіональні проблеми економічного і соціального розвитку України. – К.: Препринт, 1991. – 60 с.
56. Дорогунцов С. І., Борщевський П. П., Данилишин Б. М. Удосконалення управління природокористування в АПК. – К., 1992. – 228 с.
57. Дорогунцов С. І., Лисецький А. С. Сільське господарство і ринок продовольства: проблеми розвитку і розміщення. – К.: Віпол, 1997. – 109 с.
58. Дорогунцов С. І., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. – К.: Стафед-2, 2001. – 144 с.
59. Дудинець Ф. Приватний сектор у сільськогосподарському комплексі // Економіка АПК. – 1995. – № 5. – С. 25 – 31.
60. Дунаев С. О фермерской кооперации в западноевропейских странах // Организация и деятельность кооперативов: правовой аспект. – М., 1991. – С. 80 – 83.
61. Дусановський С. Л. та ін. Економіка підприємств АПК. – Т.: В-во "Тернопіль", 1997. – 260 с.
62. Дуфанець Є. Аби не втратили фермерського ентузіазму: (Конкретні пропозиції фермерів Тернопол. обл. щодо розвитку фермер. господарств) // Урядовий кур'єр. – 1995. – 27 лип. – С. 5.
63. Емельянов А. С. Региональная экономика: планирование, прогнозирование, управление. – К., 1989. – 270 с.
64. Жариллов Ю., Сивалов О. О праве собственности, землевладении, бессрочном (постоянном), временном пользовании и аренде земли: (Рос. Федерации) // Дело и право. – 1995. – № 6. – С. 30 – 37.
65. Жубржицька О. В. Економічне моделювання субнаціонального АПК. – К.: Тираж, 2000. – 68 с.
66. Жук О. Фермерство в Україні: дійсність і перспектива // Економіка України. – 1994. – № 5. – С. 11 – 21.
67. Жуховський Н. М., Бабков Г. А., Колбасин А. А. Макаренко П. Н., Семиусов П. М. и др. Проблемы и закономерности специализации сельскохозяйственного производства. – Днепропетровск: Днепропетровский СХИ, 1981. – 74.
68. Закон України "Про внесення змін до закону України "Про селянське (фермерське) господарство" від 14 жовт. 1992 р. № 2 // Право України. – 1992. – № 12. – С. 84.
69. Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про селянське (фермерське) господарство" від 22 черв. 1993 р. № 3312-ХІІ // Відомості Верх. Ради України. – 1993. – № 32. – С. 341.
70. Закон України. "Про селянське (фермерське) господарство" від 20 груд. 1991 р. № 3 // Відомості Верх. Ради України. – 1992. – № 14. – С. 186.

71. Закон України “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років” від 18 січня 2001 р. № 2238/III // Відомості Верх. Ради України. – 2001. – № 1. – С. 132.
72. Запорожец А. М. Аграрное право: Учеб. пособие.– Х.: Фирма "Консум", 1997. – 106, [2] с.
73. Захарченко В. Кредитування фермерства в Об'єднаному Королівстві Великобританія // Економіка АПК. – 1995. – № 4. – С. 89 – 92.
74. Збірник законодавчих актів і нормативних документів з питань земельної реформи в Україні. – Суми: Б. в., 1996. – 105, [2] с.: табл.
75. Звернення делегатів VI з'їзду фермерів до президента України Леоніда Кучми // Економіка АПК. – 1996. – № 2. – С. 19 – 20.
76. Земельне та сільськогосподарське законодавство України: Зб. прав. актів. – Х.: НВКФ "Консум", 1996. – 128 с.: табл.
77. Земельний кодекс України // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 10. – 260 с.
78. Земельный кодекс Украины. – К.: Влад и Влада, 1998. – 87 с.: табл.
79. Земляний В. Добробут пов'язаний з реформами: (фермерство на Дніпропетровщині) // Урядовий кур'єр. – 1995. – 4 трав. – С. 8.
80. Иванух Р. А. Природные ресурсы сельскохозяйственного производст–ва Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1984. – 223 с.
81. Игнатенко Н. Г., Руденко В. П. Природно-ресурсный потенциал территории. Экономико-географический анализ и синтез. – Львов, 1986. – 178 с.
82. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. – М.: Прогресс, 1966. – 659 с.
83. Инокицкая И. О частной собственности на землю // Сов. государство и право. – 1991. – № 6. – С. 39 – 47.
84. Климко Г. Н., Нестеренко В. П., Каніщенко В. П., Чухно А. А. та ін. Основи економічної теорії: політекономічний аспект. – К.: Вища школа, – 1997.– 360 с.
85. Ключев А. Право собственности на землю и право землепользования по законодательству Венгрии // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. – № 4. – С. 82 –85.
86. Ключкин Б. Право собственности на землю: Россия // Право и экономика. – 1994. – № 6. – С. 8.
87. Козинский С. Крестьянские хозяйства: тенденции развития: Опыт сравнительного анализа по Украине и странам СНГ // Бизнес = Информ. – № 43 – 44. – С. 30 – 34.
88. Коньгин В. С. Фермерское хозяйство США. – М., 1989. – 154 с.
89. Костецкий Я. Удосконалення економічного аналізу господарської діяльності селянських (фермерських) господарств // Актуальні проблеми розвитку економіки України в перехідний період до ринку: (Матеріали міжвуз. наук.–практ. конф.). Ч. 1. – Тернопіль, 1996. – С. 71 – 72.
90. Котлер Ф. Основы маркетинга Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. –736 с.
91. Красов О. Перспективы развития законодательства о частной собственности на землю // Государство и право. – 1994. – № 5. – С. 62 –71.

92. Красов О. Право частной собственности на землю в США // Государство и право. – 1993. – № 2. – С. 97 – 105.
93. Крестьянские (фермерские) хозяйства в 1992 году: (эконом. обзор Госкомстата России) // АПК: экономика, управление. – 1993. – № 10. – С. 66 – 69.
94. Кудряшов В., Максимова Л., Родин В. Агросервис для фермеров: опыт и проблемы: (Россия) // Достижения науки и техники АПК. – 1995. – № 3. – С. 39 – 42.
95. Кузнецов А. Немецкий опыт регистрации прав на земельные участки и возможность его использования в России // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 117 – 126.
96. Кузнецова В. Перерегистрация крестьянских хозяйств: проблемы и пути решения // Хозяйство и право. – №2. – С. 59 – 68.
97. Кузняк Б. Н. Специализация сельского хозяйства в условиях рыночной экономики // Экономика Украины. 1995. – № 4. С. 53–59.
98. Кузьменко В. П. Инвестиционная политика в регионе. – К., 1992. – 250 с.
99. Кухарь В. П., Зайцев И. Д., Сухоруков Г. А. Экотехнология. Оптимизация технологии производства и природопользования. – К., 1989. – 264 с.
100. Ласінський О. Формування селянських (фермерських) господарств та управління їхньою діяльністю // Економіка АПК. – 1996. – № 2. – С. 39– 43.
101. Лебединский Ю. П., Ганечко Л. А. Продовольственный комплекс Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – 253 с.
102. Леонтьев В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика. – М.: Политическая литература, 1990. – 415 с.
103. Лисецкий А., Германчук Г. Анализ и планирование использования ресурсов птицеводства на основе балансового метода // Экономика Советской Украины. – 1987. – № 7. – С. 45–51.
104. Лисецкий А. С., Германчук Г. Н., Полищук В. В. Методические рекомендации по планированию и анализу использования финансовых ресурсов агропромышленных предприятий. – К., 1985. – 114 с.
105. Лисецкий А. С., Муштрук А. И., Воробьев О. Г. Экономика промышленного птицеводства. – К.: Урожай, 1981. – 119 с.
106. Лисецкий А. С. Методологія планування розвитку регіонів // Економіка України. – 2000. – № 5. – С. 59–66.
107. Лисецкий А. С. Проблеми розвитку АПТК України // Економіка України. – 1998. – № 7. – С. 50–59.
108. Лисецкий А. С. Сільськогосподарська рента в АПК: теорія і практика // Економіка України. – 2003. – № 10. – С. 37–46.
109. Лисецкий А. С., Боженар В. Я., Данилишин Б. М. Україна: проблеми стабілізації і сталого розвитку продуктивних сил аграрного сектору економіки / НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К.: Нычлава, 1997. – 129 с.

110. Лисецький А. С., Боженар В. Я., Данилишин Б. М. Україна: проблеми стабілізації і сталого розвитку продуктивних сил аграрного сектору економіки. – К.: Нічлава, 1997. – 131 с.
111. Лисецький А. С., Жубржицька О. В. Проблеми і шляхи розвитку субнаціонального АПК // Економіка України. – 2001. – № 6. – С. 55–62.
112. Лисецький А. С., Іванух Р. А. Стратегічні проблеми розвитку зернопромислового комплексу України // Економіка України. – 1997. – № 5.
113. Лисецький А. С., Іванух Р. А., Осінський С. М. Економічні проблеми розвитку цукро-бурякового комплексу України // Економіка України. – 1997. – № 10. – С. 50–58.
114. Литвинов Д., Терновых К. Крестьянские (фермерские) хозяйства в структуре АПК // АПК: экономика, управление. – 1993. – №1. – С. 72–75.
115. Лізунков Є., Зіньков У. Особливості організації фермерських і кооперативних господарств // Вдосконалення організаційно-виробничої структури сільського господарства та економічних взаємовідносин на селі: Зб. наук. праць. – Львів, 1993. – С. 27–31.
116. Любченко В., Кошелева О. Проблемы, сдерживающие развитие фермерского хозяйства на Украине // Вестник Харьковского ун-та. – № 384: Экономические проблемы региональной экономики в условиях рынка. Харьков, 1995. – С. 183–186.
117. Македонський та ін. Становлення і розвиток фермерства на Харківщині // Економіка України. – 1996. – № 5. – С. 87–88.
118. Макконел К. Р., Брю С. Л. Економікс. – К.: Хагар–Демос. – 1995. – 246 с.
119. Маленво Е. Лекції з мікроекономічного аналізу: Пер. з франц. – М.: Наука, 1985. – 390 с.
120. Манак Б.А. Методика економіко-географічних досліджень Минск: И-во "Университетское". – 1985. – 268 с.
121. Маракулин П. П. Региональные особенности размещения сельскохозяйственного производства. – К.: Наукова думка, 1986. – 212 с.
122. Марич П. Фінансовий захист селянських і фермерських господарств в умовах ринкової економіки // Вісник науки. – 1993. – № 6. – С. 9–13.
123. Мармуль Л. О. Ефективність функціонування регіональних агропромислових комплексів в умовах ринкової економіки. – К., 1993. – 230 с.
124. Масляк П. О., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Словник-довідник з економіки і соціальної географії світу. – К.: Лібра, 1996. – 328 с.
125. Математическое моделирование экономических процессов в сельском хозяйстве / Под ред. А. М. Гатаулина. – М., 1990. – 432 с.
126. Месель-Веселяк В. Я. Реформування аграрного сектора України: здобутки і проблеми // Економіка України. – № 5. – 2003. – С. 6.
127. Месель-Веселян В.Я., Саблук П.Т., Малік М.Й. Розвиток форм господарювання на селі. – К., 1993. – 376 с.
128. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. –

М.: Дело, 1992. – 701 с.

129. Методологічні засади комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил регіонів / Данилишин Б. М., Чернюк Л. Г., Фащевський М. І., Горська О. В. та ін. – К.: РВПС України НАН України, 1998. – 161 с.

130. Милосердов В. В. Аграрная политика и проблемы развития АПК. – М.: 1990. – 296 с.

131. Мірошніченко М. Фермерство: проблеми становлення, розвитку та ефективності // Економіка України. – 1995. – С. 69 – 73.

132. Могильний О. Критерії ефективності державного регулювання аграрного сектора економіки // Економіка України. – 2003. – № 2. – С. 66.

133. Мороз Л. О различиях в правовом статусе крестьянского и фермерского хозяйств // Гос-во и право. – 1994. – № 8 – 9. – С. 89 – 97.

134. Москвин – Тархсенов М. Передача земли в собственность: (Москва) // Юрид. мир. – 1997. – № 2. – С. 17 – 18.

135. Немчинов В.С. Экономика и математические методы: В 3 т. / Наука. – М., 1967. – Т.3. – 490 с.

136. Нечипоренко Н. Отже, фермерські факультети: (фермерство в Данії) // Голос України. – 1997. – 11 січ. – С. 3.

137. Олійник Я. Б. Економіко–екологічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування. – К.: Лібра, 1996. – 208 с.

138. Ольшанский А. Проблемы развития фермерских хозяйств Луганской обл. // Перспективы методов управления в сельском хозяйстве: Сб. науч. тр. – Х., 1995. – С. 14 – 19.

139. Онищенко А. М., Веденичев П. Ф., Шепотько Л. А. Интенсивное развитие агропромышленного комплекса. – К., 1990. – 400 с.

140. Онищенко О., Юрчишин В. Становлення приватного сектора у сільському господарстві // Економіка України. – 1995. – № 10. – С. 4 – 18.

141. Основи економічної теорії / За ред. С. В. Мочерного. – К.: Видав. центр "Академія", 1998. – 464 с.

142. Основні положення організації фермерських господарств // Укр. академія аграрних наук. Ін-т животноводства: Сб. науч. тр. – Х., 1994. – Вып. 37. – С. 192 – 197.

143. Проблемы использования земли в условиях реформирования сельскохозяйственного производства и проведения земельной реформы.– К.; Чабаны, 1995. – 233, [1] с.

144. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.: Знання, 1998. – 416 с.

145. Пиліпов Н. Проблеми фермерства в Івано–Франковській області // Вісник Львів. ун–ту. Сер. екон. – Львів, 1993. – Вип. 23. – С. 23 – 25.

146. Пирожков С. І. Україна в демографічному вимірі: минуле, сучасне, майбутнє. – К., 1995. – 66 с.

147. Пікус Р. В. Правове поле фермерів / Ін-т аграр. економіки УААН. – К., 1998. – 15 с.

148. Пістун М. Д., Гуцал В. О., Провотар П. І. Географія агропромислових комплексів. – К.: Либідь. – 1997. – 198 с.
149. Пістун М. Д. Географія АПК. – К.: Либідь, 1997. – 198 с.
150. Плюта В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях. – М.: Статистика, 1980. – 546 с.
151. Погребной А. Правовой режим земли и имущества крестьянского (фермерского) хозяйства // Экономика с.- х. и перераб. предприятий. – 1992. – № 12. – С. 43 – 45.
152. Попов Н. Крестьянские (фермерские) хозяйства: (Рос. Федерация) // АПК: экономика, управление. – 1996. – № 5. – С. 56 – 62.
153. Попов Н. Развитие фермерства и межфермерской кооперации в России // Достижения науки техники АПК. – 1996. – № 2. – С. 5 – 7.
154. Поповкін В. А. Регіонально–цілісний підхід в економіці. – К., 1993. – 218 с.
155. Посібник для власників земельних часток та майнових паїв. – К.: Міжнар. Фін. Корпорація, 1998. – 63 с.
156. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель–Веселяка . – К.: ІАЕ УААН.– 2000. – 600 с.
157. Постанова Верховної Ради України “Про порядок введення в дію Закону України “Про селянське (фермерське) господарство” від 20 груд. 1991 р. // Київ. правда. – 1992. – 12 січ.
158. Постанова Верховної Ради України “Про порядок введення в дію Закону України “Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про селянське (фермерське) господарство” // Голос України. – 1993. – № 138. – С. 11.
159. Постанова Кабінету Міністрів “Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств” від 31 трав. 1995 р. № 381 // Урядовий кур'єр. – 1995. – 8 черв. – С. 11.
160. Право собственности на землю в сельском хозяйстве Рос. Федерации / Ин-т гос-ва и права. РАН. – М., 1996. – 129 с.
161. Прейгер Д. К. Интенсификация воспроизводственного процесса в сельском хозяйстве. – К., 1987. – 178 с.
162. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко та інш. / За ред. Б. М. Данилишина. – К.: РВПС України НАН України, 1999. – 716 с.
163. Проблемы совершенствования правового положения крестьянских (фермерских) хозяйств в Рос. Федерации // Гос-во и право. – 1994. – № 2. – С. 15 – 29; № 3. – С. 25 – 48.
164. Продуктивні сили економічних районів України: методологія і практика / Данилишин Б. М., Чернюк Л. Г., Фащевський М. І., Горська О. В. та ін. – К.: РВПС України НАН України, 2000. – 520 с.

165. Прокопова Т. Становление фермерства в России // Соц. – полит. журнал. – 1994. – № 9 – 10. – С. 207 – 213.
166. Прокопьев М. Моделирование фермерских хозяйств: методические подходы // АПК: экономика, управление. – 1993. – № 10. – С. 69 – 74.
167. Рабинович Б. М. Экономическая оценка земельных ресурсов и эффективности инвестиций. – М.: Фитиль, 1997. – 219 с.
168. Раджиньери М. Предоставление земель в частную собственность в ходе земельной реформы: (Итальянский опыт) // Гос-во и право. – 1992. – № 9. – С. 136 – 140.
169. Радионова Г. Частная собственность на землю как мотивирующий фактор трудового поведения // Социс. – 1996. – № 10. – С. 43 – 47.
170. Регіональні проблеми розвитку продуктивних сил АПК: Зб. наук. пр. // За ред. А. С. Лисецького. – К.: РВПС, 1999. – 219 с.
171. Реформування сільського господарства в Україні: широке поле / За ред. Штефана фон Крамона–Таубаделя та Людвіга Штріве. – К.: Фенікс, 1999. – 191 с.
172. Ригс Дж. Производственные системы: планирование, анализ, контроль. – М.: Прогресс, 1972. – 340 с.
173. Ринок продовольства (теоретичні і практичні аспекти розвитку). – К., 1995. – 65 с.
174. Ринок продовольства. – К., 1996. – 278 с.
175. Ринок продовольства: проблеми формування і розвитку. – К., 1993. – 234 с.
176. Рождественский В. Как же стать хозяином? (фермерское движение в России) // Посев. – 1993. – № 1. – С. 29 – 38.
177. Романова А. Н. Маркетинг. – М.: Банки и биржи, 1996. – 558 с.
178. Руденко В. П. Географія природоресурсного потенціалу України: Підручник. У 3-х част. – К.: Вид. " К.–М. Академія"; Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.
179. Руснак П. П. Економіка природокористування. – К., 1992. – 318 с.
180. Саблук П., Месель–Веселяк В. Передумови і фактори розвитку фермерства на Україні // Вісн. аграрної науки. 2001. – № 2. – С. 3 – 13.
181. Саблук П. Т. Стабільні економічні умови як фактор послідовного підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. – 2003. – №1. – С. 13.
182. Сазонов С. Фермерское движение и политические приоритеты государства: (Рос. Федерация) // Аграрная наука. – 1995. – № 5. – С. 16 – 18.
183. Свободин В. А. Системные исследования эффективности сельского хозяйства // Экономика сельского хозяйства и перерабатывающих предприятий. – 1997. – № 9. – С. 8–12.
184. Селянські (фермерські) господарства в Україні // Урядовий

кур'єр. – 1995. – 27 лип. – С. 5.

185. Сокол А. Социальные факторы становления и функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств // Экономика Украины. – 1995. – № 3. – С. 49 – 52.

186. Сокол О. Селянські господарства – одна з форм багатокладності // Тваринництво України. – 1993. – № 3. – С. 2 – 3.

187. Сокол О., Кузьмін Б. Державна підтримка і регулювання діяльності селянських (фермерських) господарств // Вісник аграрної науки. – 1995. – № 2. – С. 3 – 7.

188. Спаський Г. Особливості розвитку індивідуального сільськогосподарського виробника Угорщини // Економіка АПК. – 1995. – № 4. – С. 92 – 97.

189. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2001 р. –

190. Статистичний щорічник України 2000 – К.: Техніка, – 2001.– 360 с.

191. Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К.: Українська енциклопедія, 2002. – С. 168, 170.

192. Стельмащук А., Возьний К. Розвиток альтернативних форм господарювання на селі (на прикладі селянських (фермерських) господарств Тернопіл. обл.) // Економіка АПК. – 1996. – № 8. – С. 17 – 23.

193. Стельмащук А. М. Державне регулювання економіки: Навч. посібник. – Тернопіль: Астон, 2001. – 362 с.

194. Сучасна аграрна політика України: Пробл. Становлення / Саблук П. Т., Лукінов І. І., Юрчишин В. В. та ін. За ред. П. Т.Саблука та В. В.Юрчишина. – К.: Фірма Віпол, 1996.– 662,[1] с.: табл.

195. Третяк А.М. Управління земельними ресурсами та реєстрація землі в Україні.– К.: Б.в., 1998.– 219, [1] с.

196. Территориальная организация агропромышленных комплексов.– Паламарчук М. М., Паламарчук А. М. и др. – К., 1985. – 304 с.

197. Титова Н. Селянське (фермерське) господарство України: правова регламентація: поняття, ознаки, перспективи // Право України. – 1995. – № 9 – 10. – С. 14–18.

198. Титова Н., Логут Л. Фермерство в США: держ. захист фермерів // Право України. – 1993. – № 4. – С. 30 – 31.

199. Точилин В. А., Шубравская Е В. Экономико–математический анализ региональных агропромышленных формирований. – К.: Наукова думка, 1991. – 124 с.

200. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: Введение в теорию, практику и политику / Пер. с англ. – Спб.: Экономическая школа, 1995. – 431 с.

201. Третяк А. Основи організації ефективного й раціонального використання землі фермерськими господарствами. – Чернівці: Вид–во "Від Дністра до Карпат", 1992. – 80 с.

202. Уатт К. Экология и управление природными ресурсами. – М.:

Мир, 1971. – 463 с.

203. Указ Президента "Про основні напрями земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки" від 30.05.2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 3. – С. 34.

204. Україна: сільськогосподарський сектор у перехідний період. – Вашингтон, Світовий банк/МБРР, 1995. – 203 с.

205. Управлінець на селі – передусім господар: (Фермерство в Івано–Франківській області) // Урядовий кур'єр. – 1995. – 28 лют. – С. 8.

206. Усинова В. Права и обязанности фермеров по использованию земли: (Рос. Федерация) // Нар. депутат. – 1992. – № 15. – С. 117 – 120.

207. Ушачев И. Аграрная реформа в России и проблемы ее интеграции в мировое сообщество // Достижения науки и техники АПК. – 1996. – № 2. – С. 24.

208. Фаршатов И. Возмещение ущерба, причиненного поправой посевов, захватом земель крестьянских (фермерских) хозяйств // Хоз–во и право. – 1994. – № 4. – С. 127 – 135.

209. Федоров М. М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві. – К.: Ін–т аграр. економіки, 1998. – 263 с.: іл., табл.

210. Федоров М. М. Організаційно–економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення // Економіка АПК. – № 1. – 2003. – С. 29.

211. Фінансовий і ціновий механізм АПК в умовах переходу до ринку.– / Саблук П. Т., Дем'яненко М. Я., Шпичак О. М. та ін. – К., 1993. – 350 с.

212. Формування виробничого потенціалу та ринку засобів виробництва / Більський В. Г., Денисенко П. А., Коврига В. В. та ін. – К., 1993. – 261 с.

213. Франс Дж., Торнли Дж. Математические модели в сельском хозяйстве. – М.: Агропромиздат, 1987. – 400 с.

214. Харл Н. Проблемы регулирования частной собственности в сельском хозяйстве США // Гос–во и право. – 1992. – № 12. – С. 100 – 108.

215. Хорошильцев В. Налогообложение крестьянских (фермерских) хозяйств: (Рос. Федерация) // Экономика с/х и перерабатывающих предприятий. – 1996. – № 6. – С. 34 – 35.

216. Чайанов А. В. Крестьянское хозяйство. – М., – 1989. – 156 с.

217. Черноморец А. Право собственности на имущество крестьянского хозяйства // Гос–во и право. – 1993. – № 1. – С. 54 – 62.

218. Черноморец А. Правовые барьеры на пути фермерского движения // Гос–во и право. – 1994. – № 1. – С. 56 – 64.

219. Чумаченко М. Г. Баланс загальнодержавних і регіональних економічних інтересів. – Донецьк, 1994. – 30 с.

220. Чумаченко М. Г. Анализ и прогнозирование развития экономики региона. – К.: Наукова думка, 1991. – 226 с.

221. Чухно А. А. Перехід до ринкової економіки. – К.: Наукова

думка, 1993. – 276 с.

222. Шаарс А., Марвін А. Кооперативи: принципи і практика. – К.: ВОКА, 1994. – 66 с.

223. Шкарбан М. Гарантувати селянинові свободу вибору!: ("Круглий стіл" УРП, присвячений питанням земелі реформи та розвитку фермерства в Україні) // Самостійна Україна. – 1995. – 2 - 8 березня. – С. 4.

224. Шкарбан М. Стан та перспективи розвитку фермерства в Україні // Економіка АПК. – 1996. – № 2. – С. 15 – 19.

225. Шкурко І. В. Методичні підходи щодо визначення ринків збуту молока продукції // Економіка АПК. – 2002. – №3. – С. 92–93.

226. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях / Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого. – Х.: Фирма "Консум", 1998. – 220, [2] с.

227. Юкіш В., Прокопишак К. Деякі питання розвитку фермерства на Львівщині // Вдосконалення організаційно–виробничої структури сільського господарства та економічних взаємовідносин на селі: Зб. наук. праць. – Львів, 1993. – С. 53 – 56.

ДОДАТКИ

Додаток А

Територія і кількість наявного населення по районах і м. Тернополю
(на 1 січня 2003р.)

	Територія, км ²	Кількість насе- лення, тис.осіб	У тому числі		Відсоток Міського населення	Щільність насе- лення, осіб на 1 км ²
			міське	сільське		
По області	13824	1134,2	483,6	650,6	42,6	82
Бережанський	661	44,6	17,7	26,9	39,7	67
Борщівський	1006	74,6	19,7	54,9	26,4	74
Бучацький	802	64,8	15,0	49,8	23,1	81
Гусятинський	1016	66,4	23,0	43,4	34,6	65
Заліщицький	684	52,9	13,5	39,4	25,5	77
Збаразький	863	60,0	16,7	43,3	27,8	70
Зборівський	978	46,7	10,2	36,5	21,8	48
Козівський	694	41,6	11,3	30,3	27,2	60
Кременецький	918	72,7	30,0	42,7	41,3	79
Ланівецький	632	32,8	8,6	24,2	26,2	52
Монастириський	558	34,0	10,0	24,0	29,4	61
Підволочиський	837	45,8	12,0	33,8	26,2	55
Підгаєцький	496	22,5	3,2	19,3	14,2	45
Теребовлянський	1130	70,5	19,0	51,5	27,0	62
Тернопільський	749	61,2	9,8	51,4	16,0	82
Чортківський	903	80,6	32,4	48,2	40,2	89
Шумський	838	36,2	5,2	31,0	14,4	43
м. Тернопіль	59	226,3	226,3	-	100,0	3836

Додаток Б

Структура посівних площ сільськогосподарських культур

Показники	1985		1990		1995		2000		2001		2002	
	Тис.га	%	Тис.га	%	Тис.га	%	Тис.га	%	Тис.га	%	Тис.га	%
Вся посівна площа	32656	100	32406	100	30963	100	27173	100	27928	100	27539	100
в тому числі:												
зернові культури	16077	49,2	14583	45	14152	45,7	13646	50,2	15586	55,8	15448	56,1
технічні культури	3669	11,2	3751	11,6	3748	12,1	4187	15,4	3779	13,5	4072	14,8
картопля і овочеваштанні	2208	6,8	2073	6,4	2165	7	2277	8,4	2188	7,8	2161	7,8
кормові культури	10702	32,8	11999	37	10898	35,2	7063	26	6375	22,8	5858	21,3

Додаток В
Структура посівних площ сільськогосподарських культур
у районах в 2002р.

(у господарствах усіх категорій; га)

	Вся посівна площа	У тому числі							
		зернові культури		технічні культури		картопля і овочеваштанні культури		кормові культури	
		га	%	га	%	га	%	га	%
По області	763024	416857	54,6	86468	11,4	75141	9,8	184558	24,2
Бережанський	21329	8020	37,6	1465	6,9	2979	14,0	8865	41,6
Борщівський	58976	37181	63,0	7626	12,9	4751	8,1	9418	16,0
Бучацький	46610	26005	55,8	5149	11,0	5029	10,8	10427	22,4
Гусятинський	63677	36927	58,0	8452	13,3	6427	10,1	11871	18,6
Заліщицький	34841	21194	60,8	4146	11,9	3638	10,4	5863	16,8
Збаразький	54663	29035	53,1	5410	9,9	4927	9,0	15291	28,0
Зборівський	44489	25244	56,7	4605	10,4	5114	11,5	9526	21,4
Козівський	39570	19639	49,6	5120	12,9	3741	9,5	11070	28,0
Кременецький	38057	20023	52,6	1675	4,4	4086	10,7	12273	32,2
Ланівецький	38890	17505	45,0	2981	7,7	3717	9,6	14687	37,8
Монастириський	22210	12439	56,0	1312	5,9	2895	13,0	5564	25,1
Підволочиський	60346	31997	53,0	7677	12,7	4253	7,0	16419	27,2
Підгаєцький	22347	12781	57,2	1674	7,5	3511	15,7	4381	19,6
Теребовлянський	66988	38066	56,8	8683	13,0	5318	7,9	14921	22,3
Тернопільський	48793	26103	53,5	6195	12,7	5339	10,9	11156	22,9
Чортківський	59492	35442	59,6	10818	18,2	5391	9,1	7841	13,2
Шумський	40558	18696	46,1	3402	8,4	3780	9,3	14680	36,2
м. Тернопіль	1188	560	47,1	78	6,6	245	20,6	305	25,7

Додаток Д

Таблиця 1

Валовий збір зерна по регіону (тис. т)*

Регіон	1990		1996		1997		1998		1999		2000		2001		2002	
	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%
Україна	51009	100	24571	100	35472	100	26471	100	24581	100	24459	100	39706	100	38804	100
Вінницька	3074	6,0	1711	7,0	2192	6,2	1859	7,0	1511	6,1	1745	7,1	2141	5,4	2322	6
Тернопільська	1319	2,6	869	3,5	1087	3,1	758	2,9	663	2,7	741	3,0	806	2,0	908	2,3
Хмельницька	2063	4,0	1298	5,3	1490	4,2	1179	4,5	1067	4,3	1242	5,1	1275	3,2	1405	3,6

Таблиця 2

Валовий збір цукрового буряка в Подільському регіоні (тис. т)*

Регіон	1990		1996		1997		1998		1999		2000		2001		2002	
	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%
Україна	44264	100	23009	100	17663	100	26471	100	14064	100	13199	100	15575	100	14453	100
Вінницька	5749	13	3283	14,3	2398	13,6	1859	7	1810	12,9	1916	14,5	1911	12,3	2069	14,3
Тернопільська	3313	7,5	2080	9	1429	8,1	758	2,9	1374	9,8	1202	9,1	1572	10,1	1204	8,3
Хмельницька	3978	9	2223	9,7	1467	8,3	1179	4,5	1198	8,5	1146	8,7	1257	8,1	901	6,2

*) Джерело: Статистичний щорічник України – різні роки видання.

Додаток Д

Таблиця 3

Валовий збір картоплі по регіону (тис. т)*

Регіон	1990		1996		1997		1998		1999		2000		2001		2002	
	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%	Тис.т	%
Україна	16732	100	18410	100	16701	100	15405	100	12723	100	19838	100	17344	100	16620	100
Вінницька	1072	6,4	1505	8,2	1207	7,2	1399	9,1	1009	7,9	1418	7,1	1174	6,8	1243	7,5
Тернопільська	1019	6,1	946	5,1	651	3,9	629	4,1	635	5,0	1043	5,3	639	3,7	794	4,8
Хмельницька	1055	6,3	1108	6,0	899	5,4	794	5,2	766	6,0	1077	5,4	968	5,6	1014	6,1

*) Джерело: Статистичний щорічник України – різні роки видання.

Додаток Е

Таблиця 1

Поголів'я великої рогатої худоби*
(усі категорії господарств; на кінець року, тисяч голів)

	1990	1998	1999	2000	2001	2002	% до 2001
Україна	24623,4	17557	10627	9424	9421,1	9108	96,7
Поділля	3343,5	2512	1641,1	1505	1510,9	1428	94,5
Вінницька	1247,1	912,1	601	558,8	573,6	560,5	97,7
Тернопільська	930,7	666,4	441,4	387,5	373,6	343,4	91,9
Хмельницька	1165,7	933,4	598,7	558,4	563,7	523,6	92,9

Таблиця 2

Виробництво основних видів продукції тваринництва*
(усі категорії господарств; на кінець року)

Регіон	Рік	М'ясо всіх видів (в забійній вазі), тис. т.	Молоко, млн. т.	Яйця, млн. шт.	Вовна, тонн
Україна	1998	1706	13,8	8301	4557
	1999	1695	13,4	8740	3759
	2000	1663	12,7	8809	3400
	2001	1517	13,4	9668	3266
	2002	1648	14,1	11309	3392
Вінницька	1998	101	0,71	356	73
	1999	102	0,69	355	59
	2000	93	0,66	349	47
	2001	92	0,72	366	39
	2002	92,4	0,78	381,1	33
Тернопільська	1998	49	0,54	248	13
	1999	49	0,51	244	9
	2000	48	0,51	234	6
	2001	44	0,52	251	6
	2002	47	0,52	281,7	6
Хмельницька	1998	80	0,72	162	49
	1999	80	0,68	166	34
	2000	74	0,66	160	29
	2001	78	0,73	158	27
	2002	80	0,77	175,1	22

*) Джерело: Статистичний щорічник України – різні роки видання

Додаток Ж

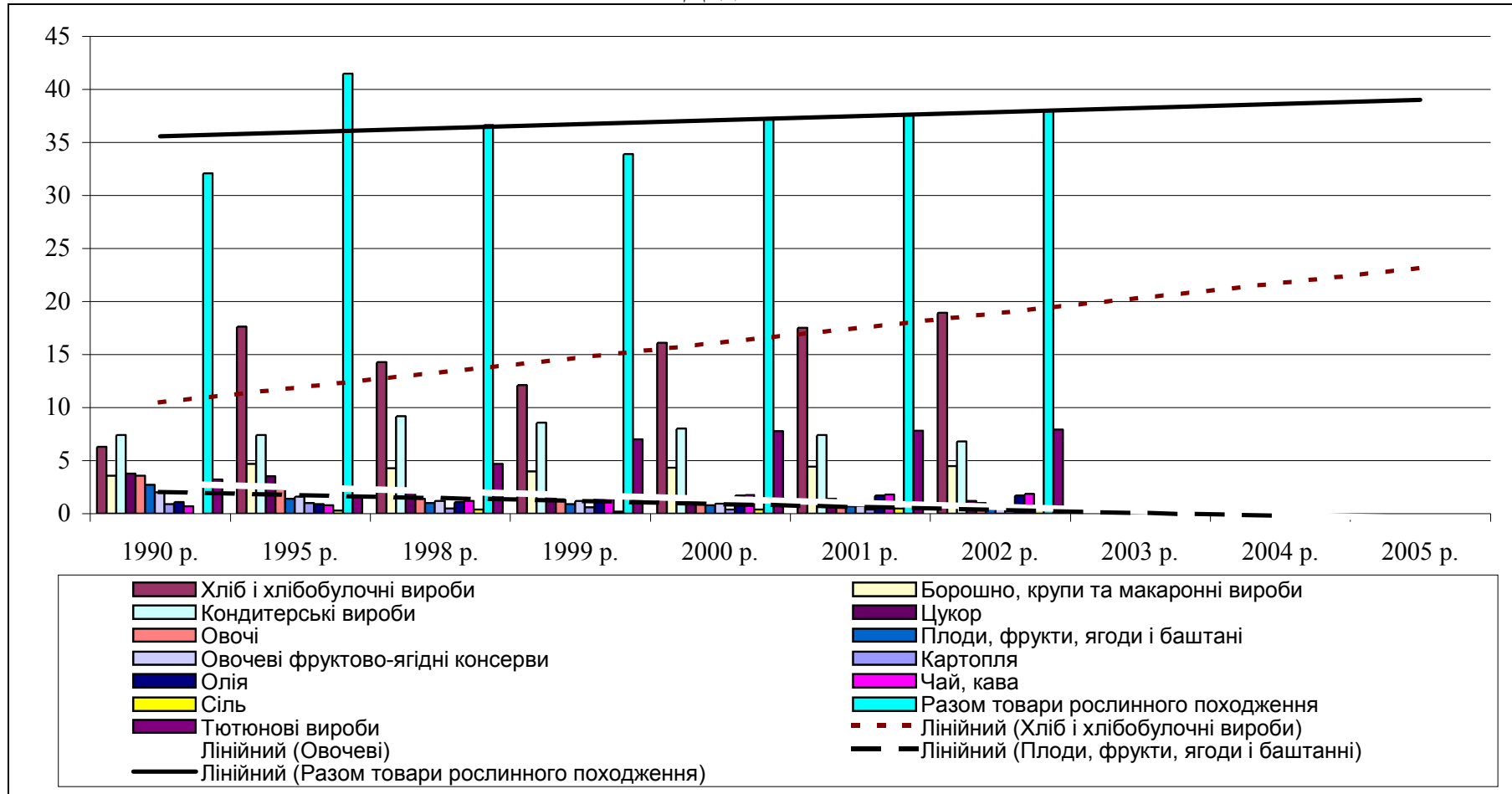

Рис. 1. Прогноз споживання до 2005 р. продуктів рослинного походження в натуральних показниках

Додаток Ж

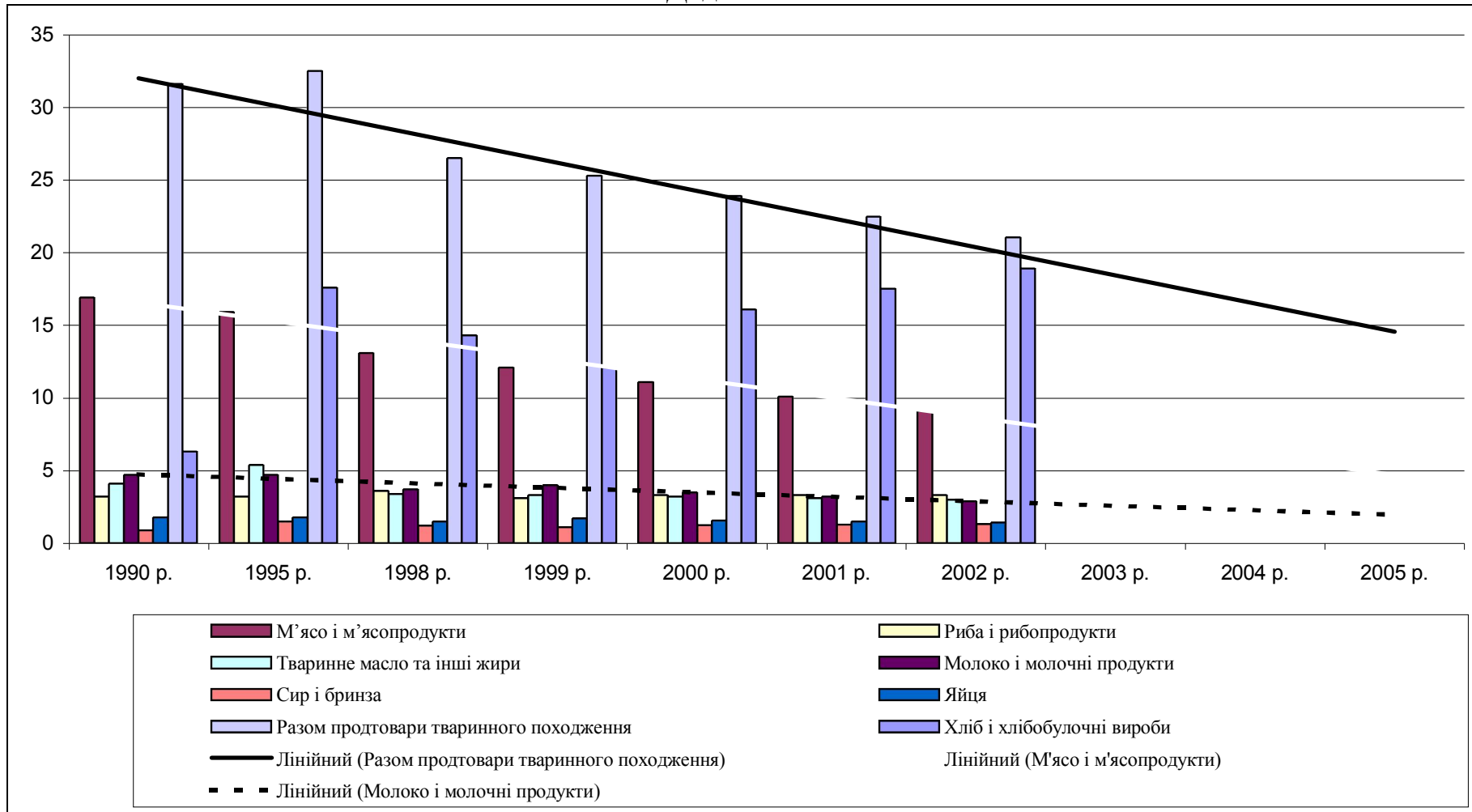

Рис. 2 Прогноз споживання до 2005 р. продуктів тваринного походження в натуральних показниках

Додаток 3

Таблиця 1

Продукція сільського господарства
за категоріями господарств Тернопільської області (млн.грн.)

	1990	1995	2000	2001	2002 ¹
Всі категорії господарств					
Всього	3488,0	2315,8	1922,7	1781,9	1890,9
у тому числі					
продукція рослинництва	1925,1	1323,7	1215,3	1040,6	1146,9
продукція тваринництва	1562,9	992,1	707,4	741,3	744,0
Сільськогосподарські підприємства					
Всього	2277,9	1212,5	504,2	474,3	460,8
у тому числі					
продукція рослинництва	1437,9	810,1	401,4	374,2	367,7
продукція тваринництва	840,0	402,4	102,8	100,1	93,1
Господарства населення					
Всього	1210,1	1103,3	1418,5	1307,6	1430,1
у тому числі					
продукція рослинництва	487,2	513,6	813,9	666,4	779,2
продукція тваринництва	722,9	589,7	604,6	641,2	650,9

Таблиця 2

Валовий збір сільськогосподарських культур
за категоріями господарств (тис.т)

	Зерно (у вазі після доробки)	Цукрові буряки (фабричні)	Картопля	Овочі	Фрукти
Господарства всіх категорій					
1990	1319,1	3313,4	1019,1	140,6	37,9
1995	1203,8	2011,0	550,5	118,1	23,8
2000	740,6	1202,3	1043,0	140,0	11,3
2001	806,1	1571,6	639,3	117,8	9,0
2002	908,0	1203,8	794,6	129,9	20,4
Сільськогосподарські підприємства					
1990	1256,7	3310,6	356,1	100,1	8,1
1995	1069,8	1822,2	34,2	20,5	1,6
2000	517,3	730,2	15,2	7,8	3,9
2001	534,9	798,9	18,9	6,2	2,5
2002	582,1	492,8	22,5	4,3	3,9
в тому числі селянські (фермерські) господарства					
1995	16,6	47,2	1,3	0,5	-
2000	17,8	35,0	8,1	0,6	-
2001	27,9	44,9	1,2	0,4	-
2002	37,5	40,1	15,4	0,5	-
Особисті підсобні господарства населення					
1990	62,4	2,8	663,0	40,5	29,8
1995	134,0	188,4	516,3	97,6	22,2
2000	223,3	472,1	1027,8	132,2	7,4
2001	271,2	772,7	620,4	111,6	6,5
2002	325,9	711,0	772,1	125,6	16,5

Додаток К

Таблиця 1

Кількість адміністративно-територіальних одиниць
по районах і м. Тернополю (на 1 січня 2003р.)

	Райони	Міста		Райони у містах	Селища міського типу	Сільські населені пункти	Сільські ради
		Всього	у т.ч. обласного значення				
По області	17	18	1	-	17	1018	581
Бережанський	1	1	-	-	-	56	25
Борщівський	1	1	-	-	2	69	42
Бучацький	1	1	-	-	1	57	37
Гусятинський	1	2	-	-	2	61	39
Заліщицький	1	1	-	-	1	53	35
Збаразький	1	1	-	-	1	73	36
Зборівський	1	1	-	-	1	89	42
Козівський	1	-	-	-	2	53	31
Кременецький	1	2	-	-	-	68	28
Ланівецький	1	1	-	-	-	52	26
Монастириський	1	1	-	-	1	46	30
Підволочиський	1	1	-	-	1	60	34
Підгаєцький	1	1	-	-	-	36	21
Теребовлянський	1	1	-	-	2	75	42
Тернопільський	1	-	-	-	2	55	38
Чортківський	1	1	-	-	1	55	43
Шумський	1	1	-	-	-	60	32
м. Тернопіль	-	1	1	-	-	-	-

Таблиця 2

Розподіл сільськогосподарських підприємств за розміром
сільськогосподарських угідь у 2002р.

	Всього	Відсотків до загальної кількості	Площа сільськогосподар- ських угідь, тис.га	Відсотків до загальної площі сільськогосподар- ських угідь
Підприємства, що мали сільськогосподарські угіддя	1517	100,0	586,6	100,0
у тому числі, га				
до 5,0	192	12,6	0,7	0,1
5,1-10	190	12,5	1,6	0,3
10,1-20	168	11,1	2,6	0,4
20,1-50	197	13,0	6,9	1,2
50,1-100	97	6,4	7,2	1,2
100,1-500	232	15,3	68,4	11,7
500,1-1000	236	15,6	176,5	30,1
1000,1-2000	174	11,5	229,2	39,1
2000,1-3000	17	1,1	39,0	6,6
3000,1-4000	11	0,7	37,6	6,4
4000,1-5000	2	0,1	8,9	1,5
5000,1-7000	-	-	-	-
7000,1-10000	1	0,1	8,0	1,4
більше 10000 га	-	-	-	-
Підприємства, що не мали сільськогосподарські угіддя	182	-	-	-

Додаток Л

Таблиця 1

Основні економічні показники “ТОВ Агрофірма “Нива”

	1990	2000	2001	2002
Одержані прибутки/збитки (Тис. грн.)				
Прибутки	2671	1276	61	247
Збитки	-	-	-	-
від рослинництва	1440	1031	512	419,6
від тваринництва	893	-217	149	15,7
Рентабельність, %				
Всього	52,8	25,5	1,2	0,5
в т.ч. рослинництво	96,5	55,4	35,7	23,9
З них зернові	135	180	70,7	45,4
цукровий буряк	48	13,5	17,7	18,6
в т.ч. тваринництво	44,0	-10,6	7,9	-8,7
З них молоко	55	-3,0	2,5	-2,3
м'ясо ВРХ	26,5	-15,2	-5	-2,8
м'ясо свиней	31,5	-24,7	53,8	32,5
Машинно-тракторний парк				
Трактори	71	62	56	53
в т.ч. гусеничні	21	17	12	11
колісні	50	45	44	42
зерн. комбайни	17	14	12	13
Автомобілі	77	68	69	65
в т.ч. вантажних	58	51	51	48
Нарахування за земельні паї, тис. грн.				
	-	273	316	352,9
Собівартість 1 ц, грн.				
Зерна	9,76	20,86	35	29
Ц. буряків	3,32	8,86	12,1	12
Картоплі	30,0	35,0	37,5	38,3
Молока	25,64	71,4	60,5	74,18
М'яса ВРХ	307,2	626,5	502,5	699,1
М'яса свиней	291,2	619,1	439,3	554
	З загот. госп. витрат.		без загот. госп. витрат.	

*) Джерело: Дані стат. звітності ТОВ “Агрофірма “Нива” (різні роки).

Додаток Л

Таблиця 2

Показники виробничої діяльності “ТОВ Агрофірма “Нива”

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Валовий збір, т													
зернові	7570	6190	7302	8354	7556	6480	6792	7746	6112	6300	7028	5419	6205
ц.буряки	19629	16552	19444	16632	20729	15380	17098	14148	13700	14915	15603	10921	12845
картопля	5680	1830	3001	2705	1280	720	760	350	240	183	175	67	56
Урожайність, ц/га													
зернові	46	41,8	48,2	54,5	60	51,7	49,7	48,8	40,2	41,3	41	33,4	41
В т.ч. ози	47,9	50,4	56,6	59,8	65,4	59,1	56,8	62,6	48,8	54,4	52,4	28,9	45
ц.буряк	427	281	367	315	402	286	329	330	318	373	381	266	321
картопля	227	140	200	176	160	90	190	100	80	122	175	136	113
Кількість поголів'я, шт.													
ВРХ, всього	3367	3234	3104	2941	2790	2645	2530	2350	2275	2105	2005	1965	1975
корів	300	350	350	360	480	500	520	470	450	400	400	400	400
свиней	666	630	569	645	732	864	792	788	840	825	935	900	960
овець	639	596	487	375	291	243	209	194	112	87	20	8	-
Виробництво													
Молока, л	1086	1152	1130	1198	2027	2155	2279	1639	1511	1349	1480	1960	1560
м'яса ВРХ, т	588	492	406	393	355	332	297	261	234	197	240	230	182
м'яса свин., т	77	60	44	47	58	64	58	53	63	60	75	76	79
Продуктивність													
надої на 1 корову, л	4940	3840	3230	3425	3935	4310	3559	3279	2847	2498	3700	4629	3900
сер. приріст ВРХ, кг	526	467	435	402	445	505	495	499	425	350	459	491	428
свиней, кг	371	270	232	286	303	350	300	336	280	265	417	366	399

*) Джерело: Дані стат. звітності ТОВ “Агрофірма “Нива” (різні роки).